

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HENRİ BERGSON'DA BİLİNÇ VE ZAMAN
PROBLEMLERİNİN İRDELENMESİ

ECE SARAÇOĞLU

2501110040

Tez Danışmanı

PROF. DR. AYHAN BIÇAK

İSTANBUL 2014

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı :Ece SARAÇOĞLU Numarası :2501110040
Anabilim/Bilim Dalı :Felsefe Tez Savunma Tarihi :24.06.2014
Danışman :Prof.Dr.Ayhan BIÇAK Saati :14:00
Tez Başlığı :”Henri Bergson’da Bilinç ve Zaman Problemlerinin İrdelenmesi”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ’NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Ayhan BIÇAK		Kabul
2-Doç.Dr.Enver ORMAN		Kabul
3-Doç.Dr.Cüneyt KAYA		Kabul
4-Doç.Dr.Mehmet GÜNENÇ		
5-Yrd.Doç.Dr.Can KARABÖCEK		Kabul

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Yrd.Doç.Dr.Emre DAĞTAŞOĞLU		
2-Yrd.Doç.Dr.Murad OMAV		Kabul

HENRİ BERGSON'DA BİLİNÇ VE ZAMAN

PROBLEMLERİNİN İRDELENMESİ

ECE SARAÇOĞLU

ÖZ

Bu tez, bilinç ve zaman problemini, Henri Bergson'un görüşleri çerçevesinde, incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, bilinç ve zaman arasındaki ilişki araştırılmış ve bu iki unsurun yaratıcı evrim açısından rolü gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, zaman konusunda özellikle, insanın içsel zaman algısına işaret edilmiştir. Aynı zamanda bilinç ve zaman arasındaki ilişki konusunda, ben fikri ve belleğin önemine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Henri Bergson, bilinç, zaman, süre, içsel zaman algısı, evrim, ben, bellek.

EXAMINATION OF THE PROBLEMS OF CONSCIOUSNESS

AND TIME IN HENRI BERGSON

ECE SARAÇOĞLU

ABSTRACT

This thesis aims to investigate, problem of consciousness and time as a part of the Henri Bergson's thought. In accordance with this purpose, it has been shown that the relation between consciousness and time and their role for creative evolution. In this study, it has been referred to especially perception of psychological time of human on the subject of time. At the same time, on the subject of the relation between consciousness and time, it has been pointed out the importance to thought of ego and memory.

Key Words: Henri Bergson, consciousness, time, duration, perception of psychological time, evolution, ego, memory.

ÖNSÖZ

Bilinç ve zaman problemi, doğrudan insan ile olan ilgisi bakımından, düşünce tarihi boyunca farklı açılardan ele alınıp incelenmiştir. Bu çalışma, bilinç ve zamanın ne anlama geldiğini ve bunların birbiriyle olan ilişkisini, “ben” fikri ve bellek konularıyla olan bağı, Henri Bergson’un görüşleri çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bergson modern dönemde, döneminin hakim olan düşüncelerine karşın, özellikle de zaman sorunu üzerinden ortaya koyduğu görüşleriyle dikkat çekmektedir. Bergson, insanın içsel zamanı ve bilincinden yola çıkarak, kendi deyimiyle “yaratıcı evrimin” manasının kavranılabileceğini öne sürmüştür. İnsanın daha çok öznel bir yapısı olarak nitelendirilen, bilinç ve içsel zaman algısının; tüm canlı alemini ilgilendiren bir evrim anlayışına ve genel olarak bir varlık öğretisine uzanabileceği fikri, bilinç ve zaman sorununun önemini daha da arttırmış olduğunu düşünmekteyiz. Bu önemi dikkate alarak öncelikle, Henri Bergson’da bilinç ve zaman ilişkisinin aydınlatılması, bizim için yararlı bir uğraş olacaktır.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde öncelikle; değerli zamanını benden esirgemeyen, özgün fikir ve eleştirileriyle bakış açımı genişleten danışmanım Sayın Prof. Dr. Ayhan BIÇAK’ a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı zamanda yardımlarından dolayı Arş. Gör. Arzu İBİŞİ’ ye ve çalışmam sürecinde gösterdikleri sonsuz sabır ve destek ile bana her zaman güç veren annem Gönül SARAÇOĞLU ve babam Sezin SARAÇOĞLU’ na en içten teşekkürlerimi sunarım. Görüş ve yorumlardan elimden geldiğince yararlanmama karşın, yine de bu çalışmadaki tüm eksikliklerin sorumluluğu bana aittir.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Öz.....	iii
Abstract.....	iv
Önsöz.....	v
İçindekiler.....	vi
Kısaltmalar Listesi.....	viii
Giriş.....	1
1. BERGSON’U ETKİLEYEN DÜŞÜNCELER.....	5
1. 1. Bilinç ve Zaman Problemine Farklı Bakışlar.....	11
1.1.1. Descartes’ın “Ben” ve Bilinç Anlayışı.....	11
1.1.2. Locke’un “Ben” ve Bilinç Anlayışı.....	22
1.1.3. Kant’ın Bilinç ve Zaman Anlayışı.....	32
1.2. Bergson’un Eleştirdiği Düşünce Akımları.....	41
1.2.1. Materyalizm.....	41
1.2.2. Pozitivizm ve Bilimcilik.....	50
2. BERGSON DÜŞÜNCESİNİN GENEL YAPISI.....	60
2.1. Metafizik ve Bilim Tartışmasına Bakışı.....	63
2.2. Varlık ve Bilgi Anlayışı.....	68
2.2.1. Yaratıcı Evrim ve Hayat Hamlesi.....	72
2.2.2. İçgüdü ve Zeka.....	79
2.2.3. Sezgi.....	90
2.3. Ahlak ve Din Anlayışı.....	101
3. BERGSON’DA BİLİNÇ PROBLEMİNİN İRDELENMESİ.....	112
3.1. Bilinç Probleminin Doğuşu.....	112
3.2. Bilinç Tanımlaması.....	116

3.3. Bilincin İrdelenmesi.....	123
3.3.1. Bilinç Halleri ve “Ben” Fikri.....	123
3.3.2. Bilinç ve Bellek.....	129
3.3.3. Bilinç ve Algı Yetisi.....	138
4. BERGSON’DA ZAMAN PROBLEMİNİN İRDELENMESİ.....	147
4.1. Zaman Probleminin Doğuşu.....	147
4.2. Zaman Tanımlaması.....	151
4.3. Zamanın İrdelenmesi.....	156
4.3.1. Zaman ve “Süre” Fikri.....	156
4.3.2. Zaman ve Hareket.....	167
5. BERGSON’DA BİLİNÇ VE ZAMAN İLİŞKİSİNİN BİR DEĞERLENDİRMESİ.....	179
Sonuç.....	188
Kaynakça.....	193

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.:	Bakınız
Karş.:	Karşılaştırınız
a.e.:	Aynı Eser
a.g.e.:	Adı Geçen Eser
Haz./ Ed. by:	Yayına Hazırlayan
Çev./ Trans. by:	Çeviren
sf.:	Sayfa

GİRİŞ

Bilinç ve zaman sorunu, düşünce tarihi boyunca, çeşitli açılardan tartışılmış bir sorundur. Bilinç ve zaman kavramları, kendi içlerinde iki ayrı konuya işaret etmelerine karşın; tartışmaların büyük çoğunluğunda, birarada irdelenmektedir. Bunun temel nedeni, her iki kavramın birbiriyle olan yakın ilişkisidir. Bu yakın ilişkinin anlaşılması, sadece insanın zamanı nasıl algıladığı ya da zamanı nasıl anlamlandırdığı meselesi üzerine değil; aynı zamanda tüm evrenin yaratımı ve işleyişi konusunda da ipuçları vermektedir.

Bilinç ve zaman konuları, beraberinde varlık sorununu öne çıkarmaktadır. Varlık sorunu, genel olarak iki ana kolda yapılanmıştır. Bunlardan biri madde, diğeri ise hayattır. Hayat kolunda gelişen temel mesele, canlı sorunudur. Canlı varlığın hem var olma hem de bilme şekillerinde, bilinç ve zaman önemli rol oynamaktadır. O halde canlı sorununa açıklık getirebilmek için; hayat ve bilinç ile zaman sorununun aydınlatılması gerekir. Genel olarak felsefenin de öncelikli olarak üzerinde durması gereken konular, bu sorunlar çerçevesinden gelişmelidir.

Bilinç ve zaman sorunu, yukarıda da belirtildiği gibi, varlık üzerinden ele alınması gereken bir meseledir. Zaman, maddede bozulma ve yıpranma yaratırken; hayatta ise yenilenme ve yapılanma imkanı yaratır. Diğer bir ifadeyle zaman, varlık üzerinde hem bozma hem de yapıcı olma etkisi gösterir. O halde ilerleme ve yaratımın merkezi, hayatta toplanmıştır denilebilir. Burada, eğer zamanın hayat üzerinde yapıcı olduğu söyleniyorsa, hayatta bu yapıcılığa olanak sağlayan bir şeyin olması gerekir. Hayattaki bu yapıcı ilerlemeyi sağlayan şey, bilincin kendisidir. Yani hayat, bir yandan bilinç sayesinde yapıcı olurken, diğer yandan yine bilinç sayesinde yaşanılır olmaktadır. Hayatın yaşanılır olması, zaman fikrinde de yaşanılır olma özelliği ortaya çıkarır. Fakat bu noktada genel varlık fikrinden ziyade, artık insan ön plandadır. Yaşanan zaman, doğrudan insan bilincinin bir verisidir. Çünkü yaşanan zaman, onu yaşayan bilincin birikimiyle doludur.

Bilinç bir süreç içerisinde, insanın kendisine veya kendisinden başka şeylere, anlam vererek yönelme halidir. Bu açıdan bilinç, hem içerik anlamında hem de gelişim bakımından, zamana ihtiyaç duyar. Zaman, bilincin içerisinde yetiştiği, onu besleyen ve onun kök salıp derinleşmesine olanak sağlayan bir yapıdır. Bilinç, genel anlamda zamanın üç boyutunu (geçmiş, şimdi ve gelecek) içerdiğinden; zaman sürecinin de her noktasına yayılmıştır. Buradaki asıl mesele, tüm bunların farkındalığına sahip olan insan ile diğer var olanlar arasındaki bağın nasıl kurulduğudur. Bu mesele, karşımıza evrim konusunu çıkarmaktadır.

Tüm varlıklar zaman üzerinde ilerler, gelişir ve değişirler. Peki genel olarak zaman fikri, evrim fikriyle iç içe ise, insanın yaşanan zaman olarak nitelendirdiği içsel zaman algısı üzerinden, evrim konusu açıklanabilir mi? Daha doğrusu, insan bilincinden ve onun zaman algılamasından yola çıkarak, varlık öğretisi üzerine ne söylenebilmektedir? İnsanın bilinç ve zamanla olan ilişkisi ve beraberinde bu ilişkinin, canlı hayatıyla olan birlikteliğinin ne şekilde kurulduğunun araştırılması gerekmektedir.

Yukarıda bahsedilen sorulardan yola çıkarak, yaşamın bizzat kendisine çağrı yapan, insanın yapıcı ve yaratıcı içsel yanını da dikkate alarak; bilinç ve zaman sorununu metafizik, biyoloji, psikoloji, fizik ve bilgi öğretisi gibi çeşitli alanlarda harmanlayarak ifade eden düşünür, **Henri Bergson** (18 Ekim 1859- 3 Ocak 1941)'dur. Bergson felsefesi çeşitli alanlara uzandığından, bu sorunları inceleyebilecek imkanlar sunar. Bergson'un temel özelliği, onun varlık öğretisi çerçevesinde ele aldığı hayat konusunun, bilinç ve zamanın ilişkisiyle şekillendiğini öne sürmesidir. Bu durum tüm evrim sürecinin, bu iki unsurun birbiriyle olan ilişkisinde gerçekleşmiş olduğu düşüncesini oluşturmaktadır. Aynı zamanda Bergson, insan bilincinin yapısına dikkat çekerek, bu bilinçte gelişen süre fikrinin, evrim sürecindeki zaman fikrini açıklayacağını düşünmüştür. Bunların dışında genel olarak ampiristlerin, duyumların tek başlarına gerçekliği tanıttığına yönelik görüşlerine karşı duran Bergson, gerçekliğin içsel zamandan (süre fikrinden) yola çıkarak sezgiyle tanınabileceğini ileri sürmüştür. Sadece insanın sahip olduğu bir bilme şekli

olan sezgi, onun düşüncelerinde duyumsal, ilahi ve estetik gibi başka şekillerin dışında, felsefi sezgi olarak tanımlanır. Böylelikle sezgi, bizzat bilinçle işleyen ve yaratıcılığı besleyen bir bilme şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada Bergson'un öne çıkarılması planlanan özelliği, önceki paragrafta belirtildiği üzere, onun bilinç ve zaman konularına yüklediği anlam üzerinedir. Bilimin hızla ilerlediği ve bilimsel metodu örnek alan fikir alanlarının arttığı 19. yy modern döneminde Bergson; hem metafizik ile bilim tartışmasına hem de insanın bizzat kendisinin deneyimlediği süre fikri hakkında farklı düşünceler ortaya koymuştur. Bergson' un kendi düşüncelerinde önem taşıyan bilinç ve zaman sorununu anlama kaygısı, bu çalışmayı gerçekleştirme de belirleyici olmuştur.

Bu çalışmanın amacı öncelikle, bilinçte zamanın nasıl algılandığı meselesini, Bergson'un görüşleri üzerinden anlamaya çalışmaktır. Bu nedenle asıl sorun, bilincin ve zamanın bizim için ne ifade ettiği ve bu iki kavramın birbiriyle ne tür bir ilişki içinde olduğudur. Çalışmada öne çıkarılacak sorulardan biri; insanın bilinci ve içsel zamanından yola çıkarak, daha genel bir meselenin, örneğin evrim konusunun, açıklanıp açıklanamayacağıdır. Bunun dışında bir başka soru ise; bilincin mi zamana, zamanın mı bilince bağlı olduğu ikilemenin yarattığı sorundur. Bu türden sorunları bütünlüklü olarak inceleyebilmek için, hazırlanan çalışma beş ayrı bölümden oluşturulmuştur.

Çalışmanın ilk bölümündeki amaç, Bergson'un düşünce yapısını daha iyi kavrayabilmek için, onun görüşlerini şekillendirmesinde etkili olmuş olan fikirlerin bir incelemesini yapmaktır. Bu nedenle bu bölümün ilk kısmında, bilinç ve zaman sorunu üzerine ortaya koyulmuş farklı görüşleri (Descartes, Locke ve Kant) tanıyarak, soruna yönelik dikkat çeken noktalar, Bergson gözüyle belirlenmeye çalışılacaktır. Ardından bölümün ikinci kısmında, Bergson'un eleştiri yönelttiği düşünce akımlarının (Materyalizm, Pozitivizm ve Bilimcilik) genel görüşleri üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümündeki amaç, Bergson düşüncesinin genel yapısını ortaya koymaktır. Bergson felsefesi, temelinde bilinç ve zaman sorununa

dayanmasına karşın; farklı konuların bir arada tartışıldığı bir düşünce yapısı sergiler. Onun, bilinç ve zaman sorunu hakkındaki fikirlerinin ilişkili olduğu konuları tanımak, sorunu ele almada yardımcı olacaktır. Bu nedenlerden yola çıkarak Bergson'un, öncelikle metafizik ve bilim tartışmasına bakışı ele alınacak; ardından sırasıyla onun varlık, bilgi, ahlak ve din öğretileri üzerine fikirleri incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde, çalışmanın asıl konusu olan bilinç ve zaman sorunu, Bergson'un görüşleri çerçevesinde irdelenmektedir. Bu bölümlerde, Bergson'da öncelikle bu sorunların nasıl ortaya çıktığı ve onun bu kavramları nasıl tanımladığı, ayrı ayrı ele alınıp incelenecektir. Sonrasında, bilinç ve zaman sorununun ayrıntılı bir incelemesini gerçekleştirebilmek için, bu sorunlar ilişkili olduğu kavramlarla (bilincin irdelenmesinde bilinç halleri, "ben" fikri, bellek ve algı yetisi; zamanın irdelenmesinde "süre" fikri ve hareket kavramları) birlikte anlamaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölümde ise, çalışmanın genelinde incelenecek olan Bergson' da bilinç ve zaman kavramlarının, birbiriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarını ve bu ilişkinin neye hizmet ettiğini daha iyi anlayabilmek için; hem ara bölümlere göndermelerde bulunarak, hem de Bergson yorumcularından da yararlanarak, genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Çalışmada anlaşılınması ya da karıştırılması olağan görülen kavram ve ifadelerin hemen yanında, "()" işareti içerisinde, açıklaması yapılmıştır. Çalışmanın bütünlüğü içerisinde önemli görülen bazı kavramlar, görünürlük açısından kolaylık sağlanması için, "İtalik ve Kalın" şekilde yazılmıştır.

Genel olarak belirtmek gerekirse, bilinçte zamanın nasıl algılandığı konusunu çalışmada incelerken, öncelikli amaç, insanın sahip olduğu bilinç ile zaman algısını ve beraberinde "ben" in anlamını araştırarak; bilincin ve zamanın özellikle de "bellek" ile olan ilişkisini anlayabilmektir. Aynı zamanda bu ilişkinin, evrim konusuna nasıl bir katkı sağladığı, Bergson'un görüşleri çerçevesinde ortaya koyulup; bilincin mi zamana, zamanın mı bilince bağlı olduğu sorusuna yanıt aramaya çalışılacaktır.

1. BÖLÜM

BERGSON'U ETKİLEYEN DÜŞÜNCELER

Çalışmanın ilk bölümündeki amaç, Bergson'un bilinç ve zaman sorunu hakkındaki görüşlerine yön veren düşünceleri tanımadır. Bunun için öncelikle, Bergson' un eserlerinde de değindiği düşünürlerin (Descartes, Locke, Kant), soruna nasıl baktıkları incelenecektir. Ayrıca, özellikle de Bergson' un etkinlik gösterdiği dönemi dikkate alarak, görüşlerini şekillendirmesinde etkili olmuş olan ve kendisinin de, sık sık eleştiri yönelttiği düşünce akımları (Materyalizm, Pozitivizm, Bilimcilik) hakkında genel bir fikir edinilmeye çalışılacaktır.

İnsanın, diğer canlılar gibi bir varlık yapısı ve kendisine özgü olarak da, kültür bağlamında bir yaşamı vardır. Bu açıdan, insanın yönelebileceği öncelikli olarak iki alanın varlığından söz edebiliriz. Bunlardan ilki, insanın insan olarak kendisini, yani bir var olan olma anlamının farkındalığını içeren, *varoluşsal* yapısıdır. Bir diğeri ise, insanın kendi varlığının farkında olarak diğer insanlarla toplum içinde kurduğu ilişkiler sonucu gelişen, *yaşamıdır*. İnsanın bütün yaşantısını ve var oluşsal anlamını sorgulamasını sağlayan en önemli yetisi, onun bir *bilince* sahip olmasıdır. Bir bilince sahip olmak, insanın kendi varlığının bilgisine sahip olması anlamına gelmektedir. Kendisinin ne olduğu, nereden geldiği, ne yapıyor olduğu, niçin yaşadığı ve nereye gittiğinin bilgisinde olan insan, tüm bunlara bilinç sayesinde sahip olur. Bu bilgiye sahip olmak, aynı zamanda şeylerin farkında olmak demektir. Bilinçli insan hem kendisi hakkında bilgi sahibidir, hem de ne için yaşadığının farkındadır.¹ O halde bilinçli olmanın aynı zamanda, farkında olmak anlamını taşıdığını söyleyebiliriz.

Bilinç konusu üzerine, hem felsefede hem de psikoloji de çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Yapılan tanımlar çoğu zaman birbirine benzer ifadeler içermektedir. Bilincin farklı alanlara ve konulara göre ele alınması, bu tanımların çeşitliliğini arttırmaktadır. En genel ifadeyle *bilinç*, diğer fizyolojik ya da psikolojik olgular gibi

¹ Daniel C. Dennett, *Aklın Türleri*, çev: Handan Balkara, Varlık Bilim yayınları, İstanbul, 1999, sf: 171-172

biyolojik sistemlerle birlikte ortaya çıkan doğal bir olgudur.² Bilinç, insanın doğasında var olan nesnel gerçekliğin yansımasının güçlü bir formudur. Bilinç, kişisel varlığın ve nesnel dünyanın insanda anlamlandırılmasının, etkin olarak içinde yer aldığı zihinsel süreçlerin bir toplamıdır.³ Yani insan, kendisine dönebilmekte ve kendisini kendi düşüncesiyle kavrayıp ve anlamlandırabilmektedir. Bu sayede insan bilinçle, kendisine dışarıdan bir nesne olarak da bakabilmektedir.

“Ben” in bilinçli olduğunun nasıl farkına vardığı önemli bir meseledir. Çoğu zaman bazı davranışlarımızı, farkında olmadan yaptığımızı ifade ederiz. Aslında davranışın, farkında olmadan yapıldığının farkına varılması bile, “ben” in bilinçli olduğunun bir göstergesidir. Sadece, zihinden geçen düşünce ile, o an yöneldiğimiz nesne birbiriyle uyuşmadığı için, o davranışı bilinçsizce yaptığımızı düşünürüz. Bilinç, deneyim ve davranışlarıyla bir bütündür. Bir saat önce zihinden geçen bir düşünce, bir saat sonraki davranışımıza etki edebilmektedir. Bu durum, bizim bilinçsiz bir davranışta bulunduğumuzu göstermemektedir. Davranışlarımızın nedenleri vardır. Şuanda “ben” in, bilinçli olduğunu söylemek gerekirse bunu, o anda ve doğrudan ortaya koyulan davranıştan anlaşılabilmektedir.⁴

Bir insanın öznel dünyası, belli bir anda sahip olunan algılama, duyumsama ve anımsama gibi deneyimlerin bütünüdür. İnsan, öznel deneyimlerinin algılama, duyumsama ve anımsama şekillerinde farkındalığına sahiptir. Bilinç, bu farkındalık deneyimlerinin hep birlikte yaşandığı bir süreçtir.⁵ Bu süreç, insanın yaşamı boyunca sürer. Bilinçlilik bizleri, kendi bütünlüğümüze ve evrene açar. Bilinçlilik, aynı zamanda kendine ve bütünüyle evrene açık olunan haldir. Yaşamın her “an”ı, bilinç ile işler. Bilinçlilik, insanın var oluşunun temel gerçeğidir; çünkü bilinçlilik olmadan, var oluşun diğer insansal özellikleri de, olanaksız hale gelmektedir.⁶

² Tefik Alıcı, **Gerçek Bir Yanılsama Bilinç**, Metis Bilim yayımları, İstanbul, 2013, sf: 28

³ Ivan Frolov Timofeevich, **Dictionary of Philosophy**, edited by Murad Saifulin, International Publishers, New York, 1984, sf: 81

⁴ Nick Herbert, **Temel Bilinç: İnsan Bilinci ve Yeni Fizik**, Ayna yayınevi, çev: Meltem Andırıcı, 2007, İstanbul, sf: 10

⁵ Tefik Alıcı, **a.g.e.**, sf: 12

⁶ John R. Searle, **Akıllar, Beyinler ve Bilim**, çev: Kemal Bek, Say yayımları, İstanbul, 1996, sf: 20

Bilinç, genel olarak üç temel özelliği ile öne çıkmaktadır. Bunlar; Bilincin *öznelliği*, *bütünlüğü* ve “*ben*” *fikrine* gönderme yapmasıdır.⁷ İnsanın her türlü farkındalığı, onun öznel bir deneyimidir. İnsanın, kendisinin doğrudan deneyimlediği ne ise, hissettikleriyle ve önceki anılarıyla olan ilişkisine kadar, bir başkasına birebir şekilde aktarılamamaktadır. Çünkü öznel deneyim, insanın kendisine aittir. Bilincin diğer özelliği olan bütünlük, diğer bir ifadeyle parçalamazlığa işaret eder. Yani bilinç, tüm öznel deneyimleri bir bütünlük oluşturmaktadır. Psikoloji alanından *Carl Jung* (1875-1961), bütünlük konusunda, “ben” in büyük bir anı kümesini içerdiğini belirtir.⁸ Geçmiş ve şuanın yanında, gelecekte yaşanacak deneyimlerin de, bu bütünlük içinde bir yeri bulunmaktadır. Yine psikoloji alanında önemli bir isim olan *William James* (1842- 1910) bilincin bütünselliğini, *bilinç akışı/ bilinç ırmağı* kavramıyla ifade eder:

“O zaman bilinç, parçalar halinde kendisine görünmez. Bilinci ‘zincir’ ya da ‘dizi’ gibi kelimeler anlatamaz. Bilinç, eklemeli değildir; bilinç akar, akış halindedir. Onu en çok, ‘nehir’ ya da ‘ırmak’ metaforlarıyla anlatabiliriz. Bundan sonraki konuşmalarda bilince ancak, öznel yaşantıların ya da bilincin akışı, ‘ırmağı’ diyebiliriz.”⁹

Her bilinçli durumun, kendini hissettiği belli bir tarzı vardır. Bunun nedeni, bilincin bütünlük özelliğinden kaynaklanır.¹⁰ Öznel deneyimler yani anılar, her bilinçli duruma yayılmış haldedir. Her bilinçli durumda, önceki bilinçli durumlara benzer yanlar bulunur. Örneğin; tatlı veya pasta yemeye benzeyen bir şey vardır fakat çanta olmaya benzer bir şey yoktur. Buna karşılık, tatlı yerken duyulan his; bir ağaç gölgesinde dinlenirken duyulan hisse benzeyebilir. Bilincin bütünlüğünde, farklı zamanlara işaret eden deneyimler, benzer hisleri doğurabilmektedir. Dolayısıyla bilinç hallerindeki bütünlük, geçmiş ve şuan arasında kurulan ilişkide de, öne çıkmış olmaktadır. (İleriki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz, Bergson’ un bilinç anlayışı da bu konuya dikkat çeker)

⁷ Tefik Alıcı, a.g.e., sf: 13

⁸ Carl Jung, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, çev: Engin Büyükinall, Say yayınları, İstanbul, 1996, sf: 70

⁹ William James, *The Principles of Psychology*, Henry Holt and Company, NewYork, 1890, Vol 1, sf: 239

¹⁰ John R. Searle, *Zihin Dil Toplum*, çev: Alaattin Tural, Litera yayınları, İstanbul, 2006, sf: 52

Bilincin üçüncü özelliği ise, onun “ben”e gönderme yapmasıdır. Bilincin merkezi, “ben” demektir. Bilinç, “ben” diye adlandırdığımız merkezi bir olguyla kurulan ruhsal bir ilişkidir.¹¹ Belli bir anda görülen, duyulan, anımsanan ve hissedilen her türlü deneyim, bir “ben”e aittir. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. “Ben” kelimesinin her ağızdan çıkışında, bir şeye gönderme yapılmaz. “Ben” in bir şeye gönderme yapması için, onu söyleyenin kişi olma özelliğine sahip olması gerekir. Yani daha genel bir ifadeyle “ben”, bir insana gönderme yapar.¹² Herhangi bir anda oturan ve düşünen “o” insandır, yani o “ben” dir. Bu açıdan bilinçli durumlar, ‘birinci şahıs ontolojisi’ denilebilecek şeye sahiptir.¹³

Bilinç, sahip olduğu özelliklerini bir bütün içinde işler kılabilmek için, yanında önemli bir unsura ihtiyaç duyar. Bu unsur, **bellektir**. Bellek, anıların tümünü ifade eder ve önceden algılanıp depolanmış olayları yeniden üretmeye yardımcı olarak iş görür.¹⁴ Belleğin temel işlevi, bilinçte kaybolmuş, bir kenara itilmiş ya da yüceltilmiş anılarla, aramızda bağlantı kurmaktır. İnsan bilinci, belleği sayesinde şuan ile geçmiş anıları arasında ilişki kurar, onları şuan getirir, işler ve gerekirse geleceğe yönlendirir. Bilincin bu gelgitli yapısı, **zaman** denilen yapıda işler. Zaman, insan zihninin çalışma tarzına bağlı olarak geliştirdiği bir unsurdur.¹⁵ Zaman, içinde gerçekleşen olayların birbirini izlediği sonsuz bir ortam olarak düşünülebilmektedir.

Zaman anlayışı, bilinçte üç alan üzerine yerleşir. Bunlar; içsel zaman, dışsal zaman yani mekanik (matematik) zaman ve biyolojik zamandır. (Zamanın bu türden çeşitli ifadelerine, Bergson felsefesinde de, rastlanmaktadır) Biyolojik zaman, çoğunlukla bedenin işlerliğinde olduğundan, içsel zamandan çok, dışsal zamana daha yakın durmaktadır. O halde içsel zaman, matematik ve biyolojik zamanın akışından bağımsızdır diyebiliriz.¹⁶ Bu üç zaman alanına bakıldığında, şunlar söylenebilir:

¹¹ Carl Jung, **Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi**, çev: Engin Büyükinal, Say yayınları, İstanbul, 1996, sf: 70

¹² Itr Erhart, **Ben Neyim?**, çev: Egemen Demircioğlu, Boğaziçi Üniversitesi yayınevi, İstanbul, 2009, sf: 147

¹³ John R. Searle, **Zihin Dil Toplum**, çev: Alaattin Tural, Litera yayınları, İstanbul, 2006, sf: 52

¹⁴ Carl Jung, **a.g.e.**, sf: 95

¹⁵ Ayhan Bıçak, **Evren Tasavvuru: Kendini Bilmek ya da Evreni Kurmak**, Dergah yayınları, İstanbul, 2012, sf: 216

¹⁶ Stefan Klein, **Zaman Yaşamın Hammaddesi**, çev: Mustafa Tüzel, Aylak kitap yayınları, İstanbul, 2011, sf: 17

Günlük hayatta duvara asılan saatlerin gösterdiği zaman, mekanik bir düzene sahiptir ve herkes için aynıdır. Bu açıdan bakıldığında, aslında herkes aynı zamana sahiptir diyebiliriz. Fakat karşılaşılan asıl farklılık, herkesin kendisine ait olan içsel zamanında gizlidir. Daha doğrusu ortaya çıkan farklılık, içsel zamanın dışsal zamana uygulanış biçiminden doğar. Örneğin bazı insanlar, sabah saatlerinde girdikleri sınavlarda daha başarılı olduklarını düşünürken; kimi insanlar ise öğleden sonraki saatlerde daha başarılı olduklarını belirtirler.¹⁷ Bu ayrım, insanın içsel zamanının, saat üzerinde nasıl düzenlendiğini göstermektedir.

Bedendeki biyolojik zaman, dışsal zamanı yani duvardaki saati takip eder. Biyolojik zaman, beden ile birlikte günün büyük bölümü bizi yönlendirir. Fakat insanın asıl hissettiği zaman, içsel zamandır yani süredir. Çünkü içsel zaman (süre), insan bilincinin bir ürünü olması nedeniyle¹⁸ bizzat duyulan, hissedilen ve yaşanan bir zamandır. Bilinç, içsel zamanı yaratma konusunda özgürdür.¹⁹ İçsel zamanı yaratırken, yine saatten yararlanırız. Fakat biyolojik zaman otomatik işlediğinden, içsel zamandan ayrılır. İçsel zaman, *yaşamakla* hissedilir; bu nedenle de ölçümlenememektedir. Edinilen deneyimler ve anılar, içsel zamanı oluştururlar. Örneğin; İki kişi aynı anda aynı günbatımı manzarasını, yarım saat boyunca izlediğinde; her iki insanın, geçen zaman içerisindeki içsel zamanı farklılık gösterir. Çünkü birinci kişi o sırada kaybettiği bir yakını düşünüp, zihninde bambaşka anıları canlandırmış iken; ikinci kişi ise ertesi gün gireceği sınavı düşünüp, heyecana kapılmış olabilir. İçsel zamanda meydana gelen bu farklılıklar, belleklerdeki geçmiş anıların, şuanda kurulan düşüncesine bağlıdır. Bu açıdan, bellek olmadan, içsel zaman duygusundan söz etmek de olanaksızlaşmaktadır.²⁰ Yani bellek, zaman algısında bilincin sahip olduğu temel unsurdur.

İnsanın zaman bilincine sahip olması, bilinçli yaşamının da bir göstergesidir. İnsanın geçmiş yaşantısının bilincinde olması, geleceğini kurmasında dayanak oluşturur. İnsan, bu yanıyla geçmişe bağlıdır. İnsanın var oluşunun

¹⁷ Stefan Klein, a.g.e., sf: 17-18

¹⁸ Ayhan Bıçak, *Evren Tasavvuru: Kendini Bilmek ya da Evreni Kurmak*, Dergah yayınları, İstanbul, 2012, sf: 216

¹⁹ Stefan Klein, a.g.e., sf: 18

²⁰ Stefan Klein, a.e., sf: 18

sürekliliği, geleceğe ilişkin hazırlıkların yapılmasına bağlı olduğundan, şuanı geçmiş ile besleyip, geleceğe göre yaşamak durumundadır. Dolayısıyla insanın var oluşunun sürekliliği, zamanın üç boyutunun bilincine vararak yaşamasına bağlıdır.²¹

O halde söz konusu olan insan olduğunda, bilinç ve zaman konularını birbirinden ayrı düşünmek, zorlaşmaktadır. Bilinçli bir yapıdan söz ediliyorsa, belleğin varlığı yadsınamaz. Belleğin varlığı da bizleri, zaman meselesine yaklaştırmaktadır. Bergson zamanı, insanın yaşaması ile olan ilişkisinden inceler. Çünkü ona göre inkar edilmemesi gereken konu, insanın bir yaşama sahip olduğu gerçeğidir.²² Bunun için Bergson, “ben” in ne olduğu ve “ben” in evren ile olan ilişkisini gözden geçirmiştir. Bu iki sorudan yola çıkarak, evrimin asıl manasını araştıran Bergson, evrimin temelini, bu yaşama meselesine dayandığı sonucuna varmıştır. “Ben”, “ben” in evren ile olan ilişkisi ve evrim sorularının kaynağının ancak, bilinç ve zaman sorunlarının yeniden ele alınmasıyla açıklığa kavuşacağını ileri sürmüştür.

Bergson’u bu türden sorulara ve düşüncelere götüren nedenler, hem kendisinden önceki düşünürlerin bu konular üzerine geliştirdikleri tartışmaların hem de, özellikle de eski çağlardan beri süre gelen ve kendisinin yaşadığı dönemde de, gelişerek değişen bazı düşünce akımlarının varlığıdır. Bu nedenle şimdi, Bergson’un üzerinde etkisi olan ve eleştiri yönelttiği fikirleri tanıyarak, çalışmaya devam edilecektir.

²¹ Ayhan Bıçak, **Tarih Düşüncesi III- Tarih Felsefesinin Oluşumu**, Dergah yayınları, İstanbul, 2004, sf:243

²² Henri Bergson, **Yaratıcı Tekamül**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 234

1.1. Bilinç ve Zaman Problemine Farklı Bakışlar

Bu bölümde öncelikle, hem bilinç ve zaman sorunu hakkında geliştirilmiş farklı görüşleri tanıyabilmek hem de, Bergson'un düşüncelerinde etkili olmuş olan fikirleri görebilmek için; belli düşünürlerin soruna bakışı incelenecektir. Ardından yine aynı nedenlere bağlı olarak, belirli düşünce akımlarının temel görüşlerine yer verilecektir.

1.1.1. Descartes'ın "Ben" ve Bilinç Anlayışı

İnsanla ilgili tartışılan konulardan biri, bilinç ya da benlik sorunudur. Bu sorunu diğer konulardan ayıran asıl özellik onun, elle tutulup gözle görülebilir bir varlık olmadığından, her irdelenmesinde tartışmalı bir hal almasıdır. Bilinç, her ne kadar elle tutulabilir bir şey olmasa da, bizzat insanın kendisinde var olan bir şey olmasından dolayı; bilinç konusunu açık ve anlaşılır hale getirebilecek olan da yine insanın kendisidir. Düşünce tarihi süresince yapılan her yeni tartışma da bizlere, bilinç meselesini aydınlatacak bir pencere daha açmıştır.

Düşünce tarihinde, bilinç meselesi çeşitli açılardan ele alınıp, incelenmiştir. Özellikle de 16. Yüzyıldan itibaren bilinç, hem bilgi öğretisi (zihinsel) hem de varlık (maddi) öğretisi ile birlikte ele alınıp, tartışılmaya başlanmıştır.²³ Bunlardan bilgi öğretisi cephesindeki önemli isim, *Descartes* (1596-1650)' tır. Bilinç konusu, genel olarak bilgi öğretisinde iki temel görüşle karşımıza çıkar. Bunlardan ilki, bilginin bir öznesi olarak bilinç ya da benlik; diğeri de, bilginin bir nesnesi olarak bilinç ya da benliktir. Bu iki ayrı görüş çerçevesinde Descartes, bilgide özne durumunu alan bilinç üzerinde durur. Diğer önemli isim de, daha sonra üzerinde duracağımız Locke'tur. Bu nedenlerden ötürü Descartes, daha çok rasyonalist; Locke ise, ampirist olarak anılmıştır.

Descartes'da bilinç sorununun, genel anlamda iki temel ayağının olduğu söylenebilir: Bunlardan ilki olan bilgi konusu, Descartes felsefesinin önemli bir

²³ John R. Searle, *Zihin Dil Toplum*, çev: Alaattin Tural, Litera yayınları, İstanbul, 2006, sf: 81

bölümünü oluşturur. Bilincin varlık ile olan ilişkisini kavrayabilmek için, öncelikle Descartes'ın bilgi konusunda geliştirdiği metodu tanımak gerekmektedir. Bu açıdan şimdi, kısaca bu metottan bahsedilecektir.

Descartes görüşleriyle modern felsefenin, daha doğrusu bilimin ilerleyişiyle birlikte, gelişen felsefede yeni bir dönemin başlangıcını yapmıştır. Descartes bu yeni dönemde, kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerini iletmemekten çok, kendine özgü felsefi yapısını kurmayı amaçlamıştır. Bu yüzden özellikle de Aristoteles'ten beri pek rastlanılmayan bu durumun nedeni; bilimdeki ilerlemelerin, insanlarda yarattığı güven duygusu olduğunu söyleyebiliriz.²⁴ Hem bir filozof, hem bir matematikçi hem de önemli bir bilim adamı olan Descartes'ın, felsefesindeki temel amacı sağlam, şüphe götürmez, onun deyişiyle *açık ve seçik* bir bilgiye ulaşmaktır.²⁵ Çünkü ona göre, bu sağlam ve şüphe içermeyen bilgiden, diğer tüm bilgileri ve alanları kurabilmek mümkündür. Sağlam temeller üzerine kurulu her alan, şüphe içermez ve kesinlik gösterir. Bu nedenle Descartes, yazdığı eserlerinde bu sağlam olan bilgiye ulaşmanın yollarını arar ve bunun sonucunda geliştirdiği metodu, anlatmaya çalışır. Aslında bu metot, sadece bir bilgiye ulaşma yolu değildir. Descartes, "*Metot Üzerine Konuşma*" eserinde bu metodun, aynı zamanda kendimizi tanıma ve kendi aklımızın işlemesine yönelik bir metot olduğunu belirtir.²⁶

Descartes'ın, yazdığı eserlerin büyük çoğunluğunda değindiği temel bir konu vardır: Bize bilginin kapısını açacak olan, *ilk nedenler ya da temel ilkelerin* ne olduğudur. Bu ilkeler aynı zamanda, apaçık olana ulaşmada bir metot niteliği taşımaktadır. Bunların bütünlüklü olarak ele alınacak şeklini Descartes, temel dört ilke olarak, şöyle anlatır:

"Birincisi, doğruluğunu apaçık bilmediğim hiçbir şeyi doğru olarak kabul etmemek yani acele hüküm vermekten ve peşin hükümlere saplanmaktan dikkatle çekinerek verdiğim hükümlerde ancak kendilerinden şüphe edilmeyecek derecede açık ve seçik olarak kavradığım şeyleri bulundurmaktır. İkincisi, inceleyeceğim

²⁴ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 539

²⁵ Descartes, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, İstanbul, 1989, sf: 6-9

²⁶ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf:6

güçlüklerden her birini mümkün olduğu ve daha iyi çözümlemek için gerektiği kadar, bölümlere ayırmaktı. Üçüncüsü, en yalın (basit) ve bilinmesi en kolay şeylerden başlayarak, tıpkı basamak basamak bir merdivenden çıkar gibi, azar azar en bileşiklerinin bilgisine kadar yükseltmek için, hatta tabiatları gereğince birbiri ardınca sıralanmayan şeyler arasında bile bir sıra bulunduğunu farz ederek, düşüncelerimi bir sıraya göre yürütmekti. Sonuncusu da hiçbir şeyi unutup ihmal etmediğimden emin olmak için, her tarafta birçok sayımlar ve tekrarlar yapmaktı.”²⁷

Descartes’ın belirttiği bu dört temel ilke, aradığımız kesin bilgiye ulaşmada bizlere yardımcı olacaktır. Yani aranan eğer açık ve seçik bir bilgi ise, bu bilginin içerisinde en ufak bir şüphe içerici unsurun yer almaması gerekmektedir. O halde bu bilgiye ulaşmada karşımıza çıkacak her şeyin apaçık olmasına dikkat edilmelidir. İncelediğimiz meseleyi daha iyi kavrayabilmek için, onu çözümlemeliyiz. Descartes’ a göre ulaşılan açık ve seçik, kesin bilgiyi başlangıç alarak; diğer alanlar bu bilgiden yola çıkarak kavranılmalıdır yani en yalın olandan adım adım diğer bilgilere doğru yol alınması gerekir. Geride bıraktıklarımızı da unutmamak için geri dönüşlerle bilgi yolculuğu beslenmelidir. İşte Descartes’ın bilgi yolcuğundaki temel metodunu kısaca bu şekilde anlatabiliriz. Descartes bu metot ile, bir yandan bilgi sorununu irdelerken, bir yandan da bilinç meselesine açıklık getirmiştir. Metodu tanıdıktan sonra, şimdi de bilincin, var olma alanıyla ilişkisine bakılacaktır.

Descartes, metodu kullanarak öncelikle, kesin ve ilk bilgiyi arıyorsa, bu bilginin mutlaka, insanın kendisiyle ilgili olması gerektiğini düşünmüştür. Çünkü bilebileceği en apaçık şey, kendisine yakın olmalıydı ve hatta bizzat kendisinden doğmalıydı. Dolayısıyla Descartes, kendi “*ben*”ini ve varlığını ispat etmeyi, felsefesinin bir çıkış noktası yapar. Varılacak kesin bilgi, insanın kendi “ben” ile ilgili bir bilgi olmalıdır ya da diğer bir ifadeyle, “ben” bilinciyle ilgili bir bilgi olmalıdır. Bu yüzden de ilk olarak, “ben” bilgisini diğer tüm bilgilerden ayırmak gerekir. Bu ayırma, metotta da anlatılan, çözümleme veya bölümlemedir. Descartes bilgiyi çözümleyerek, “ben” bilgisinden kendisine çıkış yolu çizer. “Ben” bilgisinden ilerlerken Descartes, bu yolda duyuların bizleri yanılttığı fikrine varır.²⁸ Her ne kadar sahip olunan veriler ve gerçek olarak kabul ettiğimiz birçok şey, duyular yoluyla elde

²⁷Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 24

²⁸ Descartes, a.g.e. sf: 40

edilmiş olsa da, Descartes bunların bizleri zaman zaman yanıltabileceğini düşünmüştür.²⁹

Buradan hareketle izlenecek yolda, duyu verilerine yer verilmeden ve mümkün olduğunca mantıksal bir çıkarım ile ilerlememiz gerekir. O halde “ben” bilincine varmamız tesadüf değildir. Eğer bir mantıksal çıkarımdan söz ediyorsak, bu çıkarım bizim aklımızı iyi kullanmanın yolunu öğretecek bir mantıktır. Descartes’ın ünlü sözü, bilinç ya da benlik sorununun açıklık kazanmasını sağlayan bu mantıksal çıkarımdır: “*Düşünüyorum, öyleyse varım [Cogito Ergo Sum]*”³⁰ Düşünüyorum öyleyse varım ilkesi, zihni maddeden ve kendi zihnimizi de başkalarının zihninden daha kesin bir duruma getirir.³¹ Özellikle de bilinç meselesinde varlık öğretisini içerisine alarak varılan bu apaçık bilgi, Descartes felsefesinin temel noktasıdır. Descartes’a göre bu yargı, kabul edebileceğimiz, felsefenin *ilk ilkesidir*.³² Bu ilkeyi Descartes iki ayrı eserinde şu şekilde ifade eder:

“Nihayet, uyanırken zihnimizde bulunan aynı fikirlerin, hiçbirisi gerçek olmaksızın, uyurken de aklımıza gelebileceğini göz önüne alarak, bu ana kadar zihnime girmiş olan bütün şeylerin, rüyama giren hayallerden daha gerçek olmadığını farz etmeye karar verdim. Fakat bundan sonra her şeyin yanlış olduğunu bu şekilde düşünmek istediğim esnada, bunu düşünen benim zorunlu olarak bir şey olmam gerektiğini fark ettim. Ve şu *düşünüyorum öyleyse varım* hakikatinin şüphecilerin en acayip faraziyelerinin bile sarsmaya gücü yetmeyecek derecede sağlam ve emin olduğunu görerek, bu hakikati aradığım felsefenin ilk ilkesi olarak kabul etmeye tereddütsüz karar verdim.”³³

“*Var olmasaydık şüphe edemezdik, bu ise edinebildiğimiz ilk doğru bilgidir. Kendilerinden en ufak bir şekilde şüphe edebildiğimiz her şeyi bu suretle ret ve hatta yanlış farz ederken, ne Tanrı, ne gök ve ne de yerin var olmadığını kolayca kabul ediyoruz; fakat aynı tarzda bütün bu şeylerin hakikatinden şüphe ederken var olmadığımızı farz edemeyiz; zira düşünen şeyin, düşünürken gerçekten var olmadığını kavramak bize o kadar aykırı görünüyor ki, en garip faraziyelere rağmen şu, düşünüyorum, öyle ise varım, neticesinin doğru olduğuna ve bunun,*

²⁹ Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, çev: Aziz Yardımlı, 1. Meditasyon, İdea yayınları, İstanbul, 1997, sf: 89

³⁰ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf:37

³¹ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 545

³² Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 41-42, Bu ilk ilke, bilinç tarafından sezgisel [açık olarak ve bütünüyle yani birden] olarak bilinir. (Bkz.) Descartes, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, sf: 51-52

³³ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 41

fikirlerini bir sıra altında sevk ve idare eden bir kimseye görünen ilk doğru netice bulunduğuna inanmaktan kendimizi alamıyoruz.”³⁴

Descartes’ın bu açıklamalarından anladığımız üzere; aradığımız şüphe götürmez, yani açık ve seçik bilgi konusunda ulaşılan en kesin bilgi, düşünüyor olmaktan ileri gelen “ben”in var olmasıdır. Böylece Descartes, bütün felsefesini üzerine kuracağı sağlam ve bir bakıma üzerinden ilerleyebileceği sabit bir nokta³⁵ bulmuştur: düşünüyor (cogito) olmak. Çünkü düşünme, var oluşu garanti altına almaktır. Eğer var olduğumuzu reddedip, kendi varlığımızdan dahi şüphe duyarsak, bu şüphe bile yine, bizim var olduğumuzu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla duyacağımız şüphenin etki edemeyeceği tek bir şey vardır: O da, kendi “ben” bilincimizin varlığıdır.

Descartes’ın felsefe tarihi içerisindeki önemini arttıran özelliklerinden biri de, benliği düşünen, yalın ve ölümsüz bir töz olarak tanımlamasıdır. Bu tanım özellikle, bilinç sorunu için çok önemlidir. Çünkü Descartes, varlıktan ziyade, “ben”den yola çıkarak, bir düşünce yapısı geliştirmiştir. Onun “ben”e verdiği değer, insan zihnini de mekandaki maddeden ayıran bir özelliğe kavuşturmuştur. Descartes düşünmeyi, ruhun veya zihnin; uzamı da maddenin temel kavramı olarak ele alır. Bunların birleşmesini de, insanın bütünü için temel bir kavram olarak görür.³⁶

Düşünmek, “ben”in içe bakarak doğrudan yaptığı bir eylemdir. İnsan kendi benliğinin varlığını, doğrudan doğruya kavrar. Descartes düşünmeyi en genel nitelik olarak belirler. Geriye kalan bütün diğer nitelikler, düşünmeden ayrı birer özellik gibi dursalar da, aslında hepsi düşünmenin kendisinden doğar. Düşünmeyi, ruhun tüm nitelilerini kapsayacak şekilde ele almıştır. Descartes düşünme üzerine, şunları söyler:

“Düşünmek sözü ile, bizde doğrudan doğruya kendiliğimizden fark edeceğimiz şekilde olup biten bütün şeyleri anlıyorum. Böylece yalnız anlamak, istemek,

³⁴ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 37

³⁵ Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, çev: Aziz Yardımlı, 1. Meditasyon, İdea yayınları, İstanbul, 1997, meditasyon II

³⁶ Charles Adam, *Descartes Hayatı ve Eserleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB, İstanbul, 1991, sf: 75

tahayyül etmek değil, fakat duymak da burada düşünmekle aynı şeydir. (...) görüyorum veya yürüyorum demekle yalnız düşüncemin yaptığı işi sanmayın yani gördüğümü sanmama sebep olan bendeki bilgiyi kastedersen, o zaman bu aynı netice şüphe etmeme imkan olmayacak derecede mutlak olarak doğrudur çünkü bu ruhla ilgili bir neticedir, duymak veya başka herhangi bir şekilde düşünmek gücü ancak ve yalnız ruhta vardır.”³⁷

Bu anlatıma göre, hayal kurmak, öfkelenmek, hissetmek ya da şüphe duymak, düşünmenin başka şekilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşünce, Descartes tarafından çok geniş anlamda kullanılmıştır. Düşünen bir şey; kuşku duyan, anlayan, kavrayan, kabul eden, reddeden, isteyen, hayal eden ve aynı zamanda duyan bir şeydir. Düşünce zihnin özü olduğundan, o halde zihnin, uykuda bile daima düşünmesi gerekmektedir.³⁸

“Ben”in düşünüyor olmasının yanında, onun diğer özelliği de, onun yalın bir tarza sahip olmasıdır. En başından beri aranan açık ve seçik bilgi, adından da anlaşılacağı üzere, apaçık kavranılarak, doğrudan elde edilen bir bilgidir. Hiç şüphe edilecek bir yanının olmaması nedeniyle “ben” bilinci, elde olan ilk bilgidir. “Ben” bilinci, aynı zamanda ölümsüz bir tözdür. Descartes bilinci ya da benliği, zaman içerisinde değişmeyen tinsel bir töz olarak kabul etmiştir. Descartes’a göre “ben”, tüm özü düşünmek olan ve var olmak için maddi hiçbir şeye bağlı olmayan bir tözdür.³⁹ Peki töz olmak tam olarak ne anlama gelmektedir? Descartes töz kavramı üzerine şunları söyler:

“Tözü kavradığımız zaman, onu mevcut olmak için ancak kendine muhtaç olan bir şey olarak kavırıyoruz. Burada bu, *ancak kendine muhtaç olmak*, gücüyle ilgili açıklamada bir belirsizlik bulunabilir, zira aslına bakarsak yalnız Tanrı böyledir. (...) Fakat yaratık şeyler arasında bazıları öyle bir tabiattadır ki, başka biri olmaksızın mevcut olmadıkları için, onları ancak Tanrının her günkü yardımına muhtaç olanlardan ayırt ediyoruz ve bunlara töz, diğerlerine bu tözün nitelik veya sanları diyoruz.”⁴⁰

³⁷ Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 39

³⁸ Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi**, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 546

³⁹ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 42

⁴⁰ Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 75-76

Descartes'a göre "ben" denilen şey, ruhsal bir tözdür ve kendisinde fikirler barındırır. Barındırdığı fikirler de, dış dünya bilgileri üzerine de etkindir.⁴¹ Descartes'a göre töz, gerçek fikrine sahip olduğumuz her yüklem konusudur. Ben düşünen bir tözdür ve bu düşünen töz hakkında bildiğimiz en temel şey, bunun aynı zamanda düşüncenin konusu oluşudur. Var olan "ben", varım dediği için, varlık konusunda bir yargı ortaya koymaktadır. Bu varlıksal yargımız, felsefenin ilk ilkesidir. Bu yargıya Descartes, mantıksal bir çıkarımla ulaşmıştır. İşte bu çıkarımla sadece kendine muhtaç olan Tanrıya ulaşıldığı gibi sırasıyla, tüm maddi dünyaya da ulaşılmaktadır. Descartes'ın felsefesinde tözü üç ayrı türde göstermek mümkündür. Bunları Tanrı, ruh ve madde olarak belirtebiliriz.⁴² Sadece kendisine muhtaç olan Tanrı, yaratılmamış bir tözdür. Maddi dış dünyada yer kaplayan madde ise, yaratılmış tözdür. Aynı şekilde ruh da yaratılmış bir tözdür, fakat ruh, az önce de ifade edildiği gibi, düşünen bir benliktir (ruhtur). Ruhtan ayrı olan beden de, maddi bir nitelik taşımaktadır.

Descartes ruhu, kendi başına var olabilen bir töz olarak kabul eder. Düşünen ben ve dış dünyada yer kaplayan madde, birbirinden ayrı niteliktedir. Bu yüzden maddi bir özellik gösteren beden ile ruh da birbirinden farklıdır. Ben yani ruhsal töz, bedenle birleşmiş olsa da, bedenden ayrı bir şeydir.⁴³ Kendisi ne ise o olan ruh, Descartes'a göre bedenden tamamen farklıdır ve beden var olmadığı zaman da, ruh ne ise o olmaya devam etmektedir.⁴⁴ Burada belirtilen asıl mesele, düşünen tözün ölümsüz oluşudur. "Ben"; düşünen, yalnız, maddi dış dünyadaki hiçbir maddeye, hatta beden ile birlikte olsa da ona bağlı olmayan, ölümsüz bir töz niteliğindedir.

Ruh ve beden ayrımı konusunda, ruhun ve bedenin doğasından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Descartes, ruh ile beden arasındaki bağlantıyı, iki ayrı şey arasındaki bir çalışma birliği olarak tasarlar. Bu etkileşimi şu şekilde açıklamak

⁴¹ Afşar Timuçin, *Descartes Felsefesine Giriş*, Bulut yayınları, İstanbul, 1999, sf: 85

⁴² Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 77

⁴³ Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, çev: Aziz Yardımlı, 1. Meditasyon, İdea yayınları, İstanbul, 1997, meditasyon II

⁴⁴ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 42

mümkündür: Ruh, bedenin bir takım uyarmalarını doğrudan duyar ve bu uyarmalara belli duyumlarla tepkide bulunur. Ruhun bir takım edimlerini de beden, bazı hareketler olarak gerçekleştirir. Buna göre ruh ve beden birbiri karşısında, hem etkin hem de edilgin olabilen birer etmen durumunda olurlar.⁴⁵ Descartes'a göre ruhun özü düşünmedir yani ruh düşünen bir tözdür. Ruhun bir mekanı yoktur, yer kaplamadığı için de, ruhun mevcut olduğu bir yerden de söz edemeyiz. Fakat Descartes yine de ruhun beyinle doğrudan ilişkili olduğunu düşünür. Bu düşüncenin temeli de, onun doğa anlayışının, *mekanik* bir fikre dayanmasıdır.⁴⁶

Descartes için doğadaki asıl gerçeklik, yer kaplama ve yer değiştirmedir. Ruh, bedende beyinle ilişkilidir. Descartes, ruhun bedende tek bir noktadan yönlendirildiğini düşünür ve bu noktanın da, beyinin bir organı, kozalaklı bez (glans pinealis) olduğuna inanır. Descartes, merkezi olarak yerleşmiş kozalak biçimli bu organın, beyinin bölünmemiş az sayıda yapılarından biri olduğunu fark eder. İnsan bilincinin birliğini ve benlik duygusunu oluşturmak için, bu merkezin uygun bir kontrol görevi üstlenebileceğini düşünmüştür.⁴⁷ Yalnız burada Descartes ruhun yeri derken, ruhun etkilerinin kendisinden çıktığı, ruha gelen etkilerin kendisine ulaştığı beynin bir noktasını anlamaktadır.⁴⁸ Descartes her ne kadar ruhu bedenden ayrı olarak düşünse de, beden ile olan etkileşimini yok saymaz. Çünkü düşünen bir töz olan ruh, kendisinin var olduğunu bilir.

Descartes'ta bilinç sorunu, genel anlamda cogito'dan yani düşünüyor olmaktan yola çıkar. Cogito'nun ispatı, aynı zamanda ruhun da ispatı sayılmaktadır. Her şeyden önce "ben", hem ruhun varlığını doğrudan bilir hem de başka varlıkları da bilmektedir. Dolayısıyla ruhun bilgisi, bedenin bilgisinden önce gelmektedir. Diğer bir ifadeyle ruh, bedenin şartı durumundadır. Şüphe ediyor olmak aynı zamanda, bizde şüphe edilecek bir şeylerin varlığını da gösterir. Yani insanın

⁴⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, sf: 273

⁴⁶ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 69

⁴⁷ Nick Herbert, *Temel Bilinç: İnsan Bilinci ve Yeni Fizik*, Ayna bilim yayınevi, çev: Meltem Andırıç, İstanbul, 2007, sf: 47

⁴⁸ Jan Pierre Changeux- Paul Ricoeur, *Neden Nasıl Düşünürüz?*, çev: İsmet Birkan, Metis bilim yayınları, İstanbul, 2009, sf: 41

kendisinde de eksik ve tam olmayan bir şeyler vardır. Bu tam olmama durumu, bize Tanrının varlığını da gerektirir. Nedensellik ilkesiyle, şüpheyi apaçık olana ulaşmada bir araç olarak kullanan Descartes böylelikle; bilinç sorununa, hem bilgi hem de varlık öğretisi açısından, önemli tartışmalar yaratacak bir felsefe kurarak, cevap vermiş olmaktadır.

Genel olarak bakıldığında; Descartes felsefesinde, iki temel sorun dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Platon'dan beri süre gelen *zihin ve madde* ikiliği tartışmasına cevap aramasıdır. Platon yaşadığımız bu dünyanın, gölgeler dünyası olduğunu; asıl gerçek ve ebedi olan dünyanın ise, onun deyişiyle idealar dünyası olduğunu düşünerek, ikili bir dünya görüşü sistemi çizmiştir.⁴⁹ Bilinç ve irade sahibi insan, Platon'a göre ölümsüz bir ruha sahiptir fakat bu ruh, ölümlü bir bedene hapsolmuş durumdadır. Ruh ancak, beden ölümüyle özgürlüğe kavuşacaktır.⁵⁰ Platon'un bu idealist ve düalist yaklaşımına, benzer şekilde Descartes'ta da rastlanmaktadır. Descartes, *zihin ve madde* dünyası olarak ikili bir yapı kurar. Yani varlık, madde ve ruh olmak üzere iki biçimlidir. Descartes bedenin, maddeler dünyasına ait bir varlık olduğunu ve çalışma tarzının mekanik ilkelerle açıklanabileceğini düşünmüştür.

Descartes'ta karşılaşılan ikinci temel sorun ise, onun *belirlenimci* (determinist) yaklaşımlarıdır.⁵¹ Descartes'a göre cansız maddeler gibi, yaşayan organizmalar da fizik yasalara göre yönetilmektedir. Descartes hayvanların, insanları canlandıran madde dışı ruhtan yoksun makineler olduğuna inanıyordu. Ona göre hayvanlar, konuşmak için gerekli fiziksel araçlara sahip oldukları halde konuşamadıkları için, ruhtan yoksun otomatlardır.⁵² Bu durum hem maddenin hareketinde hem de zihinsel olaylarda, fiziksel yasaları öne çıkarmanın yanında, bu olayların belirleyicisi durumunda olmaktadır.

⁴⁹ Platon, *Devlet*, çev: Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz, T.İş Kültür yayınları, İstanbul, 1999, 7. kitap

⁵⁰ Tevfik Alıcı, *Gerçek Bir Yanılsama Bilinç*, Metis Bilim yayınları, İstanbul, 2013, sf: 22

⁵¹ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 548

⁵² Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, sf: 67-69

Bergson'un, Descartes'a yönelttiği eleştiriler özellikle, zihin- beden ikiliği ve nedensellik meselesi üzerinedir. Çünkü Descartes, her ne kadar "ben" in varlığını temel ilke olarak görse de, "ben" in mekansal zaman dışında, kendi içerisinde bir süreye sahip olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir. Bu durum, Bergson'un deyiimiyle yaratmanın, buluşların ve sürenin; mekansallaştırılmış bir zamana dahil edilerek, asıl anlamlarını yitirmelerine neden olmuştur.⁵³ Ayrıca Descartes, nedensellik fikrini öne çıkardığından, hem zaman hem de hür irade konuları, tartışmalı duruma gelmiştir. Eğer önceden bizlere verili mutlak bir zamandan⁵⁴ söz ediliyorsa, Bergson'a göre geçmiş, şimdi ve gelecek önceden verilmiş olmalıdır ki; bu mesele yine süre fikrini dışarıda bırakmaktadır.

Bergson'un Descartes felsefesinde ele aldığı üçüncü mesele de, sezgidir. Descartes'ta sezgi, tümdengelim ile birlikte, aklın işlerliğini sağlayan bir yetidir.⁵⁵ Sezgi ve tümdengelimle elde edilen bilgiler, tümevarım yöntemiyle bütünsellik oluşturmaktadır. Burada Descartes' ın üzerinde durduğu nokta, sezginin akılsal bir yanı olduğu meselesidir.⁵⁶ Descartes'ın yaptığı akıl yürütme⁵⁷, modern dünyaya, modern düşünce dünyasına bir ulaşmadır. Bergson'un ele aldığı sezgi ise, zihinsel bir sezgidir. Diğer bir ifadeyle, bilinçten bağımsız değildir. Zihinsel olmasından kasıt, sadece akla bağlı olmayıp, aklın yanında yine onuna aynı değer de zihnin bir bilme yetisi oluşudur. Bu açıdan Bergson' un Descartes'ın sezgi görüşünden etkilendiği söylenebilir. Fakat aradaki fark, Descartes'ın sezgisinin akla hizmet etmesidir.⁵⁸ Bergson ise sezgiyi, aklın hizmetinden çıkarmış ve onu akılla aynı değer de bir bilme yetisi olarak ifade etmiştir.

⁵³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 441-442

⁵⁴ (Bkz.) Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 116-117

⁵⁵ Descartes, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, İstanbul, 1989, sf: 10-13, kural III

⁵⁶ Gülnur Savran, "Düşünüyorum öyleyse, varım" makalesi, *Felsefe Arkivi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, sayı: 21, sf: 160

⁵⁷ Descartes' ın akıl yürütmesine, Augustinus ve İslam filozofu Gazzali' de farklı açılardan rastlamak mümkündür. Gazzali, akıl yürütme ile tasavvufa; Augustinus, Hristiyan düşüncesine; Descartes' ın ise, modern dünyaya ulaştığı söylenebilir. (Bkz.) Gülnihal Küken, "Gazzali, Descartes ve Cogito" makalesi, *Cogito* dergisi, YKY, İstanbul, 1997, sayı: 10, sf: 151-154 ve (Ayrıca Bkz.) Copleston, *Descartes*, çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2010, sf:100-101

⁵⁸ Denis Kambouchner ve Frédéric de Buzon, *Descartes Sözlüğü*, çev: Murat Erşen, Say yayınları, İstanbul, 2012, sf: 141

Buraya kadar Descartes'ın "ben" fikri ve bilinç hakkındaki görüşlerini ve Bergson'un yönelttiği eleştirileri inceledikten sonra, şimdi de Locke'un bu konudaki düşüncelerine bakarak çalışmaya devam edilecektir.

1.1.2. Locke'un "Ben" ve Bilinç Anlayışı

Bergson'un eserlerine bakıldığında, doğrudan Locke'a ya da onun fikirlerine rastlanılmamaktadır. Fakat söz konusu, bilinç ve "ben" meselesi olduğunda, Descartes'tan sonra farklı bir bakış açısı görmek için, Locke'un görüşleri, yararlı bir kaynaktır. Bu açıdan bu bölümde, rasyonalist görüşlere alternatif olarak, ampirist bir yaklaşım da ele alınıp, değerlendirilecektir.

Bilinç sorunu özellikle 17. yüzyıl ile birlikte, hem bilgi hem de varlık öğretisi çerçevesinde ele alınıp incelenmeye başlanmıştır. Akıl ve aklın ilkeleri, bilinç tartışmalarının merkezini oluşturmuştur. Hem bilincin nasıl işlediği hem de bilincin kendisinin gerçekte ne olduğu ve nerede yer aldığı önemli hale gelmiştir. İşte bu tartışmanın önemli yaratıcılarından olan Descartes'tan, önceki bölümde bahsetmiştik. Descartes'ın açtığı yol, kendisinden sonra gelen düşünürleri de etkilemiştir. Özellikle de zihnin kendi yapısı, Descartes'ın yaptığı gibi salt matematiksel ilkelerle değil, duyuşsal alanın içeriğiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat açıklamaların hepsi Descartes veya Descartes öncesi öğretilerden tam anlamıyla kopmamıştır. Düşünürlerin bir kısmı, metafiziksel ve rasyonel açıklamalar yaparken; diğer bir kısım ise, ampirist ve rasyonel açıklamaları bir arada kullanmıştır. Yine de 17. ve 18. yüzyıl Aydınlanma dönemi, deneyci bir çerçeve taşımaktadır.

Descartes sonrası hem felsefi hem de politik görüşleriyle döneme büyük etkisi olmuş düşünürlerden biri de *John Locke* (1632- 1704) ' tur. Locke'u diğer Aydınlanmacılardan ayıran en temel özelliği, onun sadece klasik teolojik dünya görüşüne değil, aynı zamanda kendi döneminin yani 17. yüzyıl rasyonalist metafizik görüşlere de karşı bir düşünsel çerçeve geliştirmesidir.⁵⁹ Aynı zamanda Locke, akıl meselesi üzerine farklı bir gözle bakar. Onu diğer 17. yüzyıl rasyonalistlerden ayıran nokta, aklın içini boşaltıp dış dünyaya bağlı hale getirmesidir.

⁵⁹ (Bkz.) Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev: Özcan Doğan, DoğuBatı, Ankara, 2012, III. kısım

Locke, hayatının önemli bölümünün 17. yüzyılda geçmesine rağmen, yazılarıyla düşünme özgürlüğünü ve eylemleri akla göre düzenlemek anlayışını en geniş ölçüde yayan ilk düşünür olduğundan, 18. yüzyıl Aydınlanmasının gerçek kurucusu sayılır. Locke bilgiyi, bütünüyle algıya dayandırarak yeni bir öğreti geliştirmiştir.⁶⁰ Locke, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tek bir konu ile sınırlı kalmamıştır. Locke'u önemli kılan, onun aynı zamanda siyaset felsefesinde ki görüşleriyle de dikkat çeken biri olmasıdır. Fakat burada konumuz gereğince, düşünürün yalnızca bilinç, "ben" anlayışı ve zihin görüşleri üzerinde durulacaktır.

Locke'un bilinç ve zihin odaklı görüşlerinin yer aldığı en önemli eseri, "*İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*" (*An Essay Concerning Of Human Understanding*) dir. Locke' un kaleme aldığı bu eser, bilgi kuramına yönelik yeniçağda yazılmış ilk metinlerdendir. Locke, insan bilgisinin kaynağı ve sınırlarını, bu eserde ayrıntısıyla incelemiş ve bunu temel amacı saymıştır.⁶¹ Yani artık zihnin veya zihne işlerlik katan unsurların ne 'liği, yapısı ve nerede olduğundan çok; insanın sahip olduğu bilginin temeli araştırma konusu olmuştur. Locke'dan önce Descartes, insanın benliğine, bedende fiziksel bir yer⁶² bulma çabası içerisindeydi. Dolayısıyla Locke kendi fikirlerinde, konunun daha derinine inme isteğini ifade etmeye çalışmıştır.

Descartes ile birlikte bilgi sorunu, felsefenin en önemli sorunu haline gelmiştir. Bilginin nerede ve nasıl ortaya çıktığı ele alındıkça, insan aklı ve buna bağlı olarak bilinç sorunu, bu konuda kendisine önemli bir yer edinmiştir. İnsan zihninin doğuştan bir takım düşüncelere sahip olduğu fikrini ilk olarak Descartes ortaya atmıştı. Descartes bunlara doğuştan ideler diyordu ve bu ideler (matematiğin kavramları, mantığın ilkeleri ve metafiziksel düşünceler, bu türden ideler içerisinde) Descartes' ın deyimiyle en açık ve seçik bilgilerdi.⁶³ İşte bu idelerin

⁶⁰ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 584-585

⁶¹ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, 1999, book 1, chapter I/II

⁶² Descartes' ın bilinci, bedende beyinin içerisindeki bir organa yerleştirmesi gibi.

⁶³ Descartes, *Aklın İdaresi İçin Kurallar*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, İstanbul, 1989, sf: 6-9

akla nereden geldiği yani doğuştan mı yoksa dışarıdan mı geldiği, önemli bir sorundur. Sorunu araştırmak için Locke bir metot geliştirir ve bunu da kısaca şöyle anlatır:

“İlk olarak bir insanın gözlemlediği ve zihninde bilincine vardığı idelerin, kavramlarının ya da her ne ad verirsiniz onların, insan bilincinde nasıl bulunduğu ve bunları nereden kavradığımızı araştıracağım. İkinci olarak, aklın bu idelerle hangi bilgiyi edindiğini ve bu bilginin kesinlik derecesini, kanıtını ve kapsamını göstermeye çalışacağım. Üçüncü olarak da inanç ve düşüncenin doğası ve temelleri üzerinde bazı araştırmalar yapacağım ve bunlarla, doğruluğu üzerine kesin bilgi edinemediğimiz bir önermeyi doğru olarak onaylamayı anlatacağız. Ve bu onaylamanın nedenlerini ve derecelerini inceleme olanağını bulacağız.”⁶⁴

Locke’a göre insan zihni, kendi kavrayışını aşan şeyleri bile kavramaktadır ya da kavradığını zannetmektedir. İnsan çoğu zaman, bu kavradıklarının doğru olduğunu düşünüp, kesin bilgiymiş gibi onaylamaktadır. Locke’a göre bu sakıncalı bir durumdur. Kavrayışımızın kapsamını bilmek bizim için yararlı olacaktır. Bu açıdan bilginizin sınırlarının araştırılmaması ve bunu bilmemek, bizleri kuşkuculuğa ve tartışmalara götürebilmektedir. Neyi kavrayıp neyi kavrayamayacağımız üzerine çizilen sınırın belirlenmesi, şeylerin bizle olan ilişkisini aydınlatacaktır. Buradan anlaşılacağı üzere, bilinebilirlikler üzerine sınır çekme düşüncesini, Kant’tan önce Locke’ta da görmek mümkündür.⁶⁵

Locke “*İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*” eserinde, ide kavramına sıkça yer verir. Locke ide kelimesini, insanın düşünmesi sırasında zihnin nesnesi olabilecek her şey için kullanır.⁶⁶ Locke ideyi, kavram veya bir tür tasarım olarak kullanmaktadır. Locke, insanın doğumunda doğuştan idelere sahip olduğu fikrine karşı duran bir düşünür olmuştur. Locke, bizde doğuştan olan yetilerin bulunduğunu yadsımaz fakat bunların yani idelerin dış dünyadan deneyle geldiğini öne sürer.⁶⁷

⁶⁴ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, 1999, book 1 chapter I/I-III (Karş.) Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev: Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı yayımları, İstanbul, 2004, kitap 1 bölüm I/III

⁶⁵ Locke, a.e., book 1 chapter I/VII

⁶⁶ Locke, a.e., book 2 chapter I/I

⁶⁷ Locke, a.e., book 2 chapter I/II

Bilgi edinmemiz, deney kaynaklıdır. Ona göre bir bilginin nasıl edinildiğinin gösterilmesi, onların doğuştan olmadığını kanıtlamaya yetmektedir.⁶⁸ Eğer çocuklar da dahil herkeste doğuştan ilkeler varsa, onların hem bu potansiyele sahip, hem de bunu kullanamıyor olmaları büyük yanılgıdır.

Locke'a göre zihinde, zihnin hiçbir zaman bilmediği veya bilincine varmadığı, hiçbir önerme yer almamaktadır. Aynı zamanda doğrular zihne daha algılamadan önce kazılıyorsa, zihnin bilebileceği doğrular arasında kaynak bakımından nasıl bir ayırım bulunduğu tartışmalıdır. Bunların dışında doğuştan ilkeler konusundaki tartışma şunu da öne çıkarmaktadır: Eğer akıl, bizim önceden bildiklerimiz üzerinden bilmediklerimizi ortaya çıkarıyorsa, bu önceden bildiklerimizi keşfetmek için yine akli kullanmamız gerektiği oldukça çelişiktir. Zaten doğuştan bilinen bir doğru, bilinmiyor gibi kabul edilip; tekrar akılla onun doğruluğunu bulmaya çalışmak, tutarlı olmayan bir düşüncedir.

Locke, insan zihninde ya da bellekte, doğuştan idelerin bulunmadığı görüşünü savunur.⁶⁹ Fakat bu söylemin ardında yatan asıl mesele, aklın bu ideleri ya da şeyleri nasıl edindiği sorunudur. Peki zihin, bilginin bütün gereçlerini nereden edinmiştir? Locke, idelerin düşüncenin nesneleri olduğunu belirtir. Bu ideler bizlere, deneyden yani dış dünyayı algılamakla gelmektedir. Locke zihni beyaz bir kağıda⁷⁰ (ya da boş bir odaya⁷¹) benzetir ve bu beyaz kağıt deney ile yaşam boyu dolmaktadır. İdelerin tek kaynağı olan deneyi Locke, **dış deney** (sensation) ve **iç deney** (reflection) olarak iki ayrı işleme ayırır. Yani tüm ideler bize, duyular yoluyla ve düşünüm yoluyla, dışsal olan dünyayı deneyimleriz. İdeler üzerine düşünüm ise, içsel olan bir deneyimdir. Locke' un buradaki ayrımıyla öne çıkardığı, duyu deneyimine sahip olmadıkça, düşünüm deneyimine de sahip olunamayacağıdır. Çünkü düşünüm,

⁶⁸ Locke, a.e., book 2 chapter I

⁶⁹ (Bkz.) Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi**, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 41

⁷⁰ John Locke, **An Essay Concerning Human Understanding**, The Pennsylvania State University, 1999, book 2 chapter I/II

⁷¹ Locke, a.g.e., book 1 chapter II/XV

zihninin kendi işlemlerinin farkına varması anlamına gelir, fakat onun işlemleri ancak, zihne ideler verildiği zaman başlar.⁷² Locke idelerin kaynağını şu şekilde açıklar:

“Bütün ideler, duyumdan ve düşünümünden gelir (...) Aklımızı düşüncenin bütün gereçleriyle donatan şey, ya dışsal duyulur şeyler üzerinde ya da zihnimizin algıladığımız ya da düşündüğümüz şeylerle ilgili olarak yaptığı içsel işlemlere yönelik gözlemlerdir. Bunlar hem edinmiş olduğumuz hem de doğal olarak edinebileceğimiz bütün idelerin kendilerinden fişkırdığı iki bilgi kaynağıdır.”⁷³

Locke’un belirttiği bu iki bilgi kaynağından biri, *duyum nesneleridir*. Duyularla edinilen bilgiler, zihninin bilgi deposunda önemli bir yeri oluştururlar. Duyular öncelikle, dış dünyadaki duyulur tikel nesnelere yönelirler. Bu nesneler, duyularda oluşturdukları etkiyi zihne iletirler. Bu etkiler bize duyulur nitelikleri verirler. Örneğin; buzdolabından alıp içtiğimiz suyun, duyularımızda yarattığı etkiyi “ben”, zihnimizde soğuk idesi niteliği şeklinde oluşturmaktadır. Buradan hareketle Locke, idelerin önemli bir kaynağının duyulara ve duyuların bizlere iletmediği nitelikler olduğu için, bunlar genel olarak *duyum (sensation)* olarak adlandırır.⁷⁴

Locke’un belirttiği diğer bir bilgi kaynağı ise, *zihnin işlemleridir*. Zihin duyularla edindiği ideler üzerinde çalışır ve kendi içinde bir takım işlemler yapar. Bu işlemler sonucunda, duyularla algılanan tekil nesnelerle, doğrudan edinmeyeceği başka ideler elde eder. Locke bu idelerin birkaçının şunlar olduğunu söyler; algılama, düşünme, kuşkulama, inanma, uslamlama, bilme, isteme vb.⁷⁵ Locke bu tür idelerin en önemli özelliğinin, herkesin kendisinde olan ideler olduğunu belirtir. Dışsal duyularla bir ilgisi olmadığından bunlar, içsel duyu yoluyla edinilirler. Locke bu yolla yapılan işleme, *düşünüm (reflection)* adını vermiştir.⁷⁶ Zihin iç işlemleri üzerinden bu tür bilgileri düşünerek edinir. Bu fikre göre bizler sadece düşünceler aracılığıyla düşünebildiğimizden ve bütün düşünceler de deneyimden geldiği için,

⁷² Solmaz Zelyüt, *Dört Adalı*, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2012, sf: 54

⁷³ Locke, a.e., book 2 chapter I/II (Karş.) Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, kitap 2 bölüm I/II

⁷⁴ Locke, a.e., book 2 chapter I/IV

⁷⁵ Locke, a.e., book 2 chapter I/IV

⁷⁶ Locke, a.e., book 2 chapter I/IV

hiç bir bilginin deneyimden önce gelmediği anlaşılmaktadır.⁷⁷ Dolayısıyla duyum ve düşünümün tüm verileri, bütün idelerin kendisinden başladığı temel kaynaklardır.

Locke'a göre insan zihni, çocuklukta sadece dışarıyı yani dış dünyayı seyreder ve her şeye karşı yönelmesi onun dikkatinin dağılmasına neden olur. Fakat insan büyüdüğünde ve belli bir olgunluğa eriştiğinde, zihinde dikkat yetisi gelişir. Bu dikkat yetisi, insanın düşünüm ile ideler elde etmesine olanak sağlar.⁷⁸ Çocuk zihni daha çok duyum ideleriyle doludur. Dikkat geliştikçe, düşünme artar ve düşünüm ideleri de zihinde yer almaya başlar. Locke idelere sahip olmanın, algılama ile aynı şey olduğunu savunur. Algı ona göre, bilgi yolunda ilk adımdır ve bütün bilgi gereçlerinin toplanmasıdır. Dolayısıyla bizler ilk ideyi, ilk algılamada ediniriz. Algılama, düşünümün ilk basit idesidir.⁷⁹ Bilgi edinmede bize sunulan en temel yeti, *algılamadır*. Locke'un deneyselliğinin temeli işte bu algılamaya dayanır. Bundan sonraki edinilen karmaşık ideler yani bir bakıma bilgiler de, basit idelerin birleşiminden düşünümle zihinde meydana gelir.

Locke'a göre bilgilerimizin tamamı, idelerin toplamından oluşmaktadır. Zihin, bütün düşünce ve usa vurumlarında kendi düşüncelerinden başka dolaysız bir nesneye sahip olmadığı için, bilgi sadece bu düşüncelerle ilişkilidir. Locke bu açıdan bilginin, iki düşüncenin uyuşup uyuşmadığının algısı olduğunu belirtir.⁸⁰ Daha başka bir ifadeyle bilgi, iki idenin arasındaki bağlantı, uyuşma, uyuşmama ve karşıtlığının algılanmasıdır. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Locke, bilginin iki düşüncenin uyumunun algılanması olduğunu belirtir fakat bu şekilde, başkalarının ya da fiziksel dünyanın varlığının bilinemeyeceği sonucu doğmaktadır. Bu fikre göre bilgi söz konusu olduğunda, her insanın dış dünya ile ilişkisini keserek, kendi içine dönmesi gerekmektedir. Locke buradaki tutarsızlığı ortadan kaldırmak için, varlığın üç tür bilgisine sahip olduğumuzu ifade eder.⁸¹ Bunlardan ilki olan *sezgi*, iki idenin dolaysız bir karşılaştırılmasını anlatır. İkinci yol, *uslamlamadır*.

⁷⁷ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 590

⁷⁸ Locke, a.e., book 2 chapter X

⁷⁹ Locke, a.e., book 2 chapter IX/I

⁸⁰ Locke, a.e., book 4 chapter I/II

⁸¹ Locke, a.e., book 4 chapter I/III

Bu yolda iki ide arasındaki uyuşma ya da uyuşmama, başka ideler aracılığıyla incelenir. Üçüncü yol ise, *duyumdur*.⁸² Duyum ile, tikel şeylerin varoluşunu algılarız. Locke, *sezgi* üzerine şunları söyler:

“Kendi düşünme yolumuz üzerinde düşünürsek, zihnin bazen iki ide arasındaki uyuşma ya da uyuşmamayı, kendisinin dolaysızlığıyla algıladığını görürüz; işte buna sezgisel bilgi diyebileceğimizi sanıyorum (...) Zihin beyazın siyah olmadığını, bir dairenin üçgen olmadığını için ikiden büyük ve ikiyle birin toplamına eşit olduğunu bu şekilde algılar. Zihin bu tür doğruları basit sezgiyle, yani başka ide araya girmeden algılar. Bu türden her bilgi, insan sınırlılığının yeteneği içinde bulunan en açık ve en güvenilir bilgidir. Bütün bilgilerimizin bütün apaçıklığı ve güvenilirliği bu sezgiye bağlıdır.”⁸³

Locke sezgisel bilginin, dolaysız olarak hemen edinilemeyeceğini belirtir. Bu nedenle zihnin, sezgisel olarak edindiği bilgisine aracılık eden başka bir unsur daha vardır. Locke bu dolaylı işleme, *uslamlama* (akıl yürütme) adını verir. Dolayısıyla us, ile mantıksal bir doğrulama yapılmış olmaktadır.⁸⁴ Edinilen bilgiler deney kaynaklı olduğundan, edinilme bakımından sonradanlık taşımaktadırlar. Bu yüzden bilgilerimiz her zaman idelerden sonra gelir ve ideleri aşamazlar. İdelerimiz olmadığında, bilgiden de söz edemeyiz. Bu noktada Locke’un Descartes’tan ayrı düşüncede olduğu hemen göze çarpmaktadır. Descartes’ a göre “ben”, başka bir şeyi araya koymadan düşünebildiğinden, kuşku duysa da duymasa da, bu var olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bu bilgi de, en açık ve seçik ilk bilgidir. Fakat Locke, dış dünya nesnelerinin bize ilk ideyi verdiği düşüncesini savunmuş ve bu ideler sayesinde “ben”in, bilgiyi elde ettiğini düşünmüştür. Locke’a göre ise bilgi, zihnin kendi ideleri arasında, uyuşma ya da uyuşmamalarının algılanmasıdır.⁸⁵ Bu uyuşma ya da uyuşmama başka bir bilginin aracılığı olmadan kendiliğinden dolaysız olarak algılanır ve bu bizim en apaçık bilgimizdir.

⁸² (Bkz.) Solmaz Zelyüt, *Dört Adalı*, DoğuBatı yayımları, Ankara, 2012, sf: 66-67

⁸³ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, 1999, book 4 chapter II/I

⁸⁴ Locke, a.g.e., book 4 chapter II/II

⁸⁵ Locke, a.e., book 4 chapter II

Buraya kadar üzerinde durulan ve anlatmaya çalışılan konu, insanın sahip olduğu bilgilerin kaynağının ne olduğu ve bunların zihne nereden geldikleri meselesidir. Şimdi de Locke'un, insan bilincinin bu meseledeki işlevine nasıl bir açıklık getirdiğine bakılacaktır.

Locke insan bilincini açıklarken, özdeşlik kavramından yararlanmıştır. İnsanın kendisinin yaptığı hem dışsal algılamada hem de edindiği ideleri bilgiye dönüştürürken yaptığı içsel algılamada; kendisi ile başka bir unsur arasında ilişki kurar ve algılamının tümü, gerek algı gerekse bilgi olarak kendisine katkı sağlar. Kişinin kendisiyle özdeşliği burada önemli bir meseledir. Locke'a göre *özdeşlik*, zamanın ve mekanın içinde bir şeyin ne ise o olması yani, var oluşlarında hiçbir ayrım göstermemeleri durumudur.⁸⁶ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, aynı türden iki şeyin aynı yerde bulunması ya da aynı şeyin farklı iki yerde bulunması mümkün değildir. Locke buradan hareketle, zihnimizde üç tür tözün idesinin bulunduğunu belirtir. Bunlar; Tanrı, Sonlu tinler ve cisimlerdir.⁸⁷ Tanrı, Locke'un deyimiyle başlangıçsızdır, sonrasız ve başkalaştırılamaz. Bu nedenle Tanrı her yerededir ve onun özdeşliğinden şüphe duyulamaz. Sonlu tinlerin, her birinin var oluşunun başlangıcının, belli bir zamanı ve yeri olduğu için, bu zaman ve yerde var oldukları sürece, her biri özdeşliğini göstermektedir. Aynı şekilde cisimler de özdeşdir. Ne zaman ki bir cismin bir parçasında bir eksilme ve artma meydana gelir, o zaman bu özdeşlik değişmektedir.⁸⁸

Locke, özdeşliğin ideye uygun olduğunu belirtir. Diğer bir ifadeyle bir kimse, insan idesi altındaysa hem düşünen yani usa sahip hem de belli bir bedendedir. Yani herhangi bir insan, hayatı boyunca düşünme gereği duymamış ve aklını kullanmamış olsa bile, insan idesine uygun bir bedende olduğundan insan olarak kabul edilecektir. İnsan kendini farklı zaman ve mekanlarda, kendisi olarak görmekte ve düşünen bir varlık olduğunu bilmektedir. Bilinç, bu farkındalıkta önemli

⁸⁶ Locke, a.e., book 2 chapter XVII/I

⁸⁷ Locke, a.e., book 2 chapter XVII/II

⁸⁸ (Bkz.) Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 589-591

rol oynar.⁸⁹ Locke’a göre insan, algılamayı da, bilinçle gerçekleştirir. Bilinç, duyum ve algılarla birliktedir. Herkesi kendisi için, “kendim” dediği şey olur. Buradaki bilinç, her ne kadar Locke doğrudan belirtmese de, insanın “ben” bilincidir. Locke bilinç üzerine şunları söyler:

“Bilinç, her zaman düşünmeyle birlikte bulunduğu ve herkesi kendisinin kendim dediği şey yapan ve böylece kendini başka düşünen şeylerden ayırt etmesini sağlayan şeydir. (...) Bilinç, geçmişteki herhangi bir düşünceye ulaşabildiği ölçüde o kişinin özdeşliğine de ulaşabilir. Önceden kendisi neyse şunda da olur; kişinin önceki ve şuan ki eyleminin üzerinde düşünen, aynı kendiliğidir.”⁹⁰

İnsan geçmişte, şunda ve gelecekte, düşünce ve eylemlerinin bilgisiyle, kendisi için kendidir. Aynı bilinç, zamanın her boyutuna (geçmiş, şimdi, gelecek) uzanır. İnsan fiziksel görünümünde değişiklik yaratsa da, aynı bilinç insanın farklı zamanlardaki eylemlerini aynı kişide birleştirir. Dolayısıyla kişisel özdeşliği kuran bu yapı, **bilinçlilik**⁹¹ Bilinçsiz kişilik olamaz ve kendiliği oluşturan da, bilinçtir. Locke’a göre kişi kavramı da, kendiliğin adıdır. Kişilik, şuan ki var oluşundan geçmiştekine, sadece bilinç yoluyla uzanabilmektedir. İnsan, bilinci sayesinde geçmişteki eylemlerinden de sorumlu olmaktadır.⁹²

Locke’un bu görüşleri çerçevesinde şunları söyleyebiliriz: “*İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*” adlı eserinden incelediğimiz Locke’a göre, insanın sahip olacağı bilgilerin verisi, duylara bağlıdır. Yani zihin öncelikle, deneyimle işler ve dolar. Bu işleyişin en önemli yardımcısı da, algılamadır. Locke’un öne çıkardığı fikir, zihnin herhangi basit bir düşünceyi, kendi kendisine üretecek yapıda olmamasıdır. Bu açıdan ne duyulur, ne akıl yürütme, ne de sezgi aracılığıyla doğrudan kesin bilgiye ulaşamamaktadır. Her bilgi edinme yolu, bir diğerinin desteğine ihtiyaç duyar.⁹³ Locke, bilgiyi elde edeceğimiz bu yollardan, bilginin

⁸⁹ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, 1999, book 2 chapter XVII/VI-X

⁹⁰ Locke, a.g.e., book 2 chapter XVII/IX

⁹¹ Locke, a.e., book 2 chapter XVII/X

⁹² Locke, a.e., book 2 chapter XVII/IX-X

⁹³ Locke, a.e., book 4 chapter XI/III

dereceleri⁹⁴ olarak bahseder. Duyular yoluyla gelen verileri, akıl yürütme ve sezgiye göre daha çok önceler. Çünkü ona göre, bize gelen idelerin ilk yolu, duyulardır. Bilinç bu noktada, tüm bilgi edinme süreçlerinde etkin rol oynayan, insanın kendini bildiği yetidir. Diğer bir ifadeyle bilinç, geçmişteki aynı “ben”in bilgi edinmesini sağlayan, geçmiş ile şuan arasında ilişki kuran yapıdır.

Locke, bilgilerin kaynağını duyum ve düşünümüne bağladığı için, zaman konusunda da edinilecek bilginin, yine bu yolla olacağını belirtir. Burada ortaya çıkan sorun, süre fikrinin durumudur. Çünkü Locke, sürenin bilgisini, devinimden ayırdığı için, bu bilgiyi de düşünüm ve duyumun ürünü sayar. Süre, ideler dizisini anlatır. Yani süre idesi, ideler üzerinden yapılan düşünümünden ortaya çıkmaktadır.⁹⁵ Duyum sırasında algılarımızın arasına başka şeyler girdiğinde (örneğin ses, koku vs.), ardışıklık bozulduğundan, devinimden söz etmek de zorlaşacaktır. Ardışıklığı sağlayan, zihinde birbiri ardı görünen değişik ideler üzerine yapılan düşünümdür. Locke bu ardışıklığın, bölümler halinde yapıldığını düşünür.⁹⁶ Böylece bölümlerin varlığıyla süre, kesintili olarak algılanmaktadır. Genel anlamda zaman da, ölçülerle belirlenmiş süre olarak ortaya çıkmaktadır.⁹⁷

Locke’un hem bilgi edinme yollarını derecelendirmesi hem de süre fikri konusuyla ilgili görüşleri; Bergson tarafından ele alınıp, tartışılacak olan konulardır. Bergson’un her iki meselede de öne çıkaracağı nokta, insanın bilinç hallerindeki nitelik farklılıkları ve zamandaki oluş fikrinin varlığıdır. Bergson’un düşüncelerindeki farklılıkları görebilmek için şimdi, Kant’ın zaman ve bilinç hakkındaki fikirlerini tanımak yerinde olacaktır.

⁹⁴ Locke, a.e., book 4 chapter II

⁹⁵ Locke, a.e., book 2 chapter XIV/II-IV

⁹⁶ Locke, a.e., book 2 chapter XIV/III

⁹⁷ Locke, a.e., book 2 chapter XIV/XVII

1.1.3. Kant' ın Bilinç ve Zaman Anlayışı

Bu bölümde, Bergson'un bilinç ve zaman sorununa ilişkin araştırmada, hem yol göstermesi açısından hem de Descartes ve Locke'un görüşlerine ek olarak; Kant' ın zaman ve "ben" kavramlarına nasıl bir açıklama getirdiği incelenecektir.

İnsan aklı ve onun bilgi ile olan ilişkisi, özellikle Descartes'ın görüşlerinden sonra, daha ayrıntılı bir inceleme sahası yaratmıştır. Bilinç problemini hem ontolojik hem de epistemolojik açıdan ele alan Descartes, özellikle 17. yüzyıla yeni bir boyut kazandırmıştı. Düşünmenin (cogito) var olmak ile ilişkisi, Descartes felsefesinin öne çıkan konusu olmuştur. Yaratılan bu saha içerisinde ortaya çıkan fikirler, benzer yapıya sahip olanlar çerçevesinde bir araya gelmiştir. Bilinci, bilginin öznesi olarak gören Rasyonalistler ve bilinci bilginin nesnesi olarak gören Ampiristler, bu sahada iki ayrı fikir yapısı oluşturmuşlardır. Bu iki ayrı fikir sisteminin bir tahlilini yapmış olan Kant, bu fikirlerden etkilenmekle birlikte, kendisine özgü bir düşünce sistemi geliştirmiştir.

Kant felsefesinde öne çıkan ilk konu, metafizik meselesidir. Metafiziğin Kant' a kadar olan dönemdeki yaygın ifadesi, daha çok ontoloji üzerine kuruludur. Ampirizm ya da rasyonalizm çerçevesinde toplanan düşüncülerin birçoğu, bizlerin varlık hakkında bilgi edinmemizi sağlayan bilgi araçlarını, kendi görüşlerine göre yorumlamışlardır. Nesnelerin kendi başlarına bir gerçekliklerinin bulunduğu fikri, her iki görüş grubunda da ortak olmuştur.⁹⁸ Fakat Kant'a göre buradaki asıl sorun, nesnelerin tamamı hakkında genelleyici ve zorunlu bir bilgiyi bize verecek olan alanın ontoloji olarak değil, salt aklın eleştirisi olarak adlandırılması gerektiğidir. Çünkü bu şekilde mesele, artık tamamen bir ontoloji meselesi ya da metafiziğin konusunun aydınlatılması meselesi değildir. Mesele, kendi aklımızın içinde kavradığımız ve ilk kökenlerini bu akıl içinde görmemiz gereken sorunlardır.⁹⁹

⁹⁸ Ernest Cassirer, *Kant' ın Yaşamı ve Öğretisi*, çev: Doğan Özlem, İnkılap yayınları, İstanbul, 2007, sf:196

⁹⁹ Ernest Cassirer, *a.g.e.*, sf: 197

Kant metafiziğin, onun deyimiyle saf felsefi bilginin, sadece fiziğin kaynağı olan dış deney ile ya da deneysel psikolojinin kaynağı olan iç deney ile, temelinin oluşturulamayacağını belirtir. Ona göre metafizik ancak; *apriori bilgi* yani saf anlama yetisi ve *saf akıl* bilgisidir.¹⁰⁰

Kant'ın genel olarak görüşlerine onun, önemli eserlerinden biri olan, "*Salt Aklın Kritiği*" (*Critique of Pure Reason*)' de rastlamak mümkündür. Eserinin temeli, aklın irdelenmesi üzerine kuruludur. Descartes'tan itibaren daha çok belirginleşen, düşünülür ve duyulur dünya ayrımı, Kant felsefesinde de öne çıkan bir konusudur. Kant'ın bu konuda ortaya koyduğu en önemli soru, düşünen varlığın neyi bilip neyi bilemeyeceğidir. Düşünen varlığın önüne bir sınır çeken Kant, düşünen varlığın temel unsuru olan aklı, öncelikle irdelenmesi gereken sorun olarak göstermiştir.¹⁰¹

Kant, aklın kendisi ve onun salt düşünme yetisiyle ilgilenir. Bu nedenle de aklı ayrıntılı bir şekilde incelerken, uzaklara gitmek gerekmediğini, onu bizzat "ben" in kendisinde araştırmak gerektiğini belirtir. Çünkü Kant'a kadar olan dönemde öne çıkan yaygın görüş, bilginin nesnesine tabi olduğu fikridir. Kant'tan sonra artık; bilinen nesneler, bu nesneleri bilme tarzına tabidir.¹⁰² Buradaki asıl değişim; gözlemlemeye ve anlamaya yönelik süreçlere, kendi oynadığımız rolün (yani insan aklının rolü) hesaba katılmasıdır.

Kant'a göre zihin, bilginin öznesi konumundadır ve zihin aktif bir şekilde evrene katılır. İnsan zihni, Kant'ın kendi deyimiyle kendinde şeylerden duyu verileri alır ve bu duyu verileri bizim zihnimizin apriori kavram ve ilkeleri ile bir dünya ortaya çıkarır. Bu dünya, görünüşler dünyasıdır. Aristoteles bilgiyi, nesnelerin formlarının zihnimizdeki yansımaları olarak tarif ediyordu. Yani nesnelerin mekanı doğa idi. Fakat Kant'ta bu görüşün farklı bir anlatımını görüyoruz. Kant'a göre nesnelerin mekanı, *insan zihnidir*. Yani nesneler, bizim dışımızdaki bir mekanda

¹⁰⁰ İ. Kant, *Prolegomena*, çev: İoanna Kuçuradi ve Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2000, sf: 14

¹⁰¹ (Bkz.) İ. Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. by: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., London, 1929, preface to first edition (1. basıma önsöz kısmı)

¹⁰² Allen W. Wood, *Kant*, çev: Aliye Kovanlıkaya, Dost yayınları, Ankara, 2009, sf: 53

değil, zihnimizde bir *yargı* formu içinde, kavramla beraber ortaya çıkmaktadır.¹⁰³ Bu düşünce, Kant'ın felsefesinin temelini oluşturur. Yargıdan bağımsız olarak nesne ve kavram düşünülemez. İşte Kant'ın *Transsendental Felsefesinin* üzerine kurulu olduğu konu, yargılar ve bu yargıları üreten aklın, neyi bilebileceği üzerinedir.

Kant, hem rasyonalistlerin hem de ampiristlerin, bilgi edinme konusundaki fikirlerinin eksikler içerdiğini düşünür. Rasyonalistlerin hatasının duyu algısını, açık ve seçik rasyonel görünüm kapalı ve belirsiz bir versiyonu olarak anlamaları olduğudur.¹⁰⁴ Kant'a göre bizlerin duyulardan elde ettiği, yalnızca bilginin *duyusal* malzemeleridir.¹⁰⁵ Ne akıl ne de duyular sadece tek başlarına bilgi veremezler. Kant' a göre Ampiristlerin en büyük hatası ise, kendi deyimiyle apriori kavram ve ilkeleri reddedip, bütün kavramların duyu deneyiminden çıkarılabileceğini düşünmeleridir. Kant bu iki görüşün ancak birlikte ele alınırsa, bilgi edinmenin de mümkün olabileceğini düşünür. Kant bu düşüncesini şöyle anlatır:

“Bizde hiçbir bilgi, zaman bakımından deneyden önce gelemaz ve bütün bilgiler deney ile başlar. Bütün bilgilerimizin deney ile başlaması, bilginin bütün unsurlarının hepten deneyden çıkmış olduğunu göstermez.”¹⁰⁶

Bu fikre göre bütün bilgiler temelde, deneyimle başlar fakat deneyimle devam etmez. Peki bilgi nasıl bir yapıdadır?

Kant'a göre bilgi ancak, yargı formunda olabilir. Kant yargıları önce iki ayrı grupta toplar, sonra bunları kendi içerisinde ayırır. Yargıların kurulum durumuna göre, bunlar kendi aralarında birleşirler. Bu yargıların ilk grubu, *Analitik ve Sentetik*¹⁰⁷ yargılardır. Diğer grup ise, *apriori ve aposteriori*¹⁰⁸ yargılardır. Apriori olmak, saf ve salt olmak anlamları taşır. Apriori yargılar, deneyin ötesinde geçerliliği

¹⁰³ İ. Kant, *Critique of Pure Reason*, translated by: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., London, 1929, V/B14-15

¹⁰⁴ Şahabettin Yalçın, *Modern Felsefede Benlik*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, sf: 82

¹⁰⁵ (Bkz.) Kant, *a.g.e.*, B33 (Transsendental Estetik)

¹⁰⁶ Kant, *a.e.*, Introduction I/B15

¹⁰⁷ Kant, *a.e.*, IV/A7

¹⁰⁸ Kant, *a.e.*, I/B2

olan yargılardır. Zorunluluk ile kesin tümellik (tam genel geçerlilik) apriori bir bilginin güvenilir sağlam belirtileridir ve bunlar birbirlerine ayrılmaz bir biçimde bağlıdırlar.¹⁰⁹ Aposteriori ise, deneysel yani ampirik sezgi ile edinilen yargılardır. Diğer yargılardan bir diğeri olan Analitik yargıların da, yüklemi öznesinde gizli olarak yer alır ve daha çok çelişmezlik ilkesine dayanırlar. Örneğin Kant'ın belirttiği, “*Bütün cisimler yer kaplar*” yargısı¹¹⁰, analitik türden bir yargıdır. Çünkü yer kaplamayan bir cismin olmadığı açıktır. Analitik yargılar, zorunlu apriori kesinliği olan yargılardır. Diğer yandan sentetik yargıların ise kökenleri deneyseldir.¹¹¹ Bu tür yargıların yüklemi yargıdan çıkarılamaz, bu nedenle de deneyimlenme ihtiyacı duyarlar. Yine eserde geçen, “*Bütün cisimler ağırdır*”¹¹² yargısında ise, o cismin ağır olup olmadığı özelliği deneyimleyerek bilinebilmektir. Buradan anlaşılabileceği üzere, analitik yargılar daha çok açıklayıcı; sentetik yargılar ise, bilgimizi genişletici türdendir.¹¹³ Sentetik yargılar apriori olabildiği gibi, aposteriori de olabilirler. Yukarıdaki yargıda belirtilen, *bütün cisimler ağırdır* yargısı, aynı zamanda sentetik aposteriori bir yargıyı da gösterir. Fakat Kant'ın asıl üzerinde durduğu, *sentetik apriori*¹¹⁴ yargıların ne ölçüde mümkün olduğudur.

Kant bilginin iki yoldan elde edilebileceğini belirtir. Bunların biri *duyarlılık* (sensitivity), diğeri de *anlama yetisi* (understanding) ‘dir:

“İnsan bilgisinin belki de ortaklaşa olan, ama bizce bilinmeyen bir kökten çıkmış iki gövdesi vardır, bunlar duyarlılık ile anlama yetisidirler; birincisi ile bize nesneler verilir, ikincisi ile de nesneler üstünde düşünülür.”¹¹⁵

Duyarlılık ile, dış dünyadan şeyleri, kendi zihnimize alırsak, sonrasında da anlama yetisi vasıtasıyla, bu zihne aldıklarımızı bir kavram altında toplar ve düşünürüz. Bu

¹⁰⁹ Kant, a.e., II/B4

¹¹⁰ Kant, a.e., IV

¹¹¹ Kant, a.e., IV/B11

¹¹² Kant, a.e., IV/B11

¹¹³ İ. Kant, *Prolegomena*, çev: İoanna Kuçuradi ve Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2000, sf: 14

¹¹⁴ Kant, a.g.e., sf: 24

¹¹⁵ İ. Kant, *Critique of Pure Reason*, translated by: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., London, 1929, Introduction VII/A15

açından kavramlar, duyu içeriğiyle dolmalıdır; anlama yetisi de kavramlaşmalıdır.¹¹⁶ Bilgi, bu iki yetinin (duyarlılık ve anlama yetisi) birleşiminden doğar.

Kant'a göre duyarlılığın formları, *zaman ve mekan*; anlama yetisinin ise, *kategorilerdir*. Zaman ve mekan, insan bilincinin zorunlu ve evrensel apriori formlarıdır.¹¹⁷ Bunlar bizim deneyimizi mümkün kılar. Bu formlar, her birimizde ortak olarak bulunmaktadır. Kant bilginin, bilen özne ile *kendinde şey*¹¹⁸ (belirlenmiş nesnenin) etkileşiminden doğduğunu belirtir. Şeyler yani nesneler, bizlere gelmeden önce ham içerik halindedirler, formsuzdurlar. Zaman ve mekan formları, her birimizde bulunan birer kapasitedir. Bu formlar ile, şeyleri forma sokarak kendi zihnimize alırız. Çünkü Kant, formsuz olarak dışımızdaki şeyleri algılayamadığımıza dikkat çeker.

Kant'a göre, nesnelerin öncesinde, bizde var olan bir algı görülemediği vardır. Bunlar yukarıda belirtildiği gibi, zaman ve mekan formlarıdır. Bu formlar, *saf görüdür*. Saf görüye eşlik eden, görünün diğer yanı olan ampirik yani genel görü ile de, dış dünyadaki nesneleri algılarız. Kant'ın ifade ettiği bu düşüncelerden şu rahatlıkla çıkarılır: Doğanın kendisinde bir birlik veya bir düzen mevcut değildir ve doğaya düzen ve birliğini kazandıran, kavramlar aracılığıyla zihnin kendisidir. Kant böylece insan zihnini, sahip olunan her şeyin üzerinde olduğu bir yapı olarak yansıtmaktadır. Saf görü sayesinde zihne alınan şeyler, anlama yetisi ile işlenir ve bir kavram olarak bilince yerleşirler. Kant'ın bu sentezleme işlemi, onun transandantal felsefe olarak adlandırdığı konuya karşılık gelmektedir.¹¹⁹

¹¹⁶ Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi*, Dergah yayınları, İstanbul, 2010, sf: 123

¹¹⁷ İ. Kant, *Critique of Pure Reason*, translated by: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., London, 1929, (Transandantal Estetik) B36-37

¹¹⁸ Kant'ın "kendinde şey" olarak ifade ettiği şeyler, insan zihnine gelmeden önceki formsuz ve belirlenmemiş nesnelerdir. Nesneleri belirli kılan, insan zihninde yer alan zaman ve mekan formları, nesneye form veren ve onları anlaşılır kılan yapıdır. Bilgi bu açıdan, özne ile belirlenmiş nesnenin etkileşiminden doğmaktadır. Belirlenmiş nesnelerin yer aldığı görünüşler dünyası, şeylerin bize göründükleri halde bulunduğu bir dünyadır. Belirlenmemiş yani kendinde şeyler, insan zihninin var olduğunu bildiği fakat, bizzat algılayamadığı; nesnenin ideal halidir. (Bkz.) Copleston, *Kant*, çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2004.

¹¹⁹ Allen W. Wood, *Kant*, çev: Aliye Kovanlıkaya, Dost yayınları, Ankara, 2009, sf: 47

Kant transantandal felsefesinde, her bilebilme faaliyeti, bilen bir özneye ve bu özneye ait bir bilincin var olması koşuluna dayandırır. “Ben” ve bilinç sorunu da, tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Her bilincin yapısında, bir tür kendini bilme meselesi vardır. Herhangi bir nesneye yönelirken, ona bakan, kavrayan; kendini bilme ile yoğrulmuş bir “ben” vardır. Yani bir nesneyi bilirken ona, kendi “ben”imizi bilerek yöneliriz. Kant bu konuda, Descartes’ın “*düşünüyorum*” (cogito) fikri üzerine, bir inceleme yapar. Kant’a göre cogito, yalnızca öznenin var olduğunu ispatlamaktadır. Cogito’da onun mahiyetinin ne olduğu ile ilgili bir iddia yer almamaktadır. Kant’ın bu eleştirisi, bizim bilinç sorununu incelerken ele alacağımız önemli konudur.

Kant Descartes’ ın, “*düşünüyorum o halde varım*” sözüyle geliştirdiği felsefesine *Rasyonel Psikoloji* adını vermiştir. Kant’ a göre rasyonel psikoloji; Descartes’ ın cogito argümanını temel çerçeve kabul ederek, bilincin mahiyetine ilişkin bilgiyi, salt düşünüyorum önermesinden çıkarmaya çalışan bir düşüncedir.¹²⁰ Kant’ a göre düşünen benliğin mahiyetine ilişkin apriori bilgiye, sadece rasyonel yani akılsal bir görü ya da sadece ampirik yani deneysel bir yolla ulaşılamaz. Düşünen benlik, Kant’ın ifade ettiği şekliyle, ***transsendental ben bilincidir***. Bu saf ben bilinci, ister apriori ister ampirik olsun, her türlü nesnenin bilgisinin transsendental koşuludur. Kant’a göre düşünen benliğin, mahiyetine ilişkin apriori bir bilgiye sahip olabilmek için, rasyonel görüye sahip olmamız gerekmez. Çünkü Kant insanlarda, bu türden bir görünün var olmadığını düşünmüştür.

Kant bunların dışında, düşünen benliğin varlığından söz eder. Gerçekten de düşünen benlik, onun felsefesinde sıkça geçer. Kant, Descartes’ ın cogito ile, bilincin tözsel ya da tinsel bir varlık olduğunu çıkarmaya çalıştığını iddia etmiştir. Descartes’ ın felsefesine baktığımızda, bilincin içeriğini açık ve seçik bir görü olarak biliriz. Bu da bilincimize tinsel ve tözsel bir özellik yüklemektedir. Kant’ın eleştirdiği mesele de budur. Çünkü Kant’a göre insanlarda rasyonel bir görü yoktur, bu ancak Tanrı’ ya ait bir özelliktir. İnsanlarda ise sadece, duyuusal görü vardır. Kant,

¹²⁰ Şahabettin Yalçın, *Modern Felsefede Benlik*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, sf: 89

Descartes' ın görüşünü incelerken, konunun şu söylemlerden oluşan bir çıkarıma benzediğini belirtir:

“Özne olmaktan başka herhangi şekilde düşünilemeyen, özne olmaktan başka var olamaz ve bu yüzden tözdür. Düşünen bir varlık, salt böyle bir şey olarak görüldüğünde, özne olmaktan başka düşünilemez. Bu yüzden o, aynı zamanda sadece özne olarak, yani, töz olarak var olur.”¹²¹

Kant'a göre cogito, bize sadece düşünen benliğin olduğunu gösterir fakat, bu benliğin mahiyeti hakkında bir şey söylemez. Yani düşünen benliğin töz olup olmadığını bilemeyiz. Düşünen benlik, transandantal ben bilincidir, bu da salt bir bilinç olduğu anlamına gelmektedir. Kant'ın burada ortaya koyduğu en önemli şey; onun, rasyonel psikoloji adını verdiği öğretilde bilincin, düşüncenin mantıksal öznesi olmasıyla, bilincin töz olmasının birbirine karıştırılmasının hatasıdır. Çünkü benlik, beden tamamen dışında olan bir varlık değildir.

Kant'a göre “düşünüyorum” ve “varım” aynı şeye karşılık gelmektedir. Yani ikisi de aynıdır. Bu yüzden de, Descartes'ın bu önermesi analitik yani sadece açıklayıcı bir yargıdır. Eğer bizlere benliğin mahiyeti hakkında bir bilgi verseydi, sentetik yani bilgimizi genişleten bir yargı olurdu. Sentetik yargılar, görüyü gerektirirler; fakat bizde de rasyonel görü olmadığından, Descartes'ın bu yargısı bize mahiyet bilgisi vermemektedir. Düşünüyorum varım, varım düşünüyorum birbirinin aynıdır. Kant aynılığı şöyle ifade eder:

“Karyezyen çıkarımda, cogito ergo sum, gerçek bir totolojidir. Cogito (sum cogitans), var oluşumu doğrudan doğruya göstermektedir.”¹²²

¹²¹ İ. Kant, **Critique of Pure Reason**, translated by: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., London, 1929, B410, sf: 371

¹²² İ. Kant, **a.g.e.**, A355, sf: 337

Buradaki önemli nokta, benliğimizin mahiyet bilgisini elde edemesek de, onun hakkında apriori bir bilince sahip olmamızdır. Bu salt bir düşünce ve salt bir temsildir. Bu bilince Transsendantal ben bilinci adını veren Kant, onun tüm görü verilerinin öncesinde var olan ve tüm bilgi edinmelerimizde bize eşlik edip bu bilgilerimizi meydana getiren unsurlar arası bağlantı kuran temel yapı olduğunu belirtir. Kant görü verilerinin bizlerde bir anlama kavuşabilmeleri için, gerekli düzen ve birliği sağlayanın, bu bilinç olduğunu ortaya koyar. Transsendental ben, bir birlik olarak her algılamamın, apriori ön koşuludur. Fakat bu “ben”, tek tek kişilerin somut “ben”leri değildir; bütün tek tek kişiler için olanaklı her bilginin genel ve zorunlu koşulu ve aynı derecede ölçüsü olacak bir “ben”dir.¹²³ Yani bilince hiçbir zaman “ben” tarafından düşünülmüş olmayan hiçbir şey giremez. Düşünen benlik, tüm görü, tasarım ve zihinsel eylemlerin dayanağı olarak algılanamayan ama varsayılan bir benliktir. Bu benlik, dış dünyanın tüm bilgisinin zorunlu ön koşuludur.

“Ben” fikri ve zaman konusu hakkındaki fikirlerini gözden geçirdiğimiz Kant, Bergson’un bilinç ve zaman sorunu üzerine geliştirdiği düşüncelerinde etkili olmuştur. Bergson’un Kant’a yönelttiği iki temel eleştirisi vardır: Bunlardan biri, metafiziğin mümkünlüğü ve sezginin buradaki işlevidir. İkincisi ise, zamanın asıl manası üzerinedir. Bergson’a göre metafiziğin mümkünlüğü meselesinde Kant’ın başarısı; metafizik eğer mümkünse, bunun ancak bir sezgi çabasıyla mümkün olabileceğini ortaya koymasıdır.¹²⁴ Fakat Kant bu sezginin mümkün olmadığını belirterek, metafiziği imkansızlıkla ilişkilendirmiştir. Bergson’a göre Kant’ın böyle bir yanılgıya düşmesi, bu sezgiyi *bilinçten ve duyulardan* ayrı olarak düşünmesinden kaynaklanmıştır. Bergson’a göre sezgi konusunda sürekli tekrarlanan¹²⁵ en büyük yanlış, onun bilinçten bağımsız öz bir görüş olarak ele alınmasıdır.¹²⁶

¹²³ Heinz Heimsoeth, *Kant’ ın Felsefesi*, çev: Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı, Ankara, 2007, sf:91

¹²⁴ Henri Bergson, “*Değişikliğin Kavranılışı 1*” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 187

¹²⁵ Bergson burada, Plotinos ve sonrasını kastetmiştir. (Bkz.) Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 187-188

¹²⁶ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 187

Bergson'a göre Kant'ın ikinci yanılgısı, zaman meselesi üzerinedir. Ona göre Kant zamanı, türdeş bir araç olarak kabul etmiştir.¹²⁷ Zamanın asıl manasının süre fikrinde bulunduğunu belirten Bergson, Kant'ın bu fikri gözden kaçırdığını düşünür. Çünkü Kant, zamanı ve beraberinde mekanı, insan bilincinin zorunlu ve evrensel apriori koşulları olarak tanımlamıştır. Bergson'un eleştirdiği nokta da burasıdır. Bergson'a göre süre fikri, bilinç hallerinin nitelik farklılıkları ile doludur.¹²⁸ Zamanı tek bir anlamda ele almak, karışıklığa neden olacaktır. Bu açıdan Bergson, zamanın asıl manasını kavrayabilmek için, zamanı mekanmış gibi onun özellikleriyle aynı düşünülmemesi gerektiğini belirtir. Zaman ve mekanı, herkeste bulunan evrensel formlar olarak düşünmek, "ben" fikrinde de karışıklık yaratır. Kant'ın transsendental ben fikri, eğer her bilinçte yer alan ve her algılamının apriori ön koşulu ise; "ben"ın bu simgesel tasarımı ile "ben"ın kendisi, birbirine karışmaktadır.¹²⁹

Bergson'un Kant felsefesine yönelttiği bu eleştirileri görmek, özellikle Bergson'un bilinç ve zaman konusundaki fikirlerinin ne şekilde gelişeceğini tahmin etmekte yardımcı olmaktadır. Bilinç ve zaman sorununa yönelik farklı görüşleri tanıdığımız bu bölümden sonra; Bergson'un metafizik ve bilim tartışmasına bakışında öne çıkan, düşünce akımlarının temel görüşlerini tanıyarak çalışmaya devam edilecektir.

¹²⁷ Henri Bergson, **Zaman ve Özgür İstenç**, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf:

11

¹²⁸ Henri Bergson, **Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 24-25

¹²⁹ Henri Bergson, **Zaman ve Özgür İstenç**, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 11-12

1.2. Bergson'un Eleştirdiği Düşünce Akımları

Bu bölümde, Bergson'un eleştirdiği bulundığı düşünce akımlarını tanımak amaçlanmaktadır.

1.2.1. Materyalizm

Yunan düşüncesinde evren hakkında ortaya atılan iddialardan öne çıkanı, atom öğretisidir. Yunan düşünürlerinden Parmenides'in belirttiği varlık fikrinden yola çıkılarak, sonsuz sayıda maddenin var olduğu ve bunların sonsuz sayıda atomlara ayrılabilceği anlayışı yerleşmeye başlanmıştır. Yunan' da görülen bu düşünceler, beraberinde maddeyi önemseyen bir akımın gelişmesine zemin hazırlamıştır. **Materyalizm** olarak adlandırılan bu akım, dış dünyanın nesnel varlığını tanıyan ve maddeye öncelik veren bir felsefe akımıdır.¹³⁰ Sadece maddenin gerçek olduğunu benimseyen, maddenin değişimleri ve hareketini önemseyen materyalizm, ruhsal olan şeylerin anlamının, maddeye indirgenebileceğini söyleyerek, madde dışında olanlara ikincil gözüyle bakılmıştır.¹³¹ Materyalizm, maddesel öğeleri bölünemeyen, değişmeyen atomlara indirgemekte ve varlıkların bu atomlardan meydana geldiğini ileri sürmektedir. Tek ve gerçek bilgi, atomlardan yapılmış olan duyularla algılanabilendir.

Materyalizm bir akım olarak öncelikle 16. yüzyılda dikkat çekmeye başlar; fakat temel olarak çok daha öncelere dayanmaktadır. Maddeci görüşün bütünlüklü olarak ilk savunucusu *Demokritos* (MÖ 460-371)' tur. Demokritos'un atom öğretisi, materyalizmin temelini oluşturmaktadır. Demokritos'un görüşlerinde yer verdiği varlık ve yokluk kavramlarından dolayı, Parmenides'in etkisi açıkça görülür. Demokritos, Parmenides'in varlığını sonsuz sayıda maddeciğe yani atomlara ayırır.¹³² Onun, atom hakkında söylediklerinden en dikkat çeken, atomun *yer değiştirme hareketini* yapmasıdır. Hareket eden atom varlık, hareket ettirici yani

¹³⁰ Ivan Frolov Timofeevich, *Dictionary of Philosophy*, edited by Murad Saifulin, International Publishers, New York, 1984, sf: 252

¹³¹ Hugh Elliot, *Modern Science and Materialism*, Longmans Green and Co., London, 1919, sf: 174

¹³² Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev: Özcan Doğan, Doğubatı yayınları, Ankara, 2011, sf: 41

boşluk ile birliktedir. Evrende tek tek var olanların ortaya çıkışı, bu boşluk sayesinde. Atomlar boşlukta hareket ederler ve birbirleriyle çarpışarak, etkileşimde bulunurlar. Bu etkileşimin sonucu olarak da, çeşitli cisimler meydana gelmektedir. Atomların asıl özelliği, duyuşal niteliklerinin (renk, tat, koku vs.) bulunmamasıdır. Atomlar sadece, niceliksel özellikleri (en, boy, hacim vs.) ile tanımlanmaktadır.¹³³

Atomun yer değiştirmesi yani hareket etmesinin dışında, Demokritos' un belirttiği bir başka önemli mesele, **zorunluluktur**.¹³⁴ Hiçbir şey rastlantıyla meydana gelmez. Her şeyin bir nedeni ve zorunluluğu vardır. Hareket zorunlu olarak vardır. Yani evren, harekete zorunlu olarak bağlıdır. İşte bu nedenle de, zorunlu var oluş ve zorunlu yok oluş bizleri önce belirlenimci¹³⁵ (determinist) ardından, **mekanizm** anlayışına götürür.¹³⁶ Herşey kendi başlarına hareket eden atomlardan oluşmuştur ve evren atomların mekanik bir bütünlüğünü göstermektedir. Örneğin ruh ince, düz, yuvarlak ve ateş atomlarına benzer atomlardan yapılmıştır. Bu atomlar, en hareketli atomlardır. Ve onların bütün bedene nüfuz eden hareketlerinden de, yaşam olayları da doğmaktadır.¹³⁷ Demokritos'a göre cisimlere nitelikleri, duyuşal yetiye sahip olan, insanlar tarafından yüklenir. Akıl ve duyu bilgisi ayrımı da, bu noktada karşımıza çıkar (özellikle de Descartes, Locke ve Kant'ta karşımıza çıkan bu türden bir ayrımın kökeni, Demokritos'a dayanır). Demokritos'un birincil (niceliksel özellikler) ve ikincil (niteliksel özellikler) niteliklerin ayrımı, akıl ve duyu ayrımını ortaya koymuştur.¹³⁸ Bu ayrımı yapmış olması ve atomların bilgisini akla yüklemesi bakımından, Demokritos'un görüşleri önem taşır.

16. ve 17. Yüzyıl materyalistlerinin üzerinde etkili olmuş diğer önemli maddeci düşünür de, *Lucretius* (MÖ 99-55)' tur. *Lucretius*'un özellikle atomcu

¹³³ Sara Çelik, **İlkçağdan Yeniçağa Bilgi Felsefesi**, Doruk yayınları, İstanbul, 2010, sf: 32

¹³⁴ Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi**, çev: Muammer Sencer, Say yayınları, İstanbul, 1983, sf: 76-77

¹³⁵ George Thomson, **İlk Filozoflar**, çev: Mehmet H. Doğan, Payel yayınları, İstanbul, 1988, sf: 373

¹³⁶ Macit Gökberg, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, sf: 38

¹³⁷ F. Albert Lange, **Materyalizmin Tarihi**, çev: Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi yayınları, İzmir 1982, 1.cilt, sf: 14

¹³⁸ Sara Çelik, **İlkçağdan Yeniçağa Bilgi Felsefesi**, Doruk yayınları, İstanbul, 2010, sf: 33-34

görüşlerine yer verdiği eseri, “*Evrenin Yapısı*” (*De Rerum Natura*) adlı eseridir. Lucretius evrenin kendiliğindenlik yasasına dayanarak oluştuğunu düşünmüştür. *Evrenin Yapısı* eserinde bu düşüncesini şöyle açıklar:

“Elbet bir amaç güderek almadılar şu düzeni/ Sağduyularını kullanarak atomlar, ne de/ Tek tek, devinimlerine belli bir koşul koydular./ Ama o sonsuz boşlukta binlercesi/ Hiç durmamacasına koşuşturduklarından, binlerce/ Değişikliğe uğradıklarından çarpışmalar sonucu,/ Her devinimi, bağlantıyı denedikten sonradır ki/ Şu özel kalıba dökülmüşlerdir, dünyamızı yaratan.”¹³⁹

Bu anlatıma göre Lucretius, cisimler ve boş uzay dışında başka bir şey olmadığını dile getirir. Var olan her şey, bu iki ögenin arasındaki olaylardan gerçekleşmektedir. Lucretius daha çok, her şeyin bir başlangıcı, bir yaşamı ve bir sonu olduğu şeklinde bir düşünceye sahiptir.

Lucretius’a göre zaman kavramı, kendi başına bir şey ifade etmemektedir. Ona göre zaman sadece, belli bir anda olanın, olmuş olanın ve olacak olanın duyumunu temsil eder. Tarihsel olaylar da, cisimlerde meydana gelen veya uzayda gerçekleşen değişimler olarak gelişir. Dolayısıyla zaman, boş uzay kadar bile bir gerçekliğe sahip değildir.¹⁴⁰

Birçok meseleye değinen Lucretius, ruhun ölümsüz olduğu fikrini çürütmek için, ruh meselesini incelemeye alır. Bunun için öncelikle “can” fikrini, ruh’tan ayırmıştır. “Can” ve ruh, insan bedeninde bir arada bulunurlar ve birbirlerine bağlıdırlar.¹⁴¹ Ruh; el, ayak ve göz gibi canlı varlığın bir organıdır. Bu açıdan ruh sadece, bedensel yaşamın bir uyumu değildir. Lucretius’a göre, ölüm anında insan vücudunu terk eden ılıkılık ve yaşamsal nefes, en ince ve en derin parçasını ruhun oluşturduğu “can”ı meydana getirir. Lucretius eserinde şöyle der:

¹³⁹ Lucretius, *Evrenin Yapısı*, çev: Tomris Uyar ve Turgut Uyar, Hürriyet yayınları, İstanbul, 1974, 1. kitap, (satır 1020-1028)

¹⁴⁰ Lucretius, a.g.e., önsöz

¹⁴¹ Lucretius, a.e., 3. kitap (satır 137)

“Diyorum ki, birbirine bağlıdır ruhla can;/ Tek bir töz oluşturlar birlikte./ Ama, kafa da diyebileceğim, asıl egemen gücü beden, / Ruh ya da zihin dediğimiz yol gösterici ilkedir./ Bu, göğsün ortasına sıkıca yerleşmiştir./ Korku ve ürkünün orada atar nabzı,/ Sevincin okşayan eli orada duyulur./ Demek burada zihinle ruhun barınağı./ Canın geri kalanıysa, bedene dağılmıştır.”¹⁴²

Bu dizelerden anlaşılacağı üzere, ruhun merkezi göğüstür. Duyumları duyan, sadece ruhtur. “Can” ise, insan bedeninin tümüne ve her noktasına yayılmıştır. “Can” ve ruh, Lucretius’a göre, cisimsel niteliktedirler ve en küçük, en yuvarlak ve en hareketli atomlardan yapılmışlardır. Ruhun maddesel oluşunu Lucretius, dizelerinde şu şekilde anlatır:

“Ruh ve can da maddeden oluşmuşlardır/ Bu mantığa göre. Kolları uyarışlarını,/ Uykudan kaldırışlarını bedeni, anlamını/ Değiştirişlerini yüzün, bizi yönetişlerini;/ Üstlenişlerini dokunma gerektiren bu edimleri/ Görebiliyoruz; dokunmada da gerekliyse madde/ Maddeden oluştuklarını nasıl yadsınız? (...) Söyleyeyim ki çok incedir dokusu, olağanüstü/ Ufaklıkta tozanelerden oluşmuştur. (...) Ruhun bir olayı canlandırdığı,/ Tasarladığı hızla, asla boy ölçüşemez olayın hızı./ Demek ki, dokuları gözle görülür nesnelerden/ Çok daha tez çalışır ruh kendi kendine./ Yani olağanüstü ufaklıkta ve yuvarlıkta / Olmalı atomlar; öyle ki,/ Devinime geçsin en ufak dokunuşla.”¹⁴³

Lucretius burada, “can”ı ve ruhu birbirinden ayırması bakımından, önemli bir konuyu öne çıkarmış olmaktadır. Fakat yine de ruhu, atomlarla örmesi, onu diğer maddecilerden ayrı kılmamaktadır.

Buraya kadar daha çok İlkçağ düşünürleri üzerinde duruldu. Şimdi yine Bergson’ un eserlerinde eleştiri yönelttiği, ileriki dönem düşünürlerinden La Mettrie’ nin materyalist fikirleri incelenecektir.

18. Yüzyıla gelindiğinde, materyalizmin Antik dönem düşüncelerinden çok da farklı bir yönde olduğu söylemek zordur. Materyalistlerin maddeye olan aşırı ilgisi, belli dönemlerde kendisinin daha radikal görünmesine neden olmuştur.

¹⁴² Lucretius, a.e., 3. kitap (137-145)

¹⁴³ Lucretius, a.e., 3. kitap (165- 180)

Buna bağılı olarak 18. yüzyıl materyalizmi, daha çok mekanik bir anlayış göstermektedir.¹⁴⁴ Bu anlayışın en temel savunucularından biri de, *La Mettrie* (1709-1751)' dir. La Mettrie'i önemli yapan özelliğı, materyalizmin daha çok antropolojik yönüne dokunan, mekanik görüşlere sahip olmasıdır. Ruh'a ve insan bedenine ait konuda geline nokta da; insanın mekanik bir varlıktan ibaret olduğı anlayışını yerleştiren La Mettrie'i, inceleme ihtiyacı doğmaktadır.

La Mettrie 1745 yılında yazdığı "*Ruhun Doğal Tarihi*" (*L'histoire Naturelle de L'ame*) eserinde, ilk kez materyalist görüşlerine yer verir. La Mettrie bu eserinde, sonrasında çokça ses getirecek olan "*Makine İnsan*" (1748 *L'homme Machine*) eserinden, farklı bir tavır gösterir. İlk eserinde materyalist bir yandan çok, deneyci bir bakış açısı sergilemiştir. Duyular yoluyla edinilen bilgiye önem veren La Mettrie; düşüncelerin varlığını, duyulara bağlamıştır. Bu açıdan ne kadar az duyum varsa, o kadar da az düşünceye sahip olunmaktadır.¹⁴⁵ La Mettrie'nin bu yaklaşımları onu, adım adım materyalizme doğru götürmüştür. Ruhun, esas olarak kendileriyle birlikte ortaya çıktığı, geliştiğı ve yaşlandığı beden organlarına bağılı halde olduğunu öne sürer.

La Mettrie "*Makine İnsan*" eserinde, deneyci yanından uzaklaşır ve katı bir determinizme başvurur. Onun, insan ve mekaniklik konularındaki fikirleriyle, zamanında en çok eleştirilen eseri, 1748' de yazdığı bu eseri olmuştur. Mekanik bir bakış sergileyen bu eserin temeli, maddeci görüşe dayanmaktadır. Mekanikçilik, bütün olayları mekanik nedenlerle açıklama anlayışıdır. Mekanikçilere göre evren, sonsuz geçmişten sonsuz geleceğe kadar birbirlerine çarpıp, birbirlerini itmeyle devinen bir atomlar yığınıdır. Her şey, bu çarpma ve itmeyle gerçekleşen yer değiştirme deviminin (mekanik devim) zorunlu düzeni içindedir. La Mettrie dahil, Mekanikçilerin çoğunun, temel düşüncelerinden biri; evrendeki bütün olguları, mekanik yasalarla açıklamaktır.

¹⁴⁴ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev: Gürsel Aytaç, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2010, sf:132

¹⁴⁵ Julien Offray de la Mettrie, *İnsan Bir Makine*, çev: Zehra Bayramoğlu, Havass yayınları, İstanbul, 1980, sf: 92

Özellikle fikirlerinde, mekanist doğa anlayışı benimseyen La Mettrie, bu anlayışın tutarlı olarak sonuna kadar götürülürse, doğada bir teolojiye hiçbir şekilde yer kalmayacağını iddia etmiştir. Bu fikre göre insanlar ve hayvanlar arasında nitelik farkı değil, sadece bir derece ayrımı bulunmaktadır. La Mettrie aynı zamanda hayvanların da birer otomat olduğunu düşünür fakat bu düşüncenin, Descartes'ın hayvanları salt makine olarak görmesinden, farklı olduğunu belirtir.¹⁴⁶ Çünkü La Mettrie'e göre hem insanlar hem de hayvanlar, duyumlama yetisine sahiptirler.

La Mettrie eserinin merkezini oluşturan insanın bir makine olduğu fikrini, eserinin temel düşüncesi saymıştır. Yalnız Descartes, mekanik bir doğa görüşüne sahip olmasına karşın, insanın tam olarak bir makine olduğu fikrini kabul etmediğini, "*Metot Üzerine Konuşma*" eserinde vurgulamıştır.¹⁴⁷ Descartes'a göre insan dışında, önünde söylenen her şeyin manasına cevap verebilen, hissettiklerini tam manasıyla tanımlayabilen bir makine tasavvur edilemez. Bu nedenle La Mettrie'i bu noktada Descartes'tan ayırıyoruz. La Mettrie'nin Descartes'tan farkı, maddeye hareketin yanında, duyumlama özelliği de yüklemesidir.¹⁴⁸

La Mettrie'e göre ruh üzerine yapılan söylemler, sağlam temeli olmayan söylemlerdir. La Mettrie, ruh konusunda şunları söyler:

"İnsan öylesine karmaşık bir makinedir ki, onun hakkında kesin bir fikir edinmek ve dolayısıyla onu tanımlamak ilk başta olanaksız gibi görünür. İşte bu nedenledir ki filozofların apriori yani, bir bakıma ruhun kanatlarından faydalanmayı isteyerek yaptıkları araştırmalar sonuçsuz kalmıştır. Böylelikle yalnızca aposteriori veya ruhu vücut organlarından ayırmaya çalışarak insan ruhunun kökenini kesinlikle keşfetmesek bile, bu konuda en yüksek olasılık derecesine varabiliriz."¹⁴⁹

¹⁴⁶ (Bkz.) La Mettrie, *Ruhun Doğal Tarihi*, çev: Zehra Bayramoğlu, Havass yayınları, İstanbul, 1980, 6. bölüm

¹⁴⁷ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1947, 5. bölüm sf: 68-69

¹⁴⁸ La Mettrie, *Ruhun Doğal Tarihi*, 6. bölüm

¹⁴⁹ Julien Offray de la Mettrie, *İnsan Bir Makine*, çev: Zehra Bayramoğlu, Havass yayınları, İstanbul, 1980, sf: 19

La Mettrie'e göre eğer, ruhun tüm yetileri, beyinin ve bütün bedenin organlarına bağlı yani bu yetiler apaçık bir biçimde, bu yapılanmanın kendisi ise; o zaman iyi aydınlanmış bir makineyle karşı karşıyayız demektir.¹⁵⁰ Bu düşüncesinden hareketle La Mettrie, ruhun aslında boş bir sözcükten fazla bir şey olmadığı fikrine varır. Çünkü onun için, her koşulda bedeni ele almak en tutarlı davranıştır. Bedeni ele almakta bizlere kılavuzluk edecek olan da, deney ve gözlemdir. La Mettrie ruh'a dair şunları da söyler:

"Düşünce gözle görülür biçimde, organlarla birlikte geliyorsa, o zaman bu organları oluşturan madde, zamanla hissetme yetisini kazandığı taktirde, neden pişmanlık duygularına sahip olmasın? Demek ki ruh, hakkında hiçbir fikrimizin olmadığı ve akıllı insanın sadece bizdeki düşünen bölümü belirtmek için kullanması gerektiği boş bir sözcükten ibarettir."¹⁵¹

İnsan ruhuyla ilgili La Mettrie, bütün felsefe sistemlerini iki ana görüşe indirgemıştır: Materyalizm ve Spiritüalizm. Ona göre bunlardan, yalnız materyalizmin sağlam dayanakları vardır. Ona göre örneğin Leibniz, ruhu maddeleştireceği yerde, maddeyi tinselleştirmiştir. Tanrının varlığını kuşkuyla karşılaması, La Mettrie'nin ruhsal (tinsel) bir töze inanmadığının bir göstergesidir.¹⁵² La Mettrie, Leibniz' in *monadlarını* örnek göstererek insanın, doğasını bilmediği bir varlığı tanımlayamayacağı görüşüne varır.¹⁵³ La Mettrie Descartes'ın da, iki töz (ruh ve beden) kabul ederek aynı yanlışla düştüğünü belirtir.¹⁵⁴ La Mettrie, ruhun bedenden yani maddeden geçtiğini düşünür. Bu açıdan yaşam ilkesi ruhta değil, organizmanın bütünündedir ve bu ilke onun teker teker alınmış bütün kısımlarındadır. İnsanın ruhsal durumlar olarak adlandırdığı, aslında bir histir. Ve bu his, bize ruhu gösterecek tek şeydir. His, bedenden çıkar ve bedenle kendisini gösterir. La Mettrie'e göre bizler, maddeyi duyuşal işaretler yoluyla algılıyoruz; oysa

¹⁵⁰ La Mettrie, a.g.e., sf: 55

¹⁵¹ La Mettrie, a.e., sf: 55

¹⁵² La Mettrie, a.e., sf: 50

¹⁵³ La Mettrie, a.e., sf: 15

¹⁵⁴ La Mettrie, a.e., sf: 19 ve (Ayrıca Bkz.) Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev: Mehmet Karasan, MEB yayınları, Ankara, 1946, sf: 76

hiçbir duyuşal işaret, bir ruh tözünün¹⁵⁵ kabulü için geçerli değildir. Ruhsal töz temsilcileri, genellikle hissetme ve düşünme, arzulama ve istemeye yani ruhsal düşünsel durumlara ve olaylara işaret ederler. Ama bütün bu durumların ve olayların toplandığı ortak paydadaki his, La Mettrie'e göre maddenin özelliği olarak görülmelidir; çünkü bizler, ruhu histen başka bir yerde bulamamaktayız.¹⁵⁶

La Mettrie'nin felsefesinde dikkat çeken asıl nokta, onun duyan, düşünen ve istekte bulunan ruhun da, maddenin bir parçası olduğunu iddia etmesidir. Ruh, bedenın sahip olduğu birçok görevi içerisinde, herhangi bir görevden ibarettir. Bu görevi yerine getiren organ da, beyindir. Yani ruhu, beyin ile ilişkilendirmiştir. La Mettrie, maddenin uzam ve hareket kuvvetinden başka, duyumlama yetisinden de söz eder.¹⁵⁷ İnsan o halde, hem duyan hem de düşünen bir makinedir. İnsanın içindeki düşünen şey de, beyindir. Yani ruhsal olarak adlandırdığımız hemen hemen her şey, maddi bir yapıya sahip olan ve bir makine gibi işleyen beyinde olup bitmektedir. Onun felsefesinde, İnsanı hayvandan üstün kılan düşünebilme yetisi de, beyinle açıklanmıştır. La Mettrie'ye göre insan beyni, hayvan beynine göre hacimce daha büyüktür ve beynin iç yapısal organizasyonu itibariyle daha incedir. Bu yapı bizleri, insan ile hayvan arasında bir derece farkının olduğunu fikrine götürmektedir. Bir insanın her eylemi bedenine bağlıdır ve insan sadece bedenden ibaret bir canlı olarak karşımıza çıkmaktadır. La Mettrie'nin bu düşünceleri, materyalizmin en radikal yanını yansıtmaktadır.

Materyalizmin, özellikle de 18. yüzyılda, mekanikçi yanının öne çıkarılması, önemli bir meselenin gözden kaçırılmasına neden olmuştur. Bu mesele; insan, hayvan ve daha birçok canlı varlığın, sadece maddi bir yapıdan yani bedenden ibaret olarak görülmesidir. Buna karşın canlıların yaşayan yanı, hep göz ardı edilmiştir. Başta insan olmak üzere, canlı varlığa ait bu görüşler, Bergson felsefesinde de en çok eleştiri alan konular olmuştur. Bergson'un eleştirisi genel

¹⁵⁵ Ruh tözüne daha çok, Locke' da rastlıyoruz. (Bkz.) John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, The Pennsylvania State University, 1999, book 2, chapter XXIII/V

¹⁵⁶ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev: Gürsel Aytaç, Doğubatı yayınları, Ankara, 2010, sf: 133

¹⁵⁷ La Mettrie, *Ruhun Doğal Tarihi*, çev: Zehra Bayramoğlu, Havass yayınları, İstanbul, 1980, 6. bölüm

olarak iki meseleye işaret eder: Bunlardan ilki, kökten mekanizm konusudur. Bergson'a göre mekanist görüşlerin genelinde bulunan bir tavır vardır. O da, aynı sebeplerin aynı sonuçları doğuracağına yönelik bir tavidir.¹⁵⁸ Bu tavra göre Bergson, değişimin daha doğrusu yaratıcı evrimin açıklanmasının mümkün olamayacağını belirtir. Çünkü mekanizm genel anlamda, birbirine benzer tarafları ve tekrarları dikkate almaktadır. Bergson'a göre bu durum ayrıca, her şeyin ezelden beri mevcut olduğu ve önceden belirlenmiş bir planın işleyişinin anlatımı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁹ Bir plan ve programın tekrarlı işleyişi, değişme konusunda bizleri aydınlatamamaktadır.

Bergson'un bir diğer eleştirisi de, insan ve hayvanlar arasında bir derece farkının olduğu görüşüdür. Bu görüş, Descartes ve La Mettrie'de olduğu kadar, genel olarak materyalist ve mekanist düşüncelerde de belirginlik gösterir. Bergson'un, yaratıcı evrimi açıklarken, üzerinde durduğu temel konu, evrimin manasıdır. Ona göre evrimin manasının doğru şekilde açıklanabilmesi için, canlı varlıklar arasında bir derece değil, bir nitelik farkının olduğu fikrinin kabul edilmesi gerekmektedir.¹⁶⁰ Bergson'un genel anlamdaki görüşlerinin birçoğu, nitelik ve nicelik ayrımının, doğru kurulması üzerinedir.

Materyalist ve mekanist açıklamalardan sonra, Bergson'un özellikle de metafizik ve bilim tartışmasında eleştiri yönelttiği, pozitivist ve bilimci yaklaşımların temel düşünceleri üzerinde durulacaktır.

¹⁵⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 82

¹⁵⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 68

¹⁶⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 238-239

1.2.2. Pozitivizm ve Bilimcilik

Bilim ve tekniğin ilerlemesiyle birlikte, bilginin elde edilmesinin yolunun, deneye bağlı olduğu görüşüne sahip olan ampirizmin, 19. yüzyılda ortaya çıkardığı önemli bir akım vardır: **Pozitivizm**. Pozitivizm en genel anlamıyla, doğru bilginin kaynağının, yalnızca deneysel verilerde bulunduğunu belirten bir felsefe disiplindir denilebilir.¹⁶¹ Pozitivizm aynı zamanda, modern bilimi temele aldığından spekülative, tartışmaya açık ve batıl inançlı fikirlerin karşısında yer alır.¹⁶² Her ne kadar iki düşünce sistemi kendi özgün yapılarını kurmuş olsalar da, pozitivizmin temelini ampirizme dayandığı söylenebilir.¹⁶³ Çünkü her şeyden önce pozitivizm, ampirizmin gerçekliği sadece deneye elde edip bilinebileceği düşüncesinden oluşan tezi kabul etmektedir. Bu açıdan bilginin nesnesi, deneyde verilebilen bir nesne olmak zorundadır. Bu fikri savunan pozitivistler, sadece bilginin kaynağı değil, aynı zamanda bilginin sınırlarını da ortaya koyan bir görüşü savunurlar. Bu açıdan bakıldığında pozitivist görüş, her ne kadar ampirizme dayandırılabilse de, tamamen ampirist bir tezi savunmaz.

Pozitivizm, araştırmalarını olgulara, gerçeklere dayanan, fizikötesi açıklamaları kuramsal olarak olanaksız gören; deneye denetlenmeyen soruları sözde soru olarak niteleyen bir felsefe doğrultusudur.¹⁶⁴ Pozitivizm öncelikle, modern bilimi ve bilimsel yöntemi yani deneyi ve gözlemi önemseyen bir düşünce sistemidir. Dolayısıyla pozitivizme göre, metafiziksel ve dinsel her türlü açıklama, gerçeklikle uyuşmamaktadır. Çünkü onlar için gerçek olan, deneye varlığı kanıtlanmış olandır. Bilginin sınırları hakkındaki fikirlerini öne sürerken pozitivistler, insan zihninin duyuşsal alanın ötesinde bulunan bir dünyaya ait görüşleri kabul etmezler. Metafizik konusunu reddettikleri gibi; bu konuya ait olan ayrı bir metodu ve yine bu konuya ait bir bilginin var olduğunu da reddedilmiştir. Metafiziksel konularda öne çıkan içebakış metodu, pozitivistlere göre sağlam dayanakları (deneye ve gözlemle varlığı

¹⁶¹ Ivan Frolov Timofeevich, **Dictionary of Philosophy**, edited by Murad Saifulin, International Publishers, New York, 1984, sf: 331

¹⁶² Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, çev: Erkan Ataçay, Sosyal yayınlar, İstanbul, 2001, sf: 40

¹⁶³ Ivan Frolov Timofeevich, **a.g.e.**, sf: 331

¹⁶⁴ Bedi Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İnkılap yayınevi, İstanbul, 1998, sf: 136

kanıtlanamadığı için) bulunmadığından dikkate alınmamıştır. Bu yüzden bu görüşe göre, bilinçten gelen verilerle hakikate ulaşmak imkansızlaşmaktadır.¹⁶⁵ Bilinç bizden ayrı bir şey olarak düşünülemediğinden, beyindeki hareketlerin bir sonucu olarak kabul edilmiştir. Pozitivist fikirler, bu noktada maddeyi ve olguları önemseyen Materyalizm ile benzerlik taşımaktadır.¹⁶⁶

Pozitivizmi bir sistem olarak düzenleyen, *Auguste Comte* (1798- 1857) olmuştur.¹⁶⁷ Bergson'un eserlerinde, doğrudan Comte ve fikirlerine rastlamak zordur. Bergson'un özellikle üzerinde durduğu konu, pozitivizm ile benzerlikler gösteren ve bir bakıma onun içerisinden doğan bir akım olan, bilimciliktir. Bilimciliği daha iyi inceleyebilmek için, öncelikle pozitivist kuramda öne çıkan, Comte'un nasıl bir sistem kurduğunu anlamaya çalışacağız.

Comte'un temel düşüncesi, sadece fenomenlerin bilinebileceği ve bu bilginin de mutlak olmadığı şeklindedir. Nedensellik, burada dikkat çekmektedir. Olguların veya olayların art arda gelişleri, birbiriyle benzerlikleri, farklılıkları ve ilişkileri konusunda, "nasıl" sorusuna cevap aranır. Bilimsel bilginin anlamı, fenomenlerin yasalarını öğrenerek, sonrasında bunların yardımıyla gelecek fenomenleri önceden bildirebilmektir. Comte, birer fenomen saydığı var olandan ve gerçek olandan yola çıkılmasını ve verimsiz olduğu için, olguların özü ile nedenine ilişkin sorunun felsefeden uzaklaştırılmasını istemiştir.¹⁶⁸ "*Bilmek, önceden görebilmek içindir*" (*Savoir pour prévoir*). Pozitivizmin temel amacı, bilimsel bilginin bu anlamını kavrayıp ona göre davranmaktır. Bu amaca uymayan bütün teolojik ve metafiziksel öğeleri, bilimsel bilgidan uzaklaştırmak gerekmektedir.

Pozitivizm, bilimsel bir yönteme işaret etmek amacıyla ve bu yöntemin felsefeye uygulanması anlamında ilk defa Saint-Simon tarafından kullanılmıştır. Daha sonra pozitivizm, Auguste Comte ile birlikte, felsefi bir hareketin adı haline

¹⁶⁵ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev: Özcan Doğan, Doğubatı yayımları, Ankara, 2011

¹⁶⁶ Jacques Chevalier, *Henri Bergson*, translated by Lillian A. Clare, Rider and Co., London, 1928, sf: 22

¹⁶⁷ John Stuart Mill, *Auguste Comte and Positivism*, Kegan Paul trench and Co., London, 1907, sf: 3

¹⁶⁸ Oğuz Özügöl, *Pozitivizm ya da Mantık Olarak Felsefe*, Us yayımları, İstanbul, 1991, sf: 15

gelmiştir.¹⁶⁹ Felsefi bir görüş olarak pozitivistizmin temel özelliği, bilimi tek geçerli bilgi türü olarak görmesi ve olguları bilinebilen ve üzerinde inceleme yapılabilecek tek obje olarak kabul etmesidir. Dolayısıyla, pozitivist görüş açısından felsefe, bilimsel yöntemi kullanması gereken bir bilgi türüdür.¹⁷⁰

Comte'a göre pozitif felsefenin gerçek doğasını ve kendisine özgü karakterini uygun şekilde gösterebilmek için, kendi bütünlüğünde düşünülmüş, insan zihninin ilerleyen gelişimine göz atmak gerekir. Çünkü ona göre bir kavram sadece, kendi tarihi sayesinde iyi bir biçimde bilinebilir.¹⁷¹ Bunun nedeni de, farklı zihinler arasında var olan yakın ilişkidir. Beyinlerin bireysel farklılığı, bir görünüştür. İnsanlık ise, sürekli olarak gelişen bir olgudur. Öyleyse bir düşünce yalnızca, kendi bütünlüğünde insanlığa bağlı kılınıyorsa, yani bir tarih teşkil ediyorsa anlaşılabilir.¹⁷²

Birey, tarih ve pozitif düşüncenin birleşmesi; insan bilgisinin ulaştığı, önemli bir aşamadır. Bu açıdan Comte'a göre pozitivistizmin amacı, toplum olaylarını incelemek ve topluma yön vermektir.¹⁷³ Comte'a göre her bilgi alanı art arda üç farklı teorik halden geçmiştir: Bunlar sırasıyla; Teolojik ya da kurgul hal, metafizik ya da soyut hal ve bilimsel ya da pozitif haldir.¹⁷⁴ Comte felsefesinde yer alan üç hal yasası düşüncesi, insan bilgisinin bir olgunlaşmasını göstermektedir. Comte'a göre insan düşüncesi, Rönesans dönemine kadar, Teolojik düşünce yapısı içerisinde. Çok tanrıçılıktan tektanrıçılığa geçiş, düşünce evriminde en önemli yeri oluşturmaktadır. Evrenin Tanrı tarafından yaratılmış olması ve evrende var olan canlı ya da cansız her varlığın yaratıcısının Tanrı olduğu fikri, Aydınlanma dönemine kadar sürmüştür. Comte'a göre insan düşüncesi, teolojik dönemin ardından, Metafiziksel bir düşünce dünyasına girmiştir. Teolojik düşüncedeki unsurlar, metafizik dönemde daha çok, soyut kavramlar ve güçlerle anlamlandırılmaya

¹⁶⁹ "Benim yapmaya niyet ettiğim bir pozitif bilimler dersi değil, bir pozitif felsefe dersidir." (Bkz.) Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, çev: Erkan Ataçay, Sosyal yayınlar, İstanbul, 2001, sf: 43

¹⁷⁰ Şafak Ural, **Pozitivist Felsefe**, Say yayınları, İstanbul, 2006, sf: 47-48

¹⁷¹ Comte, a.g.e., sf: 32

¹⁷² Comte, a.e., sf: 93

¹⁷³ Şafak Ural, a.g.e., sf: 49

¹⁷⁴ Comte, a.g.e., sf: 32

başlanır. Bu dönem, daha çok bir geçiş dönemidir. Çünkü Comte'a göre insan zihni, bu dönemlerdeki görüşlerden birini kullanmak için, diğerini kullanmadan önce, kademe kademe bir geçiş gerçekleştirmiştir.¹⁷⁵

19. Yüzyıla gelindiğinde, insan düşüncesi artık, bu eski fikirlerin yerine başka düşünceler yerleştirir. İnsan öncesinde, doğanın efendisidir. Yeni dönemde pozitif düşünce ve bilimsel metot ön plandadır. Bu açıdan deney ve gözleme dayanmayan hiçbir şeyin, gerçeklik taşımadığı fikri yaygındır. Comte, insan zihninin tüm araştırmalarında, birbirine zıt olan bu üç felsefe yapma yöntemini (teolojik felsefe, metafizik felsefe ve pozitif felsefe) kullanmıştır. Comte'a göre teolojik dönem, insan zihninin zorunlu hareket noktasıdır. Metafizik dönem, bir geçişi teşkil eder. Pozitif dönem ise, insan zihninin sabit ve belirgin halidir.¹⁷⁶ İşte bu üçlü evrim süreci, Comte' un felsefesinin temelini oluşturur. Pozitif düşünce döneminin yapısının önemini vurgulayan Comte, bu konuyu şöyle açıklar:

“Pozitif halde, mutlak kavramları elde etmenin imkansızlığını kabul eden insan zihni, kendini yalnızca, iyi düzenlenmiş akıl yürütmemin ve gözlemin kullanımıyla, fenomenlerin gerçek yasalarını yani onların değişmez art arda geliş ve benzeşim ilişkilerini keşfetmeye adanmak için, evrenin başlangıcını ve yöneldiği yeri aramaktan ve fenomenlerin asıl nedenlerini öğrenmeye çalışmaktan vazgeçer. Şu halde kendi gerçek sınırlarına indirgenmiş olguların açıklanması işi, bundan böyle artık, bilimin ilerleyişinin git gide sayısını azaltmaya yöneldiği çeşitli özel fenomenlerle kimi *genel olgular*¹⁷⁷ arasındaki bir ilişkiden başka bir şey değildir.”¹⁷⁸

Buradan anladığımız, pozitif felsefe döneminde, ele alınan meselenin “ne için” olduğundan ziyade; “nasıl” olduğu üzerine yoğunlaşılmasıdır. Bunun için gerekli olan da, bilimlerin sınırlarını belirlemektir. Comte'a göre pozitif felsefe, bizlere bu belirlenimi verecektir.

¹⁷⁵ Comte, a.e., sf: 37

¹⁷⁶ Comte, a.e., sf: 33

¹⁷⁷ Comte genel olgular ifadesiyle, diğerlerine daha az karmaşık olan anlamını vermek ister. Comte, bunu eserinde şu şekilde belirtir: “*Basit fenomenlerin, yani diğerlerine göre en az karmaşık olanları, zorunlu olarak aynı zamanda en genel fenomenler olduğu önsel olarak (apriori) açıktır; çünkü, en çok durumda gözlemlenen, bizzat bu yüzden, her ayırık duruma özgü koşulların mümkün olan en açık olanıdır.*” (Bkz.) Comte, a.e., sf: 76

¹⁷⁸ Comte, a.e., sf: 33

Comte'un görüşlerinin temel özelliği, bilimlerin sınırlarını belirleyerek, onun deyimiyle, sosyal fiziği ortaya koymasındır. Ona göre insan zihni, mekanik ve kimyasal olarak yer ve gök fiziğini; ayrıca da bitki ve hayvanlar üzerinden, canlı fiziğini kurmuştur. Bu açıdan insan zihninin temel eksikliği, sosyal fiziktir.¹⁷⁹ Comte pozitif felsefesinin, bu eksikliği tamamlayacağını düşünmüştür. Pozitif felsefe bu şekilde, teolojik ve metafizik felsefelerin de yerine geçebilecek bir sistem haline getirilmiştir.

Pozitif akıl, 19. yüzyılda tam bir bilim çağı yaratmıştır. Pozitif akıl yani bilimsel metodu temele alan akıl, daha çok "nasıl" sorusuna yönelmiştir. Doğa yasalarına başvurarak, olguların ve olayların nasıl oluştuğu merakı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu tür bir eylem, giderek metafizikten uzaklaşmaya neden olmuştur. Metafiziğin temel sorularından biri olan "neden" sorusu zamanla yerini, "nasıl" sorusuna bırakmıştır. Bilimsel yöntem ile belirlenen bilim sınıflamalar, kendi içlerinde daha da derinleşerek, alternatif düşünce akımları da geliştirmiştir. Buna bağlı olarak, Pozitivizm içerisinde doğan, önemli bir akım olmuştur. Bu akım, **Bilimcilik** (Scientisme)'tir.

Bilimcilik, en yalın anlamıyla, sadece bilimi kendisine örnek alan bir düşünce yapısıdır. Kültürel yapının içinde olan her alanda bilimin kesinliğini vurgular ve öne çıkarır.¹⁸⁰ İnsan ve toplum hakkında bilgi elde edilirken de, yalnızca bilime ve bilimsel yönetime dayanılmasını savunan bir görüştür. Bilimcilik aynı zamanda, doğa bilimlerini toplum bilimlerine indirgeme ve onların yasalarını, toplum bilimlerinde geçerli sayma eğilimindedir. Bu açıdan bilimcilik; hem pozitivizm hem de materyalizminden izler taşır.¹⁸¹

19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de sanayi devrimi sonrası, önemli bilimsel ilerlemeler yaşanmıştır. Bu dönemin en dikkat çeken unsurları; deneysel metot ve bilimsel düşüncedir. İsveçli kimyacı *Alfred Nobel* (1833- 1896)' in bilime

¹⁷⁹ Comte, a.e., sf: 42

¹⁸⁰ Ivan Frolov Timofeevich, *Dictionary of Philosophy*, edited by Murad Saifulin, International Publishers, New York, 1984, sf: 375

¹⁸¹ Hugh Elliot, *Modern Science and Materialism*, Longmans Green and Co., London, 1919, sf: 138

katkıda bulunan başarılı kimselere ödül verilmesini başlatmasıyla, bilim alanında hızlıca yeni buluşlar gerçekleşmiştir.¹⁸² Bunun da etkisiyle, bilimciliğin yaygınlaşması, hız kazanmıştır. Deneysel metot etkisini, daha çok tıp alanında gösterdiği için; düzenli çalışmalar ve yaratıcı düşüncenin ortaya konması, bilimsel ilerlemeyi daha da arttırmıştır.

Pozitivizm ile birlikte etkili olan bilimciliğin, iki önemli savunucusu vardır: *Ernest Renan* (1823- 1892) ve *Hippolyte Adolphe Taine* (1828-1893). Bu iki düşünürün yazdıkları eserlerde ele aldıkları temel mesele, bilimsel bilgiler ile spiritüel düşünceleri tam olarak birbirinden ayırmaya çalışmaktır. Bunun en açık örneğine, Taine’de rastlamak mümkündür. Ona göre 20. yüzyılda, spiritüalistler ve pozitivistler adı altında iki felsefe akımı vardır. Taine spiritüalistlerin, duyulur ve görülür dünyanın altında; bunu destekleyen görünmez ve elle tutulamaz cisimsiz bir başka dünyanın varlığından söz ettiklerini belirtir. Aynı şekilde pozitivistlerin ise, alemin görülen bütün olguları özetleyen, deneye dayanır kanunları bir araya getirmekle yetindiklerini ifade eder.¹⁸³ Spiritüalistlere göre, hayatın nedeni yaşatma kuvvetidir ve bu kuvvet madde ile birleşmiştir. İlk nedenlerin ulaşılamaz olduğuna inanmazlar. Buna karşılık pozitivistler ise, ilk nedenleri insan zekasının kavrayış sahasının dışında bulunan şeyler olarak göz önünde tutarlar. Bu nedenle de, bu ilk nedenler hakkında bir hüküm verilemeyeceğine inanırlar.¹⁸⁴

Bilimciliği öne çıkaran bir diğer isim olan Ernest Renan ise, konu hakkında şunları söyler:

“Evet bir gün gelecek, insanlık artık inanmayacak, bilecek; metafizik ve manevi dünyaya çözümleyecek; fiziksel dünyayı zaten biliyor. Bir gün gelecek, insanlığın idaresi artık tesadüflere ve entrikalara bırakılmayacak; en iyi idare biçimine ve ona ulaşmaya yarayan en etkili araçlara yönelik akılcı bir sorgulamayla yapılacak her şey. Eğer bilimin amacı buysa, insanlara kendi kaderini ve kendi kurallarını öğretmek, hayatın gerçek anlamını bulmasına yardımcı olmak, sanatı şiir ve üstün

¹⁸² Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev: Özcan Doğan, Doğubatı yayınları, Ankara, 2011

¹⁸³ Hippolyte Taine, *XIX. yüzyılda Fransa’da Klasik Filozoflar*, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB yayınları, İstanbul, 1951, önsöz

¹⁸⁴ (Bkz.)Taine, a.g.e., önsöz

ahlakla insanın var oluşuna gerçek anlamını veren üstün ideali yaratmasını sağlamaksa, böyle bir bilime kim karşı koyabilir ki?”¹⁸⁵

Kendi tabiriyle insanlık için tek çarenin modern bilim olduğunu belirten Renan, zekayı bilimin seviyesine çıkararak, onu rasyonel metotla beslemenin gerekli olduğunu vurgular.¹⁸⁶ Renan aynı zamanda, tabiatüstünün varlığını reddederek, spiritüalistlerden ayrılır. Bilimin de bu düşünceyi destekleyip, benimsemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁷

Taine ve Renan’ın bilimci görüşleri, özellikle de inanç ve bilim arasındaki ayrımları daha da arttırmıştır. Çünkü bilimciliğin temelinde, belirlenimciliğin (determinizm) bulunması; tesadüflüğü de geride bırakmıştır. Renan’ın her şeyin, akılcı sorgulamalarla yapılacağını belirtmesi, bir açıdan tek bir ilkenin kabulünü, zorunlu hale getirmiştir.¹⁸⁸

Bilimcilik bu dönemde, psikoloji ve sosyoloji alanlarında da etkinliğini belirleyici ölçüde gösterir. Comte pozitivism ile başlayan serüvenini, özellikle sosyoloji alanında da ortaya koyar. Her ne kadar bilimciliğin, pozitivismin içerisinden çıktığını söylesek de, iki akım arasında önemli bir fark bulunur. Pozitivist düşünce tam olarak bilimci değildir ve zihnin akıl dışı yönlerine kendi içinde yer açar. Comte’un öğretisindeki dinsel boyutun, buradan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca bütün olarak bakıldığında, pozitivism bilimciliğe oranla, daha açık ve geniş bir düşünce biçimidir. Bilimcilik, felsefeyi çoğunlukla dışarıda bırakırken, Comte bu konuda daha bilinçli bir yaklaşım sergilemiştir.¹⁸⁹

Bilimciliğin pozitivism'e oranla daha radikal bir tutum sergilemesi, bu akımın aynı zamanda, daha kolay şekilde eleştirilmesine de neden olmuştur. Özellikle de rastlantısal ve olasılıkçı düşünce modellerinin ortaya çıkmasıyla,

¹⁸⁵ Ernest Renan, *Bilimin Geleceği*, çev: Ziya İshan, MEB yayınları, İstanbul, 1951

¹⁸⁶ E. Renan, *a.g.e.*, sf: 56

¹⁸⁷ E. Renan, *a.e.*, sf: 55

¹⁸⁸ Jacques Chevalier, *Henri Bergson*, translated by Lillian A. Clare, Rider and Co., London, 1928, sf: 8

¹⁸⁹ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev: Özcan Doğan, Doğubatı yayınları, Ankara, 2011, sf: 302

bilimcilik eski güvenilirliğini kaybetmeye başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında bilimde, Amerikalı filozof ve mantıkçı *Charles Sanders Peirce* (1839- 1914)' ın, *yanılabilirlik* düşüncesinin olabileceğini öne sürmesi, bu güvenin sarsılabileceğine örnek olmuştur.¹⁹⁰ Bu açıdan bilimsel teorilerinde, her zaman için kesinliğin bulunmadığı ve sadece birer tahminden ibaret olabileceği fikri yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. Determinizmin de zayıflamasıyla, bilimciliğe gösterilen eleştiriler de giderek artar. Bergson'un felsefesi, bu eleştirilerin önemli bir örneğini oluşturur.

Bergson'un özellikle de bilimcilik ile gelinen durum üzerine yönelttiği eleştirilerini, genel olarak üç noktada toplayabiliriz. Bergson'a göre yeni bilimin temel hatası, zaten tartışmalı olan metafizik ile bilimin arasındaki farklılıkları, giderek daha da arttırmasına yol açmasıdır. Comte ile başlayan, bilimlerin sınıflandırılması, alanlar arasındaki ayrımları, belirginleştirmiştir. Özellikle Taine ve Renan' ın bilimci görüşleriyle, metafizik ve metafiziğin ortaya koyduğu sorunların, ikinci plana atılmasına neden olmuştur.

Bergson'a göre yeni bilimin bir diğer yanılması; sadece bilimsel metot ve akılcı sorgulamalarla, metafiziğin sorunlarını da çözmeye çalışma girişimidir. Bergson'un kendi görüşlerinde ortaya koymaya çalıştığı asıl konu, bilimin yöntemleriyle metafizik sorunlara cevap aranmaması gerektiğidir. Bergson bu açıdan, öne süreceği sezgi metoduyla, metafiziği tartışmalı olduğu yerden çıkarmayı amaçlamıştır. Onun burada dikkat çekeceği nokta, bilime ve metafiziğe ayrı bilme metotları vererek, onları birbirinden tamamen ayırma girişimi olarak algılanmamasıdır. Çünkü onun önereceği sezgi bilme tarzı, insan bilincinden bağımsız bir yeti olmayacaktır. Bergson, zihinsel bir sezgiden bahsederek, bilimin ve metafiziğin aynı bilinçten ortaya çıktığını vurgular. Diğer bir ifadeyle bilim ve metafiziğin aynı değerde ve yan yana ele alınması; metafiziği varlık alanının yanında, bilme alanına yerleştirmekle mümkündür.¹⁹¹ Bergson' un sezgi bilme tarzına vereceği önem de, buradan kaynaklanmaktadır.

¹⁹⁰ J. Russ, a.g.e., sf: 321

¹⁹¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 439

Bergson'un yeni bilime yönelttiği üçüncü eleştiri de, insanın sadece bedenden ibaretmiş gibi gören fikirlerin yaygınlaşmasıdır. Bergson'un bu konuda dikkat çekeceği nokta, yaşama sorununun unutulmuş olmasıdır. Çünkü ona göre insan bedeninin yanında ruhsal, aynı zamanda da bir yaşama sahip olan bir varlıktır.¹⁹² 20. Yüzyılda bilim ilerleyişine devam etse de, göz ardı edilmeyecek bir gerçek kendini gösterir. O da, insanın sadece bedenden ibaret olmadığıdır. Bilimde meydana gelen güvensizlik ve belirsizlikler, insanın yine kendisine dönmesine neden olmuştur. Bu sayede insan, bir yandan güçlü ve birikimli bilgilerle dolarken; bir yandan da, şüphe ve soruların varlığıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Buraya kadar Bergson öncesinde bilinç ve zaman konuları hakkında geliştirilmiş düşünceleri, belirli düşünür ve düşünce akımları üzerinden tanımaya çalıştık. Bergson' un bu düşüncelere karşı sergilediği tutumun genel yapısını belirleyecek olursak, karşımıza çıkanları şu şekilde değerlendirmek mümkündür: 1- İnsanın "ben"i, mekansal zaman dışında, kendi içerisinde bir *süre fikrine* sahiptir. Zaman ve mekan, eğer birbiriyle türdeş, bilincin zorunlu ve evrensel koşulu olarak tanımlandığında, süre fikri gözden kaçmaktadır. Zamanı, mekanın özellikleri ile aynı düşünmek, özellikle süre fikri açısından karışıklık yaratmaktadır. 2- Süre fikrini devinimden ayrı düşünmek, bilincin yapısındaki sürekliliği ortadan kaldırmak demektir. İnsanın bilinç hallerindeki sürekliliğin ve beraberinde zamandaki *oluş* fikrinin varlığının kabul edilmesi gerekir. 3- Bilgi edinme şekilleri [duyular, akıl, sezgi, vs.] ve canlı türleri arasında bir derece farkı değil, yalnızca *nitelik* farklılıklarının varlığından söz edilmelidir. 4- Sezgiyi sadece, Descartes'ta karşılaşılan aklın işlerliğini sağlayan ve akla hizmet eden bir yeti olarak ya da Kant'ta olduğu gibi, bilinçten ve duyulardan ayrı düşünülerek mümkün olmadığına varılacak bir unsur olarak anlaşılmaması gerekir. Sezgi Bergson'da, *bilinçle* birlikte işleyen, diğer bilme şekilleriyle birlikte aynı değere sahip, zihinsel bir bilme şekli olarak anlaşılır. 5- Sezginin varlığının göz ardı edilmesi metafiziği, bilimsel metot ve akılcı sorgulamalarla çözme çabasını yaratmıştır. Bu durum metafiziği daha da tartışmalı hale getirmektedir. Bilinçle işleyen zihinsel *sezgi* böylece, metafiziğin

¹⁹² Henri Bergson, a.g.e., sf: 433

bilimle aynı değerde ele alınmasına olanak sağlayacaktır. 6- Modern bilimin kullandığı metot ve mekanist görüşlerle, insanın ruhsal yanı ve yaşamı, insanın sahip olduğu bedene nazaran, ikinci planda bırakılmasına neden olmuştur. Bergson, döneminin bu görüşüne karşılık, insanın içsel yaşamına dikkat çekmiştir. Bu durum, Bergson'un varlık konusunda *hayatı* ve insanın bilinçli yaşamıyla birlikte gelişen *süre fikrini* önemsemesini sağlamıştır. Tüm bu değerlendirmelerden yola çıkarak, bir sonraki bölümde, Bergson'un genel düşünce yapısı incelenerek, çalışmaya devam edilecektir.

2. BÖLÜM

BERGSON DÜŞÜNCESİNİN GENEL YAPISI

Çalışmanın bu bölümündeki amaç, Bergson düşüncesinin genel bir çerçevesini çizmektir. Özellikle de çalışmanın ana konusu olan, “*Bergson’da bilinç ve zaman sorunu*” daha iyi kavrayabilmek için, onun bu sorunu merkezine oturttuğu felsefesinin, genel yapısını kavramak gerekmektedir. Bu açıdan öncelikle kısaca, Bergson’un özgeçmişi ve eserlerinde işlediği konulara değinip; hemen ardından onun, hem varlık hem bilgi hem de inanç alanları hakkındaki genel görüşleri incelenecektir.

Henri Bergson (18 Ekim 1859- 3 Ocak 1941), Paris’ te doğmuş ve yine orada vefat etmiş, bir Fransız düşünürüdür. Bergson’ un besteci olan babası Michael Bergson ve annesi Katherine Bergson’un Londra’ ya yerleşmesiyle H. Bergson; eğitim hayatını tek başına Paris’ te tamamlamıştır. Bonaparte Lisesi ve Ecole Normale Supérieure [Yüksek Öğretmen Okulu] da eğitim almıştır. Mezun olduktan sonra, lise öğretmenliği ve Collège de France’ da öğretim görevliliği yapmıştır. Hayatının son dönemlerine kadar öğretmenlik yapan Bergson, Moral ve Politik Bilimler Akademisi ve Fransız Akademisi’nde de faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bergson, William James’e hitaben 9 Mayıs 1908 tarihinde yazdığı bir mektubunda, kariyer hayatındaki düşünceleri üzerine şunları söylemiştir: “*Yüksek Öğretmen Okulu’ndan mezun olmamı takiben iki yıl boyunca, yani 1881’ den 1883’ e kadar, düşünme tarzımda meydana gelen değişikliğe büyük önem atfetmekten kendimi alamıyorum. O vakte kadar içim dışım, çok erken yaşta yöneldiğim mekanistik teorilerle dolmuştu. O sıralarda niyetim, ‘bilim felsefesi’ diye adlandırılan alana kendimi adamaktı ve bu amaçla da Yüksek Öğretmen Okulu’ndan mezun olur olmaz, bazı temel bilimsel mefhumları araştırmaya giriştim. Bu araştırmalarımındaki mefhumlardan biri, mekaniğin ya da fiziğin ele aldığı haliyle ‘zaman’ idi ve sonuçta bütün fikirlerimi alt üst eden bir sonuçla karşılaştım. Benim felsefi yönelimimi belirleyen ve o günlerden beridir yapabildiğim bütün felsefi refleksiyonlarımın bağlı olduğu bu zamanla ilgili mülahazalarımı, ‘Essai sur les*

donnéss immédiates de la conscience' ta (Bilincin doğrudan doğruya verileri üzerine deneme) özetledim." ¹⁹³

Bergson'un düşüncelerindeki değişimde, özellikle de metafizik ve spiritüalist fikirler geliştiren, hocaları Jules Lachelier ve Ravaisson'un da etkili olduğu söylenebilir. Fakat asıl değişim, mekaniğin ya da fiziğin ele aldığı zaman anlayışının; insanın bilinç düzeyinde varlığını sürdüren ve yaratıcı oluş içerisinde sezdiği, *süre* fikrinin varlığını açıklayamamasının keşfiydi. Bergson için bilinç ve zaman, bir anda tartışmalarla dolu bir sorun haline gelmiştir. Bu konudaki ilk fikirlerini 1888' de kaleme aldığı, doktora tezi olan *Essai sur les donnéss immédiates de la conscience' ta (Bilincin Doğrudan Doğruya Verileri)* verir. Bergson ilk geniş çaptaki bu eserinde, öncelikle "ben" in ne olduğu sorusuna yanıt arar. "Ben" fikri ona, bilincin kendisini ayrıntılı olarak inceleme fırsatı yaratmıştır. "Ben" fikri, bilinç, bilinç hallerinin yapısı ve süre fikri gibi; felsefesinin temel kavramlarına, bu eserinde yer vermiştir.

Bilinç sorununun ele alınması, beraberinde "ben" in evren ile olan ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Bergson bu ilişkiyi, 1896' da kaleme aldığı ikinci eserinde, "*Matière et Mémoire*" (*Matter and Memory - Madde ve Bellek*) da ele almıştır. Bergson, 1903' te yayımladığı "*Introduction a la métaphysique*" (*Introduction to Metaphysics - Metafiziğe Giriş*) makalesinde, daha çok bilgi öğretisi üzerinde durur ve 'analiz' ile 'sezgi' arasında kurduğu karşıtlıktan söz eder. Bergson'un 1907' de yazdığı "*L'évolution Créatrice*" (*Creative Evolution - Yaratıcı Evrim [es. t. Tekamül]*) eseri felsefe ve bilimin yanında, dil ve anlatım akıcılığından dolayı edebiyat alanında da büyük ses getirmiştir.¹⁹⁴ Bu eserin ana konusu, evrimin ne olduğu sorusuna yanıt aramak ve 'canlı' kavramını tartışmaktır. Bergson'un bu temel eserlerinin dışında, sonradan çeşitli üniversite ve kurumlarda

¹⁹³ (Bkz.) Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, "Kronolojik Hayat Hikayesi" ek bölüm, çev: Atakan Altınörs, Paradigma yayınları, İstanbul, 2011 ve Bergson' un kariyer hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca (bkz.) Jean Louis Fabiani, *Fransız Filozofu Kimdir?*, çev: Alev Er, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, sf: 109- 121

¹⁹⁴ Bergson "*Yaratıcı Evrim*" eseriyle 1927 yılında, Nobel edebiyat ödülüne layık görülmüştür.

verdiği konferans konuşmalarına ve yayımladığı makalelerine yer verdiği eserleri (“*Düşünce ve Devingen*”, “*Zihin Kudreti*”, “*Zaman ve Özgür İstenç*”) de bulunmaktadır.

2.1. Metafizik ve Bilim Tartışmasına Bakışı

Bergson'un metafizik sorununa verdiği önem, kendisinin ortaya koymaya çalıştığı yaratıcı evrim konusundan kaynaklanmaktadır. Evrimin asıl manasının ancak, metafizik ile aydınlatılabileceğini savunan Bergson, bu zamana kadarki evrim açıklamalarının büyük çoğunluğunun, bilim ve bilimin yöntemlerini kullanarak gerçekleştirildiğini öne sürer. Bir şeyi mutlak olarak bilebilmek, o şeye dışarısından bakıp, onu çözümlemek ile değil; bizzat o şeye nüfuz ederek, onu yaşayarak mümkündür. Bergson'a göre bizlere bu mümkünlüğü sağlayan, sezgidir. Bu sezgiye sahip olmanın yolu, bilimden değil metafizikten geçmektedir. Çünkü evrimin manasına sezgisel olarak, kendi içimizdeki oluş ve akış (süre) fikrinden yola çıkarak ulaşılabilir. Bu yol da, metafiziktir.

Metafizik, felsefe tarihinde bilinen şekliyle, Aristoteles ile birlikte öne çıkar. Aristoteles' in *Metafizik* adlı eserinde, esere de adını veren bu kavram, "İlk Felsefe" anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁵ İlk Felsefenin konusu Aristoteles'e göre, varlığın ilkelerini, nedenlerini daha doğrusu varlığı varlık olmak bakımından incelemektir.¹⁹⁶ Buradaki "ilk felsefe" kavramı, bütün var olanlar için ortak ilkeleri araştıran anlamındadır. Daha genel ifadeyle de *metafizik* (ing: metaphysics), varlığın özü ve anlamına yönelik bir incelemedir.¹⁹⁷ Metafizik, duyularla ulaşılması zor, sadece spekülatif bir neden olarak anlaşılabilen ve tüm bilimlerce de vazgeçilmez olan, en yüksek varlık prensibidir.¹⁹⁸ Bu özelliklerinden dolayı metafiziğin mümkünlüğü, her zaman tartışma konusu olmuştur. Her ne kadar beş duyu ile algılayamasak da, hem içimizde hem de dışımızda olup, varlığını hissettiğimiz bir yaşam gerçeği vardır. Varlığın, evrenin ve insanın özüne yönelik bir araştırmanın yapılması, bu yaşam gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

¹⁹⁵ Metafizik (meta ta physika) kavramını ilk kez kullanan Aristoteles değildir. Eserinde daha çok 'ilk felsefe' kavramını kullanmıştır. Metafizik kavramı tek kelime halinde ilk defa, VI. yüzyılda Hesykhios' da rastlanır. Kavramın yaygın şekilde kullanılışı, XII. yüzyılında İbn Rüşd ile olur. (Bkz.) Aristoteles, *Metafizik*, giriş bölümü, sf: 9

¹⁹⁶ Aristoteles, *Metafizik*, çev: Ahmet Arslan, Sosyal yayınlar, İstanbul, 1996, 1025b

¹⁹⁷ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap yayınları, İstanbul, 1998, sf: 81

¹⁹⁸ Ivan Frolov Timofeevich, *Dictionary of Philosophy*, Ed. by Murad Saifulin, International Publishers, New York, 1984, sf: 267

Metafizik, tüm alanların özüne ilişkin bir araştırmaya karşılık gelir. Bu nedenle metafiziğin mümkün olup olmadığından ziyade, metafiziğin daha iyi nasıl ele alınıp, bu alanının daha iyi nasıl aydınlatılabileceği üzerine düşünmek gerekir. Bergson için bu noktadan başlar ve artık metafiziğin varlığını sorgulamak yerine; metafizik, bilgi alanına nasıl sokulabilir ve bilimin açıklamakta yetersiz kaldığı konular, metafizik ile nasıl daha iyi ifade edilebilir olduğunu araştırır. Bu açıdan bilimin bizi bilgi bakımından sınırlayan tutumunu genişletmek, bilimin ve metafiziğin aynı değerde görülmesini amaçlar. Temel hedef, metafiziği soyut kavramlardan kurtarıp, yaşamın içine çekebilmektir.¹⁹⁹

Metafiziğin bilgiyle ilgili olan yanının göz ardı edilmesi, onu varlık anlayışıyla sınırlamıştır. Deney ve gözleme dayanan bilim, insanın bilgi alanına kolayca girebilme imkanı bulurken; metafiziğin alanı genelde tartışmalı kalmıştır. Metafizik; basit, boş bir formül, soyut ve hayali bir aldanıştan ibaret olarak görülmüştür.²⁰⁰ Bergson, bilimin yanında metafiziğin tartışmalı durumunun ortadan kalkması için; gerçekliğin hareketsizlik değil, harekette aranması gerektiğini vurgular.²⁰¹

Bergson'a göre ilk filozofların²⁰², şeyleri derinlemesine bilebilmenin iki tarzı (görelî ve mutlak) olmadığını savunmalarının nedeni; insan zihninin, sadece değişmezlikleri açıklayabileceğine inanmalarıdır. Bu da hareketsizliğin, asıl gerçeklik olarak görülmesine neden olmuştur.²⁰³ Bergson'a göre gerçeklik, bu düşüncenin tam tersidir. Sürekliliğe sahip bir hareketlilik, asıl gerçekliktir.²⁰⁴ Bilim

¹⁹⁹ Ali Osman Gündoğan, "Bergson: Metafiziğe Yeniden Dönüş" adlı konuşma, *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* eserinden, Haz. Erdal Yılmaz, Küre yayınları, İstanbul, 2012, sf: 267

²⁰⁰ Edouard Le Roy, *The New Philosophy of Henri Bergson*, translated by Wincent Benson, Henry Holt and Company, New York, 1913, sf: 129

²⁰¹ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 80

²⁰² Bergson ilk filozoflar olarak burada, Platon ve Plotinos' u kastetmiştir. (Bkz.) Metafiziğe Giriş makalesi, sf: 80

²⁰³ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 80

²⁰⁴ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devin* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 193-194. ve (Ayrıca Bkz.) Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 75

hareketi, mekanda konumlar dizisi olarak ele alır. Oluşu da, durumlar dizisi olarak görür. Bergson'a göre bu düşünce bize, hareketi değil hareketsizliği anlatır.²⁰⁵

Bergson, yaşamdaki akış ve evrim konusunun asıl manasını kavrama isteğini öne sürdüğünden; ona göre asıl gerçeklik de, sadece hareketin kendisi değil, beraberinde süreklilikte ve bu düşünceye bizi ulaştıracak, süre fikrinde aranmalıdır.²⁰⁶ Çünkü süreklilik ve süre, daimi bir oluşu anlatır. Bu oluş, içerisinde değişikliği de barındırır. Değişiklik, gelişme ve farklılaşmayı anlatır. Bergson, mutlak gerçekliğin ancak, bu değişim ve hareketlilikten doğması gerektiğini düşünür. Ona göre mutlak gerçeklik, yaratıcı evrimin kendisidir.²⁰⁷ Yaratıcı evrimin manası ortaya konulduğunda, hem varlık hem bilgi hem de inanç konuları, Bergson'a göre açıklığa kavuşacaktır. O halde yaratıcı evrimin manasını kavrayacak ve metafiziği bilimle birlikte bilgi alanımıza konu edebilmek için, tek başına akıl ve duyular dışında, başka bir bilme şekline de sahip olmamız gerekmektedir. Bergson, bu bilme şeklinin, *sezgi* olabileceğini belirtir.²⁰⁸

Sezgi, yöneldiği şeye bizzat nüfuz eder. Bergson'un deyimiyle sembolleri ve kavramları aşan bilme şekli, yalnızca sezgidir. Sezgiyle bir şeye doğrudan yönelip, o şey bizzat tecrübe edildiği için; edinilecek bilgi de mutlak olur.²⁰⁹ Gerçekliğin kendisine bizzat yerleşmenin, onu analiz etmek yerine sezgisini elde etmenin ve onu her tür sembolik ifadenin, tercümenin ya da temsilin dışında sezmenin bir yolu mevcutsa, Bergson'a göre bu alan metafiziktir.²¹⁰ Metafiziğin bu özelliğini gösterecek olan da, felsefenin kendisidir. Bergson'a göre deney sadece bilimin yöntemi değildir. Bilincin bir şeyin çevresinde dolaşarak²¹¹ edindiği bilgi, görelidir ve bilim çoğu zaman böyle bilgi edinir. Diğer yandan bilinç, bir şeyin içine

²⁰⁵ Henri Bergson, "Felsefe Sezgisi" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 169

²⁰⁶ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 80-81

²⁰⁷ Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 45

²⁰⁸ Henri Bergson, "Meselelerin Konuluşu" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 107

²⁰⁹ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 40-41

²¹⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 44

²¹¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 40

girebilen yani onu bizzat tecrübe edip, o şey ile örtüştüğü²¹² zamanlarda, o şey hakkında edinilecek bilgi de, mutlaklıdır. Bergson'a göre bilincin bu iki bilme şekli de, deneydir. Ona göre ancak felsefe, bizlere deneyin bu ikinci şeklini gösterebilir. Çünkü felsefe çok kere, bilimin alanlarında yer alır. Bergson'a göre ancak felsefe, metafiziği bilimin yanında, ona aynı değeri katabilir. Bunun yolu da, metafiziğe ait bilme şeklinin (sezgi) ortaya konmasıyla mümkündür.²¹³

Bergson metafizik konusunda en çok, Kant üzerinden yorumlar yapar. Bergson'a göre Kant, metafizik mümkün ise, bunun ancak sezgi çabasıyla olabileceğini kesin olarak ortaya koymuştur. Bergson Kant'ın bu düşüncesini desteklemesine karşın; Kant'ın sezginin imkansızlığını öne sürmesiyle, metafizik konusunda büyük bir yanılgıya düştüğünü belirtir.²¹⁴ Kant'ın, sezginin imkansızlığını öne sürmesinin nedeni, daha çok Plotinos'tan²¹⁵ sonra, sezginin “öz bir görüş”²¹⁶ olduğu düşüncesinin tasarlanmasıdır. Böyle bir sezgi, hem bilinçten hem de duyuların dışında ve onlardan bağımsızdır. Halbuki Bergson'un savunduğu sezgi bilme şekli, özellikle de bilinçten uzak olamaz. Sezgi, zihinseldir; çünkü oluşu ve süre fikrini bizzat kavrayan “ben”, bunu bilinç ile gerçekleştirir. Sezgi eğer, hem kendi benliğimizi hem de yaratıcı evrimi kavratacak bir bilme şekli ise; bilinç ile doğrudan ilişki halindedir ve bilinçli olduğu için de tamamen, zihinseldir.²¹⁷

Genel olarak belirtmek gerekirse, Bergson'un bütün amacı, hem metafiziğin hem de bilimin bulunduğu bir evrim ve evren modeli ortaya koyabilmektir. Aynı zamanda da bütüncül ve birlik anlamı içeren bir bilinç yapısı ve genel bir panteizme dayalı bir yaratılış yani evrim fikri oluşturmaktır.²¹⁸ Bergson'un anlatmaya çalıştığı evrim, yaratıcı evrimdir ve bu evrimin temeli, sürekli oluşa ve

²¹² Henri Bergson, a.e., sf: 44

²¹³ Henri Bergson, “Felsefe Sezgisi” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 167

²¹⁴ Henri Bergson, “Değişikliğin Kavranılışı 1” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 187

²¹⁵ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 80

²¹⁶ Henri Bergson, “Değişikliğin Kavranılışı 1” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 187

²¹⁷ Henri Bergson, “Hakikatin Gelişmesi” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 36

²¹⁸ Jacques Chevalier, *Henri Bergson*, translated by Lillian A. Clare, Rider and Co., London, 1928, sf: 36

harekete bağılıdır. Bu açıdan evrimin geliştirdiği her canlı, özü gereği hareketi ve değişimi içerir. Sürekli devinimi Bergson, öne sürdüğu süre fikriyle açıklamaya çalışır. Zaman sorunu da, bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda yaratıcı evrimle birlikte, zaman dışında ortaya, bir başka önemli sorun daha çıkar: **Bilinç sorunu**.

Bilinç sorunu, canlının hem varlık hem de bilme özelliği konusunda öne çıkar. Bergson'a göre yaratıcı evrimdeki canlıların varlık yapılarının yanında; bu canlıların bilgi edinme şekilleri bakımından gelişen farklılıkların nedeni de, bilinç sorunundan doğar. Bilinç ve zaman sorununun çıkış yerini daha iyi kavrayabilmekte, yaratıcı evrim ve bu evrimden doğan varlık ve bilme şekillerini incelemek yardımcı olacaktır.

2.2. Varlık ve Bilgi Anlayışı

Bu bölümde, evrimin manasının ne olduğu ve evrimin içerisinde doğan canlı sorunu, varlık ve bilme meselesi, Bergson'un görüşleri çerçevesinde incelenecektir.

19. Yüzyıl felsefesine hakim olan bilimci düşünceler, doğanın yanında, insanın ruhsal bütünlüğünü ve fiziksel yapısını, canlı varlık fikrinden uzaklaştırıp, cansız varlık fikrine yaklaştırmıştır. Özellikle de Modern dönem ile birlikte; La Mettrie'nin *makine insan* modelini oluşturan felsefesi, A. Comte'un *pozitivist* doğa kuramına yönelen düşünceleri, aynı zamanda da ağırlıklı olarak E. Renan ve H. Taine'nin *bilimciliği* öne çıkaran fikirleri, bu türden bir düşüncenin yaygınlaşmasına neden olmuştur.²¹⁹ Doğaya ve insana karşı bilimci ve mekanist görüşler, zaten uzun yıllardır tartışmalı olan metafizik alanının, daha da tartışmalı hale gelmesine yol açmıştır. "İnsan yalnızca bir makine" yargısına karşı çıkan Bergson, insanın sadece bir makineden ibaret olmadığını göstermeye çalışır.²²⁰ Metafiziğin bu belirsizliğine son vermek için Bergson, mutlak olanı açıklamaya yönelik yaptığı incelemelerinde, sadece insanın değil, tüm canlıların evrimine dair, yanlış bir tutum içerisinde bulunulduğunu keşfeder. Diğer bir ifadeyle Bergson'a göre; Aristoteles'ten beri süre gelen evrim anlayışı, bu yanlış tutumu daha da beslemiştir. Canlıların, birbirinin devamı niteliğinde olduğu fikri²²¹, Bergson'un ilk olarak eleştiriye alacağı konudur.²²²

Bergson'a göre sadece bilgi teorisi ile mutlak olana erişilememektedir. Bilgi teorisinin yanında, *hayat teorisinin* de ele alınması gerekir.²²³ Hayat teorisinin ele alınabilmesi de; evrim konusunun derinlemesine incelenip, canlı varlığın tüm yanlarıyla doğru şekilde ifade edilebilmesine bağlıdır. Hayat alanı açıklığa

²¹⁹ Edouard Le Roy, *The New Philosophy of Henri Bergson*, translated by Wincent Benson, Henry Holt and Company, New York, 1913, sf: 128

²²⁰ Jacques Chevalier, *Henri Bergson*, translated by Lillian A. Clare, Rider And Co, London, 1928, Introduction sf: XVIII

²²¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 179

²²² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 11

²²³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 8-9

kavuştuğunda, Bergson'a göre diğer alanlar da daha iyi anlaşılacaktır. Dolayısıyla öncelikle, canlı varlık meselesinin aydınlatılması gerekmektedir.²²⁴

Canlı varlık, kendi dışındaki çevresiyle, devamlı olarak etkileşim içinde olan bir varlıktır. Bilimin yöneldiği olgular ya da nesneler, durağanlık özelliği gösterirler. Bu sebeple de rahatça parçalanmaya ve bölünmeye de tabi olabilirler. Buna karşın canlı varlık, öncelikle kendi dışındakilerle etkileşime geçebilen ve hareket edebilen bir varlıktır.²²⁵ Bunun yanında doğada, sürekli bir oluş yani akış mevcuttur. Doğada meydana gelen süreçler, her daim devingendir.²²⁶ Canlı varlık, bu devinim içinde, devinerek yaşar. Bergson' un, ifade ettiği *yaratıcı evrim* de, işte bu devinimden doğar. Yaratıcı evrim aynı zamanda, hayatın evrimidir.²²⁷ Hayat, özünde yaratmayı barındırdığından dolayı, devingendir. Bu açıdan canlı varlığı, içinde bulunduğu süreklilikten ve devinimden koparır ve onu mekanın ölçülü, parçalı ve katı hali ile görürsek; o zaman canlı varlıktan söz etmek de mümkün olmayacaktır.²²⁸

Doğadaki değişimler, belli bir süreci ifade ederler. Değişimler dizisi olan süreçleri, parçalara ayırıp onun belli bir kısmını ele aldığımızda, elde edeceğimiz aslında canlı varlığın bir bölümüdür. Canlı varlığı bir bütün olarak ele alabilmek ya da kavrayabilmek; Bergson'a göre ancak, onun bir *yaşama* sahip olduğu bilincine varmakla mümkündür.²²⁹ Canlı varlık, bilimlere konu olan nesnenin tersine, bir dış kuvvetin doğrudan etkisiyle hareket etmeyip, kendi dürtüleriyle devinen varlıktır. Bu dürtüler, canlının iç özerk organik işleyişinden doğar.²³⁰ Canlı varlığın bu organik yapısı, onun aynı zamanda *hürriyete*²³¹ (özgürlük, ing: liberty, freedom) yani hür olma özelliğine sahip olmasından ileri gelmektedir.

²²⁴ Joseph Solomon, *Bergson*, Constable & Company Ltd, London, 1912, sf: 59

²²⁵ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 192

²²⁶ Teoman Duralı, *Aristoteles' te Bilim ve Canlılar Sorunu*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995, sf: 87

²²⁷ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 12-14

²²⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf:324-340

²²⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 29

²³⁰ Teoman Duralı, *Aristoteles' te Bilim ve Canlılar Sorunu*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995, sf: 88

²³¹ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 152-153, 200. "Hürriyet kavramı, en genel anlamda; bağlı olmama, engellenmemiş olma veya zorlanmamış olma anlamı taşır." (Bkz.) Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, sf: 81

Tüm varlıklar, doğası gereği hayat hamlesi ile, hayatın deviniminde yani yaratıcı evrimde, içten bağlıdır. Bu bağlılığın kaynağı Bergson'a göre bilinçten gelir. Bilinç, etkin olma ya da etkin olmama durumuna bağlı olarak, tüm canlılarda yer alır.²³² Bilinç, canlı varlığın iradesine bağlı olarak etkin duruma, yani seçim yapabilme durumuna gelir. O halde irade sahibi olan canlı varlık, hür olduğu için de, eylemlerini kendi isteğine göre gerçekleştirebilme özelliğine de sahiptir. Bu varlık, insandır. İnsanın *iradeye*²³³ (istenç, ing: will) sahip olması, diğer bir anlamda, akılla da ilişkilidir. Çünkü insan, karşılaştığı durumlar arası düşünüp, değerlendirme yapabilir ve kendi isteğine göre karar vererek seçim yapabilmektedir.²³⁴ İnsan bu seçimi, durumları bilinçli bir şekilde algılayarak gerçekleştirir. İnsan bilinci, iradeli seçim yaparak, daima etkin kalır. Bergson'a göre insanın kendi, "ben"i yani bilinci seçim yapıp karar vererek, gerçekleştirdiği eylem ile, hür oluşunu ortaya koyar.²³⁵ Diğer bir ifadeyle insan, hür olduğunun bilincinde olan bir varlıktır. Bergson, genel olarak hürriyet konusunda, canlı varlık kavramıyla, insanı kasteder. Fakat insan dışındaki diğer canlıların da, mahiyetçe farklı olsalar da, insan gibi belli bir bilince sahip oldukları düşünüldüğünde; bu canlılar sadece "hür"dürler diyebiliriz. Kendi iradesiyle yani bilinciyle seçim yapabilen canlı, insandır.²³⁶ İnsan hür olduğu kadar, hür olarak da hareket eder. Diğer bir ifadeyle, Bergson'a göre hür olarak hareket etmek demek; kendimize, irademize sahip olmak demektir.²³⁷

İnsan bilinçli olarak seçim yaparken, aynı zamanda tecrübelerinden de yararlanır. Şimdi ile geçmişi bir arada tutan, tecrübelerdir.²³⁸ İnsanın tüm tecrübeleri,

²³² Henri Bergson, "Mümkün ve Gerçek" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 124

²³³ "İrade engel anlamda, yapabilme gücüdür. İnsanın tasarımları ve görüşleri üzerinde bilinçli düşünmesi ile, seçerek ve tavır alarak eyleme karar verme yeteneğidir. İnsanın iradesinin özgür olması demek, insanın istemesinin nedeni, insanın kendisindedir demektir." (Bkz.) Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, sf: 108, 146. "Diğer bir açıdan irade, insan bilincinin eylemlerini kararlılıkla yerine getirmesi demektir." (Bkz.) Ivan Frolov Timofeevich, *Dictionary of Philosophy*, sf: 451

²³⁴ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 160

²³⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 200

²³⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 234

²³⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 211

²³⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 143-144

kendi içindeki *süre* de, oluş halindedir. Bu süre fikri²³⁹, sayıya benzemeyen yani nicelikle ifade edilemeyen, ölçülemeyen; içinde sadece nitelik farklılıkları bulunan, bir ‘çokluk’ ve organik bir gelişmedir.²⁴⁰ Süre fikri, bilinç hallerinin bütünsel akışını anlattığı için, aynı zamanda tecrübeler de kaynaklık eder. Dolayısıyla insan seçim yaparken, başta bilinç olmak üzere, hem tecrübelerden hem de bu tecrübelerin akışını bir arada tutan süre fikrinden yararlanır. Bergson’un ifade ettiği süre fikri, insanın yaşamdaki iradesine de kaynaklık etmektedir.²⁴¹

O halde genel olarak, canlı varlığın iki temel özelliğini öne çıkarabiliriz: Devingenlik ve hür oluş. İnsan, canlı bir varlık olarak, bu özelliklerin yanında; sadece kendine ait olan iki ayrı özelliğe daha sahiptir. Bunlardan biri, insanın hür oluşu ve akla sahip olmasına bağlı olarak, onun irade sahibi bir varlık olmasıdır. Bir diğeri de, insanın bu sahip olduğu özelliklerin bilincinde olmasıdır. İnsanın bu bilinci ona, diğer canlılarla birlikte aynı yaratıcı evrimin içinde olduğunu, kavrayışını verir.

Şimdi canlıların içinde yer aldığı ve Bergson’un asıl gerçeklik olarak önem atfettiği yaratıcı evrim konusuna daha yakından bakılacaktır. Sonrasında, yine yaratıcı evrime bağlı olarak ortaya çıkan, bilme tarzları incelenecektir.

²³⁹ Süre fikri, bu çalışmanın “Zaman ve Süre fikri” bölümünde, ayrıntılı olarak incelenecektir.

²⁴⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 207

²⁴¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 211

2.2.1. Yaratıcı Evrim ve Hayat Hamlesi

Yaşadığımız evren Bergson'a göre, iki ayrı kuvvetin zıt etkileşiminin hareketinden ortaya çıkar. Evrim konusunun merkezine yerleşen bu iki kuvvet, *madde* ve *hayat* ikiliğidir.²⁴² Madde ve hayat ikiliği, evrendeki yaratıcı evrimin temel ilkesi olan hayat hamlesinin, nüfuz ettiği iki yapıyı anlatır. Madde ve Hayat, evrendeki iki kuvvet olmasının yanında, aynı zamanda da bilgi alanına malzeme olan, iki bilme alanıdır. Bergson' a göre evrende ilk olarak var olan da, yine bu iki kuvvettir.²⁴³ Hayat; oluşu, gelişmeyi ve yaratmayı anlatır. Madde ise, hareketsizliği ve katılığı ifade eder. Bu açıdan hayat kuvveti, evrendeki yaratımın aktif yönüdür.²⁴⁴ Fakat yaratım için hayat, canlılar için yeterli değildir. Bergson, canlı evriminin hamleler yaparak gerçekleştiğini belirtir. Diğer bir ifadeyle hayat; artma, gerilme gibi hareketli yapısıyla, engeller arası hamleler gerçekleştirir.²⁴⁵ Buradaki engeller, maddeyi anlatır. Madde; hayat karşısında, hayatın yaratımını gerçekleştirecek hareketlerini paylaşacağı bir yapı olarak, zorunlu olarak yaratılmış bir engeldir diyebiliriz.

Madde durgunluk eğilimi gösterirken; hayat ise, yaratıcılık eğilimi göstermektedir. Madde ve hayat arasında bir nicelik değil, bir nitelik farkı vardır. Her iki kuvvet de, evrim için gerekli iki temel yapıdır. Bu iki kuvvetin, canlı evrimindeki rolünü, Bergson bir örnekle açıklamaya çalışır:

“Eğer hayatı da topun ağzından çıkan bir gülle gibi tek bir yol alsaydı, evrim hareketi basit olacaktı. Fakat burada, birden bire patlamış ve güllenin her bir parçası da tekrar patlayan bir gülle ile karşılaşırız. Bu parçalanan ve dağılan gülle parçalarının sadece bize en yakın olanlarını kavrarız. Ana harekete kadar varmak için, dağılmış hareketlerden başlayarak geriye gitmek gerekir.”²⁴⁶

²⁴² Henri Bergson, “*Şuur ve Hayat*” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 31

²⁴³ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 35

²⁴⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 136

²⁴⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 237-283

²⁴⁶ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 135

Buradaki örnekte Bergson, patlama olayına etki eden iki kuvvetin olduğuna dikkat çeker. Bunlardan biri, güllenin kendisi; diğeri de patlama kuvvetidir ya da potansiyelidir. Patlayan gülle; dağılır, bölünür ve yayılır. Gülleden meydana gelen yayılma ile gerçekleşen bölünme ve parçalar, evrim yolunda canlıların nasıl bir gelişim gösterdiklerinin ifadesine karşılık gelir.²⁴⁷ Güllenin kendisini madde, patlama kuvvetini de hayat olarak düşünürsek; hayat, değişim ve gelişimi gerçekleştirebilmek için, madde ile karşı karşıya gelir. Buradan Bergson, önemli bir noktaya varır. Madde ve hayat, yaratımda bir şeyi gerekli kılar: *Hayat Hamlesi*.²⁴⁸ Hayat hamlesi, bütün canlılarda yer alan yaratma enerjisidir. Yani yaratıcı evrimin temel ilkesidir. Hayat hamlesi; hayatta mevcut olan yaratım potansiyelinin yani hayattaki hareketin temel gücüdür. Bergson' a göre bu güç, töz değildir; mutlak olarak kendisi yaratamaz. Hayat, her zaman madde gibi kendi hareketinin karşıtı olan zorunlu bir yapıyı arar. Çünkü kendisini ancak madde sayesinde ifade etme imkanı bulur.²⁴⁹ Hayat hamlesi, yaratıcının yaratma isteğiyle, tüm canlı alemine yayılmış bir yaşam enerjisidir. Dolayısıyla aynı zamanda, yaratıcının kendisiyle birlikte bir bütünlük içerisinde. Peki yaratıcı evrimdeki yaratmalar nasıl gerçekleşmektedir?

Evrim, Bergson'a göre sadece ileriye doğru giden bir hareket değildir. Birçok yaratım hali, zaman zaman yerinde sayar, çok kez de sapmalar gösterir. Bu durum, Bergson için zorunlu bir durumdur.²⁵⁰ Zorunluluk, yaratım isteğinden doğar. Evrim hareketini dallandıran hayat hamlesi, canlı varlıkta duraklarken benzerlerini; sıçramalar ve sapmalar gerçekleştirirken, farklı canlı türleri meydana getirir. Bitkiler, hayvanlar ve insan; evrim yolunda hayat hamlesinin gösterdiği duraklamalar, sapmalar ve sıçramaların birer örneğini oluşturur.²⁵¹ Evrim yolundaki yaşam akışını sağlayan hayat hamlesi; tüm canlıları içten birbirine bağlayan yaratıcı bir güçtür. Bergson, hayat hamlesinin evrimi gerçekleştirme aşamasını kısaca şöyle açıklar:

²⁴⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 141

²⁴⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 122-123

²⁴⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 324

²⁵⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 142

²⁵¹ Henri Bergson, a.e., sf: 142

“Zorunlu olan iki şey vardır: 1- Enerjinin yavaş yavaş toplanması, 2- Toplandıktan sonra önceden belli olmayan yönlerde elastiki bir şekilde kanalize edilmesi ve bunun sonucunda hür hareketlerin gelmesi.”²⁵²

Yukarıdaki alıntı, bize iki şey anlatır: Bunlardan ilki, hayat hamlesinin evrimi gerçekleştirme şeklini; diğeri de, hayatın yaratma zorunluluğundan hürriyete doğru yükselişidir. Önceki örnekte, Bergson’un bahsettiği güllenin patlamasına yol açan enerji, hayat hamlesidir. Yaratımı sınırlayan madde, hayat karşısında direnir ve hayatın yaratma ve gelişme isteğini sınırlar (tıpkı güllenin patlama kuvvetine karşı gösterdiği tepki ya da direnç gibi). Evrimin manası, maddenin hayat ile etkileşiminde gizlidir.

Hayat, türlere ayrılarak gelişir, evrimleşir fakat Bergson’a göre bu yaratıcı evrimin yönü ve seyri önceden belli değildir. Evrim, hiçbir amaç gözetmez, sadece yönler alır ve ilerler.²⁵³ Yani evrim, önceden planlanmış bir yapının işleyişi değildir. Çünkü plan, önceden bilinen bir şeye işaret eder. Plana göre işleyen bir iş, planın tamamlanmasıyla son bulur. Burada Bergson, *finalizm* (ereklilik) fikrini eleştirmiştir. Finalizm, belli bir plan ve amaç doğrultusunda meydana gelen değişmeyi ifade eder.²⁵⁴ Buna karşın Bergson’un anlatmaya çalıştığı yaratıcı evrim, tek bir yolda ilerleyen, basit bir hareket değildir. Belli bir plan olmadığı için, hayat hamlesinin yarattığı türlerin, önceden nasıl bir gelişim ve değişim seyri göstereceği de bilinemez. Türler; parçalanır, bölünür ve sapmalar gösterir. Evrim, ileriye doğru farklı yaratımlar sergilemeye devam eder. Evrim sürekli olarak devam ettiği için Bergson, finalizmin evrim konusunda yanıldığını düşünür.²⁵⁵ Aynı şekilde, evrim konusu bir şeyin nedeni de değildir. Diğer bir ifadeyle türlerin meydana gelişinde, bir tür diğer bir türün nedeni de değildir. Böyle bir ifadede, yine önceden planlanmış bir düşünce vardır. Halbuki Bergson’a göre her tür, büyüdükçe ayrılan tek bir evrimin farklı yönleridir.²⁵⁶ Türler arası bir sebep sonuç ilişkisi düşünmek, türler arası ardışık

²⁵² Henri Bergson, a.e., sf: 329

²⁵³ Henri Bergson, a.e., sf: 140

²⁵⁴ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap yayınları, İstanbul, 1998, sf: 71

²⁵⁵ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 141

²⁵⁶ Henri Bergson, a.g.e., sf: 180

bir derece farkı olduğu fikrini doğurur. Bergson'a göre bu görüş, evrimin asıl manasını açıklayamaz. Dolayısıyla ne önceden yapılmış bir plan, ne de sebep sonuç ilişkisi kurulamayacağından, evrim meselesi ne finalizm ne de mekanizm ile açıklanamaz.²⁵⁷ Çünkü yaratıcı evrimin temel kuvvetlerinden biri olan hayat, hareketliliğin ta kendisidir²⁵⁸ ve mümkün olduğu kadar, yaratım için etkin halde olmak ister. Hayatın bu hareketliliği, bir planın işleyişi olarak anlaşılmaması gerekir. Bergson, mekanizmi ve finalizmi tamamen reddetmez fakat, bunlarla hayatı süreklilik olarak kavranılamayacağı ve hayatın asıl manasını anlaşılamayacağını düşünür.²⁵⁹

O halde evrim, temelde madde ve hayatın birbiriyle etkileşiminin ifadesidir. Bu etkileşimi sağlayan güç de, hayat hamlesidir. Evrendeki tüm canlılar bu hamlenin varlığı ile evrimleşmiştir. Hayat hamlesi, durmadan gelişmeyi yaşar. Bu gelişim karşısında madde de, dağılıp parçalanmayı yaşar.²⁶⁰ Hayat hamlesi, canlıların evrimi için, temel yaratım gücüdür. Tüm bunlardan çıkan, önemli bir soru vardır: Hayat hamlesinin bir kaynağı var mıdır?

Hayat hamlesinin Bergson'a göre önemli bir kaynağı vardır. Bu kaynak, Tanrı' dan başlayarak tüm canlılara kadar yayılan hayat hamlesi gücüne etki eder. Bergson' a göre bu kaynağın genel ifadesi, **bilinçtir**. Hayatın kaynağındaki yaratıcı etkinlik gücü hayat hamlesi ise, hayat hamlesinin kaynağında da bilinç, Bergson'un deyimiyile bir **üst-bilinç** (fr: supra-conscience) vardır. Üst bilinç, Bergson'un meseleyi açıklayabilmesi için geliştirdiği özel bir kavramdır. Hayat hamlesi, yaratım enerjisidir. Üst bilinç ise, sadece bir yaratma isteği olarak ifade edilebilir.²⁶¹ Madde ve hayat, hayat hamlesi enerjisiyle etkileşip türler meydana getirirken; bu yaratımın devamını getiren ise yaratma isteğidir²⁶², yani üst bilinçtir. Yaratma isteğinin kaynağını Bergson, Tanrı da görür.²⁶³

²⁵⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 131

²⁵⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 171

²⁵⁹ Joseph Solomon, **Bergson**, Constable & Company Ltd, 1912, sf: 61

²⁶⁰ Henri Bergson, **Yaratıcı Tekamül**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 125

²⁶¹ Henri Bergson, a.g.e., sf: 336-337

²⁶² Bu istek, Tanrı' ya yani yaratıcıya aittir.

²⁶³ Henri Bergson, **Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı**, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayımları, Ankara, 2004, sf: 40-47

Üst bilinç, Tanrıdan doğar ve yaratıcı evrimde türlere doğru yayılım gösterir. Yani tüm yaratıcı evrimin temeli genel anlamda, bilince dayanır. Hayat hamlesi evrimde, yaratım isteğiyle birlikte ilerler ve canlı varlıkları meydana getirir. Bu açıdan Bergson bilinci, evrimin temeli sayarken, diğer yandan da içerisinde hayatı barındırdığı için bilinci, maddenin yanında ikinci var olma türü olarak belirler.²⁶⁴ Cansız varlıklar, madde olarak; tüm canlı varlıklar ise, içinde hayatı, yaratmayı ve hür olmayı barındıran bilinç olarak var olur. Yukarıda da belirtildiği gibi, var olma biçimi olan bu bilincin Bergson, genel adını ve yayılım gösterdiği noktayı, üst bilinç olarak adlandırır.

Bilinç, yaratıcı evrim konusunda, önemli bir yere sahiptir. Bilincin yaratıcı evrim konusunda, başta insan olmak üzere, canlılara sağladığı en önemli katkılardan biri, bizlere hayat vermesidir.²⁶⁵ Her canlıda bilinç yer alır fakat bu bilinç, türlerin sahip olduğu diğer özelliklerle birlikte farklılık gösterir. Bergson'a göre canlının özünde bilinçlilik vardır ama örneğin bitkilerde olduğu gibi bilinç, bu türde uyuklar halde olduğundan (iradeli seçim yapamadığından), bilinçsiz durumdadır.²⁶⁶ İradeli seçimin anlamı olan hürriyetin varlığının göstergesi, insandır. Dolayısıyla bilincin özü seçim yapabilmek olduğu için, iradeye sahip insanda bilinç daima etkindir.²⁶⁷ Bilincin canlı türlerindeki etkin ya da etkin olamama durumu, aralarında derece farkı yaratmaz. Bergson'a göre canlı türleri arasında sadece, mahiyet farkı vardır.²⁶⁸

Bilinç, canlılara hayat vermesinin yanında, canlılar arasındaki hareketliliği de sağlar.²⁶⁹ Bilinç, hayattaki hareketliliğin kaynağıdır ve seçim yaparak bu hareketliliği etkin tutar. Bu hareketlilik evrimde olduğu gibi, insanın kendi yaratımlarında da kendini gösterir.

²⁶⁴ Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 31

²⁶⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 24

²⁶⁶ Henri Bergson, "Mümkün ve Gerçek" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 124

²⁶⁷ (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 334

²⁶⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 341

²⁶⁹ Henri Bergson, "Meselelerin Konuluşu" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 119

Bilinç ne zaman ki seçim yapmaya başlar, o zaman bilinç uyanır ve yaratmanın mümkün olduğu yerde belirir. Tıpkı aniden ilham gelmesi gibi, yaratma arzusu da, üst bilinçten patlayan bir gülle gibi doğar ve ortaya çıkar. Yaratımda bu şekilde meydana gelir. İrade bilinçle ilgili bir harekettir. İradeli hareketler, bir niyeti içerir ve bu açıdan da bilinçlidir.²⁷⁰ Seçim yapma kabiliyeti mümkün olmadığında bilinç, yine var olmasını sürdürür fakat etkin olamaz. Bu nedenle insan dışındaki diğer canlılar, insan gibi buluşlar ve üretimler yapamaz. O halde hayat hamlesi, evrim yolunda temelde üç kolda gelişim göstermiştir. Bergson' a göre bunlar; bitkiler, hayvanlar ve insandır. Hayat hamlesi, bu üç türde evrimi şekillendirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Bu türler, birbirleri arasında derece farkı bulunan evrim aşamaları değildir. Hayat hamlesi, tek bir evrimin içinden çeşitli yönlere yayılarak, ayrı türlerde vücut bulmuştur. Fakat her tür, doğası gereği diğer bir türe kayma tehlikesi taşımaktadır. Çünkü türler, mahiyetçe birbirinden farklı olmalarına karşın, aynı hayat hamlesi enerjisiyle doludurlar ve aynı yaratıcının varlıklarıdır.²⁷¹

Bergson'a göre canlı türleri içerisinde, iradeli seçim yapabilme özelliğine sahip olan canlı, insandır. Bu açıdan mahiyetçe, evrimin doruğunda olan canlı da, yine insandır. Hayat, özgür olarak sınırsız olana doğru akabileceği geçidi, insanda bulur. Sadece insan, yaşamın özgür bir gelişme içinde akıp gittiği doğrultuyu gösterir.²⁷² İnsanın sahip olduğu özgür irade, onun kendi "ben"ini tanımasını ve gerçekliği kavrayabilmesini sağlamıştır. Buradaki gerçeklik, evrimin doğru şekilde anlaşılmasından geçmektedir. Hayat, özünde yaratımı barındırdığı için asıl gerçekliktir. Bergson'a göre bu, *yaşam akışıdır*.

Yaşam akışı, sadece biyolojik evrimi ifade etmez. Aynı zamanda ve önemli ölçüde de; mutlak olanı, anlatır. Çünkü Bergson'a göre yaşam akışı kavranıldığında, canlı ve canlıya ait birçok şey de aydınlanacaktır. Böylece evrim, türlerin gelişiminin yanında; sadece varlık alanında değil, bilgi alanında da bize katılacaktır. Yaşam akışının kavranılabilmesi için, evrimin de doğru şekilde ifade edilmesi gerekir. O halde, bu gerçekliği bize en iyi ifade edecek bir bilme tarzına

²⁷⁰ Rıza Tevfik, **Bergson Hakkında**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, sf: 98

²⁷¹ Henri Bergson, **Yaratıcı Tekamül**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 197

²⁷² Henri Bergson, **a.g.e.**, sf: 242

ihtiyaç vardır. Buraya kadar Bergson'un evrimin ne olduğu, canlı evrimi ve genel olarak varlık hakkındaki görüşleri incelendi. Şimdi de evrim sürecinde ortaya çıkan, bilme şekillerinin neler olduğunu incelenecektir.

2.2.2. İçgüdü ve Zeka

Bu bölümde, yaratıcı evrim sürecinde canlıların sahip olduğu, bilme şekillerinin neler olduğu gösterilerek; insanın evrimin manasını kavrayabilmesinde, neden içgüdü ve zekanın dışında başka bir bilme yetisine ihtiyaç duyulduğu anlamaya çalışılacaktır.

Bergson, hayatın asıl manasının aydınlatılmasının yolunun, evrim meselesinden geçtiği fikrine önem vermiştir. Ona göre evrim hareketi, madde ve hayat üzerinden ilerlemektedir. Önceki bölümde de incelendiği gibi madde, hareketsizliği anlatırken; hayat ise, hareketi ve yaratıcılığı temsil etmektedir. Bundan ötürü hayatın gerçek manasını ortaya koymak, Bergson'a göre yaratmayı ve hareketi de, açıklığa kavuşturacaktır. Çünkü Bergson hayatı, bir yaratıcı evrim olarak tasarlamaktadır.²⁷³

Bergson'a göre insan, diğer canlılar içerisinde, evrenin yaratıcı canlısıdır. O'nun deyişiyle insan, yarattığı eşyanın da sesidir.²⁷⁴ Tüm canlılar çerçevesinde insanın sahip olduğu temel özelliklerden biri, onun üretken ve yaratıcı bir varlık olmasıdır. Bu yaratıcılığın, insanın aynı zamanda sahip olduğu bilme tarzlarıyla da yakından ilişkisi vardır. Bergson, incelemeye aldığı evrim konusundan; canlı varlığının genelinin bilme şekillerini irdeler. Böylece insanın nasıl üretebilen bir canlı varlık olduğu da, kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Evrimin iki temel unsuru olan madde ve hayatın, işaret ettikleri alanlar birbirinden farklılık gösterir. Bergson'a göre madde mekanda, hayat ise zamanda kendisini gösterir.²⁷⁵ Yani madde, özü gereği mekanın özelliklerine uyar. Bunun nedeni, maddenin hareketsizliği temsil etmesidir. Hayat ise, özü gereği zamanın, Bergson' un deyişiyle akış halindeki sürenin özelliklerini taşır. Bunun nedeni de, hayatın kendi içinde hareketi temsil etmesidir. Hayat yaratıcı evrimini ancak,

²⁷³ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 45

²⁷⁴ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 36

²⁷⁵ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 31-35

hareketini gerçekleştirebileceği, akışta ortaya koyabilir. Bergson'a göre bu yaratıcı hareket, sürede kendisini gösterir. Canlı varlığın da, bu alanları bilebilmelerini sağlayacak, bilme tarzları vardır. Diğer bir ifadeyle, iki ayrı bilme alanı olan madde ve hayat, temelde iki ayrı bilme tarzı karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, *ıçgüdü* ve *zekadır*.²⁷⁶

İçgüdü ve zeka öncelikle, bilme şekillerinin temelini oluşturur. Bu iki yapı, canlıların hem var olan biyolojik sistemlerini kurar; hem de yine canlıların hayatlarını devam ettirmelerine yardımcı olan bilme tarzlarıdır. Dolayısıyla içgüdü ve zeka, Bergson'a göre hem varlık hem de bilgi alanı için gerekli olan ve birbirlerini tamamlayan, evrimin iki ana koludur.²⁷⁷ Önceki bölümde de belirtildiği gibi bilinç, yaratıcı evrimde, içgüdü ve zekada aynı şekilde kendini göstermez. Bu şu anlama gelir: Bilinç; madde ve hayatın evriminde, hayat hamlesinin durakladığı ve sapmalara uğradığı durumlarda, canlı türlerinde farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Yaratıcı evrim Bergson'a göre üç canlı türüne (bitkiler, hayvanlar ve insan.²⁷⁸) doğru yayılmıştır. Bitkilerde bilincin varlığını tamamen reddetmeyen Bergson, bunun kesin olarak varlığını da kabul edemeyeceğini de belirtir. Bu yüzden varsa bile bu bilincin etkin değil, uyuşukluk²⁷⁹ şeklinde bulunduğunu ifade eder. Buna karşın bilinç; hayvanlarda ve insanda daha etkindir. Bergson'a göre bilinç; bitkilerde uyuşukluk, hayvanlarda iradesiz, insanlarda da iradeli olarak bulunur. Hayat hamlesinin kaynağını bilinçte gören Bergson, hayat evriminde hürriyetin, insana gelindiğinde farklı bir durum oluşturduğunu belirtir. İnsan hayvandan farklı olarak, edinilmiş bir alışkanlığa, başka bir alışkanlığı ekler ve her türlü içgüdüsel otomat davranışlarının karşısına zıt olan, hür iradeyi koyar.²⁸⁰ Bu açıdan her türe nazaran insan, hür iradeye sahip olduğu için, bilinç de bu türde en etkin şeklini alır. O halde şunu söyleyebiliriz: Uyuşukluk bilincine sahip bitkilerde yaratıcı evrim, içgüdü olarak tanımlanmıştır. Yaratıcı evrim, iradesiz ama hür bilince sahip hayvanlarda,

²⁷⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 180-181

²⁷⁷ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 180

²⁷⁸ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 179-180

²⁷⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 180

²⁸⁰ Henri Bergson, "*Şuur ve Hayat*" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 35

içgüdü ve zeka; iradeli ve hür bilince sahip insanlarda ise içgüdü, zeka ve akıl olarak tanımlanmıştır. Bergson, insanın bilme tarzına ek olarak, *sezgi* (ileriki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır) bilme tarzını eklemiştir.

İçgüdü ve zekanın en temel özelliği, bunların aralarında derece farkı bulunan evrim aşamaları olmamalarıdır. Aynı hayat hamlesi, çeşitli yönlerde yayılarak, her biri kendi yollarında ilerlemişlerdir. Bu açıdan aralarında, mahiyet farklılığı bulunmaktadır.²⁸¹ Canlı türleri mahiyetçe farklı olsalar da, birbirlerini tamamlarlar. Bergson bu açıdan, saf bir içgüdü ya da saf bir zekadan söz edilemeyeceğini belirtir. Her bir canlı türü, her zaman diğer bir türe kayma tehlikesi taşır. Her içgüdü zeka ile, her zeka da içgüdü ile karışıktır. Yaratıcı evrim, Bergson'a göre devam ettiği için; içgüdü ve zeka da, olmuş bitmiş şeyler değil, daima olmak üzere bulunan eğilimlerdir (temayüllerdir).²⁸² Peki içgüdü ve zeka, özünde tam olarak ne anlama gelir ve ne tür özelliklere sahiptirler? Bergson, zekanın anlamını şöyle açıklar:

“İnsan, düşünen insan (homo sapiens) olarak değil, yapan insan (homo faber) olarak adlandırılmalıdır. Zeka yapma şeyler meydana getirmek ve özellikle de aletler vasıtasıyla başka aletler yapmak ve bunları istediği gibi değiştirme melekesidir.”²⁸³

Bergson burada, insan üzerinden bir zeka tanımlaması yapmaktadır. Zekanın; madde üzerine yani organik olmayan katı şeylere²⁸⁴ yoğunlaşan, madde ile diğer maddeler arası ilişki kuran, mekan algısına dayalı²⁸⁵, karşılaştığımız durumlar karşısında pratik çözüm içeren aletler yapma melekesi²⁸⁶ olduğunu söyleyebiliriz. Bergson'a göre zekanın yöneldiği alan, madde alanıdır. Hayvanlar ve insanlar, kendilerinin dışında kullanabilecekleri aletleri üretebilmek için, madde alanını kullanırlar.

²⁸¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 180

²⁸² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 181

²⁸³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 185

²⁸⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 202

²⁸⁵ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 132

²⁸⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 198

Yalnız Bergson, hayvanların ihtiyaçları için alet üretmelerine çok az rastlanabileceğini belirtir. Ona göre hayvanlar, daha çok doğuştan (içgüdüsel olarak) aletlere sahiplerdir.²⁸⁷ Bu aletler, hayvanların vücutlarının bir kısmını teşkil eder.²⁸⁸ Bu aletler, onu kullanmasını bilen bir içdüdü tarafından idare edilir. Diğer bir ifadeyle, hayvanların vücutlarını; ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için, alet olarak kendilerine sağlayan, onların doğuştan sahip oldukları içgüdüleriyle yönetilir.²⁸⁹ Hayvanların sahip oldukları zeka, hem içgüdülerine hem de insana göre, daha az etkindir. Zekanın insanda daha etkin olması, insanın yapan ve üreten bir canlı varlık olmasını sağlamıştır. Bu durum, yine belirtmek gerekirse, insanı hayvana göre derece anlamında üstün değil, sadece ayrıcalıklı kılar.

Bergson'a göre zeka, tamamıyla kendini etkin kılacağı yeri, insanda bulmuştur. Bunun asıl nedeni, insanın doğada düşmanlarına (doğadaki diğer canlılar), soğuk havaya ve en önemlisi açlığa karşı korunmasız olması; onun sahip olduklarına (içgüdü) katkıda bulunacak, başka yetenekler (zeka ve beraberinde akıl) katması zorunlu olmuştur.²⁹⁰ Zeka bundan dolayı, insanın doğa karşısında ihtiyaçlarına cevap bulmuştur. Zeka özü gereği, kendini mantık ve matematikte ifade edebilir. Bunun için hangi konuyla karşılaşırsa karşılaşsın, onu maddeye çevirip, parçalara ayırarak ele alma eğilimi gösterir. Bu durum, Bergson'a göre zekanın konuyu kavrayış şeklinden kaynaklanmaktadır.²⁹¹ Çünkü zeka, hayattaki asıl gerçeklik olan oluş yani hareket fikrine karşı, asıl unsur hareketsizlikmiş gibi daima oradan ilerler. Zeka, hareketi tasarladığı zaman bile, onu yine hareketsizliğe çevirir.²⁹² Bunun için zeka, maddeye yönelir ve mekanda iş görür.

Bergson'a göre zekanın temel fonksiyonu, herhangi bir durum karşısında, işin içinden çıkmanın çaresini bulmak, işe en iyi yarayanı aramak ve bilinen bir

²⁸⁷ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 185

²⁸⁸ Bergson bu konuya, arıları ve onların kendilerine alet olarak ürettikleri, kovani örnek olarak gösterir. (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, sf: 217-218

²⁸⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 185-186

²⁹⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 189

²⁹¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 207

²⁹² Henri Bergson, *a.e.*, sf: 204

durum ile bu durumdan faydalanmak aracılığıyla, aralarındaki ilişkiyi incelemektir.²⁹³ Genel anlamda zekanın özelliği, durumlar arası ilişki kurmaktır. Zeka, bu ilişkileri kurabilmek için, cansız olan maddeyi kendisine malzeme yapar. Parçalara ayırarak sentezleme yapabildiği için, hareketsize yönelir. Zeka, hareketsizliği tasarlar²⁹⁴; açık seçik halde düşünebilmek için de, süreksizliğe ve sabit olana eğilim gösterir. Bu açıdan zeka, sabitlik ve katılık durumlarından dolayı, kendisini geometri ve mantıkta bulur.²⁹⁵

Bergson zekanın ne olduğunu ve özelliklerini belirttikten sonra, zekanın insandaki mahiyeti üzerinde de durur. Bergson'a göre zekanın, durumlar arası ilişki kurma özelliğine sahip olduğunu, yukarıda belirtmiştik. Bergson, zekanın sadece bu özelliğe sahip olduğunu belirtmenin; insanda bir şeyi şüpheli hale getireceğini belirtir. O da, *anlık* ve *akıldır*.²⁹⁶ Zekayı sadece ilişkiler kurma ve maddeyi parçalara ayırma melekesi olarak ele alırsak anlık, açıklanamaz duruma gelir. Halbuki zeka ve akıl, beraberinde de anlık, birbirinden farklı şeylerdir. Bergson zekanın, birleştirici yani ilişki kuran özelliğinin, düşünce ya da bilgi (akıl ve anlığa atıf yapılmıştır) kadar bir bütünsellik ifade etmediğini belirtir.

Zeka, tek başına bilgi ortaya koyan bir meleke değildir. Bergson zekanın, karşılaşılan durumlar için pratik çözüm yolu bulmaya yaradığını belirtir. Zeka; durumlar arası ilişkilere bakar, uygun ve gerekli durumları bir araya getirir. Buna karşın düşünce üretmek ve bilgi ortaya koyabilmek için, zekanın yanında anlığın da bulunması gerekir. *Anlık*²⁹⁷ (es.t. müdrike, ing. intellect) Bergson'a göre, insanın sahip olduğu önemli özelliklerden biridir ve insanın düşünme yetisidir.²⁹⁸ Hayvanlarda fazla etkin olmayan zeka, sadece karşılaştıkları yeni durumlar arasında algılama ve ilişki kurma görevi görür. İnsanlarda ise zeka, bu görevi yerine getirir

²⁹³ Henri Bergson, a.e., sf: 198-199

²⁹⁴ Henri Bergson, a.e., sf: 205

²⁹⁵ Henri Bergson, a.e., sf: 211

²⁹⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 200

²⁹⁷ “*Anlık, en genel anlamıyla, kavramlarla düşünme yetisidir. Yani kavramların yetisidir. Akıl ise, anlığın kavramlarını ilkeler altında birleştirme yetisidir. Akıl sadece insana özgü, yüksek bir bilgi yetisidir.*” (Bkz.) Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, sf: 183-184

²⁹⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 200-202

bile, düşünce üretebilmek ve yargılama yapabilecek yeterliliğe sahip değildir. Zekayı böyle bir etkinliğe açan, insanın kullandığı dil sayesinde mümkün olmaktadır.²⁹⁹ Dil burada tek başına değil, akıl ve anlık aracılığıyla zekaya katkıda bulunur. İnsanda zekayı hareketsizlikten çıkaran dil, bu bakımdan zekanın en büyük yardımcısıdır.³⁰⁰ Kavramlar insanın, düşünme yetisiyle birlikte; hareketsiz olan maddeden ya da eşyadan, fikirlere doğru uzanabilmesini sağlarlar.³⁰¹ Dil yetisinin kaynağı, hayvanlarda ve insanda aynı yani içgüdüsel olmasına karşın; insanın sahip olduğu akıl ve anlık, dilin de sınırlarını genişletmektedir.

Anlık ve akıl, bilgi için tamamlayıcı unsurlardır. Bilginin sadece, zekanın bir ürünü olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bilgi, anlığın ve beraberinde aklın bir ürünüdür.³⁰² Fakat anlığın ve aklın, insanda bulunabilmesinin temelinde de, zekanın varlığı yatar. Diğer bir ifadeyle, tıpkı hayvanlarda olduğu gibi, akıl olmadan zekadan söz edebiliriz ama zeka olmadan akıldan söz edemeyiz. Bunun nedeni zekanın, yaratıcı evrimde hayat hamlesinin yol bulduğu eğilimlerden biri olmasıdır. Zeka ve beraberinde içgüdü, hem varlığın hem de bu varlığın bilme ediminin temelinde olan hayat eğilimleridir.³⁰³

İnsanda akıl, evrim gereği doğal kaynağını zekadan aldığı için, zekanın temel prensiplerine göre iş görür. Bergson zekanın, yaratıcı evrimi anlamlandırmaya ve saf hareketlilik olan değişme sürecini (yaşam akışını) anlamaya elverişli olmadığını belirtir.³⁰⁴ Zeka, çalışma yapısı gereği ele aldığı şeyi parçalara ayırarak ve parçalar arası ilişki kurup çözüm ürettiği için; yaratıcı evrimi ya da oluşu, birbirinin aynı ve değişmez sıra haller olarak görür. Bu yüzden yaratma konusunu da açıklayamamaktadır.³⁰⁵ Bergson aklın da, büyük ölçüde zeka gibi bir çalışma prensibine sahip olduğunu belirterek, yaratıcı evrimin manasını kavramaya yatkın olmadığını savunur. Yani ne zeka ne de akıl ile, asıl gerçekliği kavrayamayız.

²⁹⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 208-209

³⁰⁰ Ziya Somar, *Bergson*, Semih Lütü kitabevi, İstanbul, 1939, sf: 136

³⁰¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 208

³⁰² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 200-201

³⁰³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 181

³⁰⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 214

³⁰⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 214-215

Bu nedenle Bergson, eserlerinin büyük bir kısmında, zeka ve akıl birbirinin yerine kullanmayı tercih etmiştir. Yine de belirtmeliyiz ki, akıl ve zeka aynı anlamlara sahip değildir. Sadece evrimin manasını her ikisinin de anlamlandıramadığını düşündüğü için Bergson, bunları birbirlerinin yerine kullanmıştır.³⁰⁶ Eğer zeka ve akıl, yaratıcı evrimi anlamada başarısız ise; bizler gerçek olanı nasıl kavrayacağız?

Zeka ve akıl ile çalışan bilim Bergson'a göre, hazır yapılmış kavramaya yönelik metotlarla, yaşam akışını ve oluşu kavramada yeterli değildir.³⁰⁷ Yaşam akışının kavranılabilmesi, Bergson için çok önemlidir. Çünkü ona göre varlığın mutlak gerçekliği, bu oluşta yatmaktadır. Dolayısıyla gerçek olanı bilmek, oluşun ve devinimin varlığını kabul etmekten geçer. Bergson bu oluşun bilinmesinin, sadece zeka ve akıl ile mümkün olmadığını belirtir. Zekanın bu türden bir özelliğe sahip olması, onu içgüdüden ayıran sebebi doğurmuştur. Peki evrimin diğer bir ana kolu olan içgüdü, yaratıcı evrimin manasını kavrayabilir mi? İçgüdü ne anlama gelir ve işlevi nedir?

Bergson'a göre içgüdü ve zeka, aynı evrimin gittikçe ayrılıp başka yönlere eğilim göstermiş kollarıdır. Bu iki evrim kolu, mahiyetçe farklı özelliklere sahiptir. Her şeyden önce zeka, maddenin suretinin bilgisidir; içgüdü ise o maddenin bilgisini kendisinde içerir. Peki maddenin bilgisini kendisinde içermek tabiri, burada nasıl bir anlam taşır? Bergson, içgüdü hakkında şunları söyler:

“İçgüdü, kullanacağı aletleri organlaştıır; ya da organlaşma, organı kullanmak zorunda olan içgüdüde devam eder. (...) İçgüdü, ihtiyaca göre hazırlanmış bir aleti elinin altında hazır bulur. (...) İçgüdü, zorunlu olarak ihtisaslaşmış yani belli bir şey için kullanılan belli bir alet olmuştur.”³⁰⁸

Bergson, içgüdü için **organlaşmış alet** söylemine dikkat çeker. İçgüdü, kullanacağı aleti organlaştırdığı için, değişmeden belirli organlara bağlı kalır. Bergson,

³⁰⁶ Bu çalışmada, akıl ve zeka kavramlarının ayrımı korunmaya çalışılmıştır.

³⁰⁷ Henri Bergson, “Felsefe Sezgisi” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 168

³⁰⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 186

hayvanların zekalarına nazaran, içgüdülerinin etkin olduğu bir yaşam sürdüklerini ve doğuştan organlaşmış aletlere sahip olduklarını belirtir.³⁰⁹ Arılardan örnek veren Bergson, bir arı kovanının, bir organlaşma sistemi olduğunu söyler. Organlaşma sistemine bağlı olan bir arı, kovanın dışında kendine barınacak bir yer ve yiyecek bulsa bile, tek başına yaşamını sürdüremez. Çünkü arı, yaşamı gereği kovan ile bütünleşmiş ve tek bir organizma olmuştur. Her arı, kovandaki diğer arılara, görünmez bağlarla bağlı bir hücre teşkil eder.³¹⁰ Hayvanlar, yaşamları için kendi bedenlerini yani organlarını alet olarak kullanmaları, içgüdüsel olarak gerçekleştirir. Bergson'a göre içgüdü, hayatın şekline göre yorulmuştur. Bu nedenle, organik olarak hareket eder. Beden, ihtiyacı için kullanacağı organın bilgisini kendisinde bu şekilde içerir. Bergson'a göre aynı durum, insanlarda da mevcuttur. İnsanların kendilerini dıştan gelecek saldırılara karşı korumaları, beslenmeleri, doğurmaları gibi birçok özellik; doğuştan ve içgüdüsel olarak bedene kodlanmıştır.³¹¹

İçgüdü'nün bilgileri, zekanın ortaya koyduğu ve ürettiği aletlere göre, beden ile kazanılmış bilinçsiz bilgilerdir. Diğer bir ifadeyle, içgüdüde bilinç etkin halde değildir. Etkin halde olmadığı için, içgüdü'nün gerektirdikleri, bütün canlılar üzerinde bir farkındalığa sahip değildir. Zekanın ortaya koyduğu çözümler, bilinçlidir fakat değişken ve kusurludurlar. İçgüdü'nün değişmeyen doğuştan gelen aletleri ise, kusursuz bir yapı gösterir.³¹² Zeka nasıl ki en güzel örneğini insanda sunuyorsa, içgüdü de en güzel örneğini, hayvanlarda ortaya çıkarmıştır. Bergson, hayvanların sahip oldukları aletlerinin, içgüdüsel olarak vücutlarının bir kısmını oluşturduğunu belirtir ve vücutlarını kullanmasını bilmesini, içgüdü'nün idaresine bağlar.³¹³ O halde içgüdü'nün; yaşama ve yapma bilgisi olup, bunun doğuştan geldiğini, somut unsurlara çevrilmiş, bilinçsiz ve organik aletler yapıp kullanma melekesi olduğunu söyleyebiliriz.

³⁰⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 185

³¹⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 218

³¹¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 217-218

³¹² Henri Bergson, *a.e.*, 1947, sf: 192

³¹³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 185

İçgüdü ve zekanın temel mahiyet farklarından biri; işlem ve kaplam ayırımıdır. Bu, şu anlama gelmektedir: İçgüdü'nün bilgisi, yöneldiği şeyin içini doldurur ve etkin olduğu alan (organlaştığı alan) ile kendisini sınırlandırır. İçgüdü, o alana sıkışır ve onun dışında iş görmez. Zeka ise, alanını sınırlandırmaz. Bir şeyi başka bir şeyle, bir parçayı başka bir parça ile ilişkilendirir ve bundan sonuçlar çıkarır.³¹⁴ Zeka daha çok, yöneldiği alanın dışında dolaşır. Maddeyi ele alsa da, o maddenin özüne yani içine nüfuz edemez. Yukarıda da belirtildiği gibi zeka, maddenin ancak suretinin bilgisi olabilmektedir. İçgüdü, işlem ise; zeka ise, maddenin ya da o şeyin kaplamasıdır.

Bergson, zeka ile gerçekliği kavrayamadığımız için, içgüdüye ihtiyacımız olduğunu belirtir. Fakat burada karşımıza önemli bir soru çıkar: İçgüdü eğer sınırlı bir alanda etkinlik gösteriyorsa, gerçekliği nasıl kavrayacaktır? Ya da daha önemlisi, içgüdü hayvanlarda doğuştan gelen bilinçsiz bir yeti ise, insanda içgüdü'nün bilinçliliğinden söz edilebilir mi? Bergson bu tür bir bilinçliliğin, içgüdü'nün doğasında bulunmadığını savunur ve meseleyi şöyle açıklar:

“Alışkanlık haline gelmiş bir işi, makine gibi yaptığımız zamanlarda ve uykuda gezerlerin rüyalarını otomatik bir şekilde yaşadıkları zamanlar, bilinçsizlik mutlak olabilir. Fakat buradaki bilinçsizlik, zihinden geçen şeylerle eylemlerimiz arasında hiçbir uygunsuzluk olmadığı sürece devam eder. Bilinç, burada eylem tarafından tıkanmıştır. Çünkü eylem, durdurulduğu veya bir engele çarptığı anda derhal meydana çıkabilir. Engel, pozitif hiçbir şey yaratmamıştır. Sadece bilincin uyanabilmesine imkan verecek bir yol açmıştır. Burada, eylemin tasavvura uygun olmamasına bilinç diyoruz.”³¹⁵

Bergson'un burada anlatmaya çalıştığı şudur: Eylemlerimiz tekrarlı hale gelip otomatlaştığı anda, bilinç devreden çıkar, daha doğrusu uyuklamaya başlar. Eylem, ne zaman bir engele takılır, yani bilinç ne zaman bir seçim yapma durumunda kalır; o zaman bilinç, uyuklamayı bırakır. Bilinç, tasavvur ile eylem arasındaki uygunsuzluğu gidermek için seçim yapar. Bilinç seçim yapar, zeka ise tasavvur ve

³¹⁴ Henri Bergson, a.e., sf: 198-199

³¹⁵ Henri Bergson, a.e., sf: 191

eylemin uygunluğunu yakalayıp, tekrardan bir sonraki uygunsuzluğa kadar otomatikleşir. İçgüdü açısından düşünürsek eğer, tasavvurlar ile hareketler arasında birbirlerine uygunluk vardır. Hayvanlarda, doğuştan kodlanan bilinçsiz içgüdüler, bilincin herhangi bir engeline takılmasına fırsat vermez.³¹⁶ Engeller, zekanın çalışma yapısında vardır. Zeka, bu durumlardan ötürü bilince; içgüdü ise, bilinçsizliğe (bilincin sürekli uyuklaması) dönüktür. O halde içgüdü, hem insan hem de diğer canlılarda, doğası gereği bilinçsiz haldedir. Dolayısıyla içgüdü'nün bilinçliliğinden söz edemeyiz.

Zeka ve içgüdü, yaratıcı evrimi kavramakta yetersiz ise, neye ihtiyacımız vardır? Bergson' a göre zeka ve içgüdü'nün yöneldikleri alanlar mahiyetleri gibi farklıdır. Zeka; parçalara ayırma ve ilişki kurma üzerine kodlandığından, maddeyi malzeme edinir ya da karşılaştığı her şeyi maddeye çevirir.³¹⁷ İçgüdü ise; yöneldiği şeyde kendini sınırlayıp bedende yaşamsal bir organa dönüştüğü için, hayattaki yaratıcılığa daha yakındır. Fakat sınırlı bir alanda etkin olduğundan, yaşam akışını kavrayacak yetide değildir. Aynı şekilde zeka da, karşılaştığı her şeyi organik olmayan maddeler gibi ele alır. Parçalara ayırarak ilişki kurduğu için, süreklilikten söz edemeyiz. Bergson bu açıdan, yaratıcı evrimi kavrayamamanın nedenini, zihnin mekanlaşmış, maddenin akıl işi bölmelere dağılmış olmasında görür.³¹⁸ Zihin, etkin olan zekanın kendi kendine verdiği maddelikten çıkması gerekir. Zihnin doğrudan doğruya kavrayabilme yetisini öne çıkarabilmesi için, zeka ve akıl dışında bir unsuru öne çıkarmamız gerekir. Zihin; kendisiyle olan doğrudan aracısız görüşünü gerçekleştirebilirse, Bergson'a göre yaratıcı evrimin asıl manasını oluşturan oluş fikri (yaşam akışı) aydınlanmaya başlayacaktır.³¹⁹

Gerçeği kavrayabilmek için, içgüdü ve zekanın [beraberinde aklın] yanında başka bir bilme tarzına ihtiyaç vardır. Bergson' a göre bu bilme tarzı,

³¹⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 192

³¹⁷ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 199

³¹⁸ Henri Bergson, "Meselelerin Konuluşu" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 52

³¹⁹ Henri Bergson, a.g.e., sf: 52

sezginin kendisidir. Bu nedenle Şimdi, sezginin nasıl bir bilme tarzı olduğu ve insan için nasıl bir öneme sahip olduğu incelenecektir.

2.2.3. Sezgi

Bergson'un asıl gerçeklik olarak kabul ettiği yaratıcı evrimin oluş fikri ve genel olarak metafiziğin bilme alanı olarak öne sürdüğü bilme yetisi, sezgidir (ing. ve fr. intuition). Bergson'un sezgi bilme yetisi ile ne anlatmak istediğini anlayabilmek için; bu yetiyi sadece mistik bir his olarak değil, içgüdünün yanında bizzat zeka ile ilişkili olan bir bilme şekli olarak düşünmemiz gerekmektedir. Çünkü Bergson, sezginin sadece bir his ya da duygu olarak anlaşılmaması gerektiğini vurgular. Onun ifade etmeye çalıştığı sezgi, öncelikle düşünceyle ilişkilidir.³²⁰ Sezginin düşünce olduğunu söyleyerek Bergson, onun zeka ve akıl ile yakından ilişkili olduğunu anlatmak ister. Sezgi, zeka ve akıl ile ilişkili olduğu için de, sezginin insana özgü bir bilme yetisi olduğunu ve onun herkeste mevcut olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.³²¹ Peki herkeste bulunan bu bilme şekli, evrimin manasını kavrayamayan zeka ile nasıl bir ilişkisi vardır? Zeka, sezgiye nasıl bir yardım sunmaktadır? Diğer yandan, evrimin bir başka kolu olan içgüdü ile sezgi arasında nasıl bir ilişki vardır?

Sezgi, insanda zeka ve aklın yanında sahip olunan bir başka bilme şeklidir. Sezgi yaratıcı evrimde, içgüdü ve zekanın birleşiminden doğmuş ve insana özgü bir bilme yetisidir. Gerçeği kavrayabilmek için sezgi, hem içgüdüden hem de zekadan yararlanır. İçgüdü, önceki bölümde de incelendiği gibi, özü gereği hayata daha yakın bir eğilimdir. Yaşam akışını kavrayabilecek yetiye sahip olmasına karşın içgüdü, Bergson'a göre bilincin etkin halde olmaması sebebiyle, bu bilme işini gerçekleştirecek farkındalığa da sahip değildir.³²² Sezgi, içgüdüdeki bilinci etkin hale getirmek için, zekadan yararlanır. Daha doğrusu sezgi, gerçeği kavrayabilmek için, zekaya muhtaç durumdadır.³²³ Sezgi aynı zamanda, gerçeği doğrudan doğruya kavrayabilmek için de, içgüdüye ihtiyaç duyar. Sezgi bilme tarzı özünde, hareket ve yaşam özelliklerini içinde barındıran içgüdünün özelliklerini taşır fakat sezgi,

³²⁰ Henri Bergson, "Meselelerin Konuluşu" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 108-109

³²¹ Henri Bergson, *a.g.e*, sf: 59

³²² Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 200

³²³ Mustafa Kök, *Mistik Dünya Görüşü ve Bergson*, Dergah yayınları, İstanbul, 2001, sf: 44

içgüdüsel organlaşmayı (hayvanlarda görüldüğü gibi) ifade etmez. Zekanın katı ve süreksiz³²⁴ tasarılarından ancak; içgüdüyle beslenen sezgi ile çıkabiliriz. Böylece sezgi ile, sadece kavram ve sembollere bağlı kalmadan; yaratıcı evrimi (yaşam akışını) kendi içinden, kendi içine nüfuz ederek kavrayabiliriz. Hayatı içinden sezmek, tasarlanmış olmaktan ziyade, yaşanmış bir sezgi anlamına gelir.³²⁵

İnsan sezgiyi bilme şekli olarak, yaşayarak hisseder. Bunun nedeni, *süre*³²⁶ fikrinden kaynaklanır. Geçmiş, sürekli olarak bugüne ve geleceğe doğru akar. Kendimizi madde dünyasının matematik zamanından soyutlayıp, içimizdeki akışa odaklandığımız an, süre karşımıza çıkar. Bergson sürenin, şimdi ile geçmiş durumlar arasında ayırım yapmadan, kendimizi yaşamaya serbestçe bıraktığımız zamanlardaki, bilinç halimiz olduğunu söyler.³²⁷ Şimdi ile geçmiş arasında ayırım yapmamak demek, geçmiş tek tek birbirinden bağımsız nicelikler olarak anlamak değil; geçmiş anıları nitelikten ibaret görebilmek demektir. Yaşam akışını kavrayabilmek için, süre fikri önemli bir konudur. Sezginin bir tasarı olmayıp, yaşanmış olması da yine, süre fikrinden ileri gelir.

Sezgi ve süre fikri birbiriyle yakından ilişkilidir. Sezginin manasını anlayabilmek için, süre fikrinin varlığını kabul etmemiz gerekir. Fakat süre yalnızca, bilinebilme bakımından sezgiye bağlıdır. Sezgi, sürenin varlığını etkilemez. Bergson sezginin, bölünmez ve sürekli bir yapıya sahip olan, sürede keşfedileceğini belirtir.³²⁸ Bu açıdan sezgi, her zaman insanda varlığını devam ettiren bir yetidir. Süre nasıl ki yaşanarak anlaşılıyorsa, sezgi de yaşam akışında kavranılır. Bergson için yaşam akışı ve yaratıcı evrim bu süre fikriyle bağlantılı olduğundan, bunları keşfetmeyi sağlayacak bilme yetisi de, sezgidir. Sezgi, geçmişin geleceğe doğru, aralıksız ve eksiksiz sürüp gidişini kavrar.³²⁹ Aralıksız sürüp gidişin tarifi olan süre fikri, yaratıcı

³²⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 203

³²⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 230

³²⁶ Süre fikrinin ne olduğu, işlevi ve nasıl yaşandığına dair ayrıntılı bilgi, bu çalışmanın 4. bölümünde "*Zaman ve Süre Fikri*" başlığı altında işlenmiştir.

³²⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 95

³²⁸ Henri Bergson, "*Değişikliğin Kavranılışı*" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 190

³²⁹ Henri Bergson, "*Hakikatin Gelişmesi*" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 34

evrimin temelini oluşturur. Bir tohumun toprakta yeşerip bir bitki meydana getirişindeki her an, sürede gizlidir. Yaşam akışı, o bitkinin büyümesinde mevcuttur. Bergson'a göre bu akışı kavrayabilmek için, önce sürenin varlığını kabul etmek, sonrasında da bu akışı, akıl ve zeka gibi bir yeti ile değil, tamamen sürede kendini ifade edecek, başka bir bilme yetisi (sezgi) gerekmektedir. Ancak bu şekilde yaratıcı evrimin anlamını idrak edebiliriz.³³⁰

Zekanın en büyük eksikliği, yaşamı ve gerçeğin manasını tek başına kavrayabilecek bir yeti olmamasıdır. Bu açıdan zeka; hayata özü gereği daha yakın olan içgüdüye ihtiyaç duyar. Bilinçsiz olan içgüdünün, insanda zeka yardımıyla bilinçleşmiş hali, sezgidir. Hayat alanının bilgisini bize açacak olan, sezgidir. Sezgiyi Bergson, kendi bilincine varmış bir içgüdü olarak tarif eder.³³¹ İçgüdü tıpkı zeka gibi, bir bilme şeklidir. Bu açıdan içgüdü, zeka ile bütünleşerek sezgiyi ortaya çıkarır.³³²

Sezgi, bir şeyi doğrudan doğruya kavrayabilme özelliğini içgüdüden alıyorsa; içgüdünün de hayata yakın olmasının yanında, başka bir özelliğinin daha bulunması gerekir. Bergson, içgüdünün *sempati*³³³ (ing. sympathy. katılım, paylaşım, iç içe bütünleşme anlamları taşır) özelliğine dikkat çeker. Bergson'a göre sezgi; "*Tek [eşsiz] ve bu nedenle de dile getirilemez olan ile tam bir uyuşma [bağdaşma] yakalamak üzere bir nesnenin içinde kendi kendimizi taşıdığımız zihinsel sempati*dir."³³⁴ Sempati kavramı, içgüdü ve zekadan sonra, sezginin ilişkili olduğu önemli bir kavramdır. Asıl gerçeklik olan hayatı, içine nüfuz ederek kavrayabilmek için, bizde olan bilme şekillerini (içgüdü ve zeka), içten kavrayabilme şekline getirmek gerekir. Diğer bir ifadeyle, yaşanan durumda olan süreye, zeka dahil edilmelidir. Bu dahil olma ancak, sezgi ile mümkündür. Sezgi, hem içgüdü hem de zekayı kullanarak gerçeği yani yaşam akışını dolaysız olarak kavrar. Yapılan şey,

³³⁰ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 212

³³¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 231

³³² Edouard Le Roy, *The New Philosophy of Henri Bergson*, trans. by Wincent Benson, Henry Holt and Company, NewYork, 1913, sf: 139

³³³ Sempati sözcüğü genel olarak, bir insanın bir şeye karşı gösterdiği, doğal ve içgüdüsel eğilimi anlamındadır, (Bkz.) TDK Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, sf: 1728

³³⁴ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 43

zihnin düşünme edimini, süre içinde düşünme edimi haline dönüştürmektir.³³⁵ Yukarıda bahsedilen sempati, hem içgüdü ve zeka arasında bir paylaşım ve bütünleşme sağlar; hem de sezginin hayata ve maddenin içine nüfuz edebilmesini sağlar. Bir şeyi gerçek olarak ancak, içine nüfuz ederek kavrayabiliriz. O şey ile aramızda sempati kurmak, bu anlamdadır. Zekanın olağan alışkanlığından sıyrılıp, sempatiyi amaç edinirsek, Bergson'a göre oluşun içine nüfuz edebiliriz.³³⁶ Bir şeyin içine nüfuz edebilmenin manasını Bergson, şu şekilde anlatır:

“Mutlak bir hareketten söz ettiğimde, hareket edene ruhsal durumlar gibi bir ‘iç’ atfeder, durumlarla sempatiye geçer ve bu imgeleme gücümün çabasıyla o durumların içine kendimi yerleştiririm. Objenin hareketli veya hareketsiz olmasına göre, benim obje üzerindeki tecrübem farklılık gösterir. Tecrübe edeceğim şey, objenin kendisinin içinde olacağım için, obje ile ilgili benimseyebileceğim ne bir bakış açısına; ne de, orijinal olanı elde etmek için, bütün tecrübeleri reddedeceğimden, hareketi tercüme edebileceğim sembollere de bağlı olmayacaktır. Kısacası, hareket artık dışarıdan değil; içeriden, objede bizzat kendisinden anlaşılmış olacaktır. Böylece bir mutlağa sahip olacağım.”³³⁷

Bir şeyin içine nüfuz edebilmeyi sezgiye bağlayan Bergson, yukarıda anlatmaya çalıştığı, hareketi içten kavramanın ne olduğunu, birkaç örnekle somut olarak ifade etmeye çalışır. Bir roman ve o romanın kahramanı üzerinden meseleye açıklık getirir.³³⁸ Örneğin; bir roman okuduğumuzda, o romanın kahramanı ile birebir ilişki içine girmiş oluruz. Bize bir başkası, okumadığımız başka bir romanın kahramanı hakkında bir sürü şey anlatabilir. Bu anlatımı da, birçok kavram, sembol ve simgelerle, daha doğrusu dilin sınırları çerçevesinde anlatmaya çalışır. Böyle bir anlatımın bize verdiği bilgi, son derece görelî bir yapı oluşturacaktır. Bergson'a göre o roman kahramanı hakkında bize anlatılan her şey, içinde birçok bakış açısı içerecektir.³³⁹ Aynı zamanda bu bakış açıları, bizim o roman kahramanının içine

³³⁵ Ali Osman Gündoğan, “Bergson: Metafiziğe Yeniden Dönüş” adlı konuşma, *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* eserinden, Küre yayınları, İstanbul, 2012, sf: 277

³³⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 438

³³⁷ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 40-41, [karş.] Henri Bergson, *An Introduction to Metaphysics*, translated by T.E. Hulme, Hackett Pub., Indianapolis, 1999, sf: 1

³³⁸ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 41

³³⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 41-42

nüfuz edebilmemizi değil, sadece dışında dolaşan ve kahramanı dışarıdan izlememizi sağlayacak bir durum oluşturur. Bu durum, bize o kahraman ve dolayısıyla da o roman hakkında mutlak olanı veremeyecektir. Yani roman kahramanıyla, tam olarak örtüşme sağlanamayacaktır.

Bergson roman örneğinin dışında, şehir ve şiir örneklerinde de aynı meseleye rastlanılabileceğini söyler.³⁴⁰ Bir şehrin birçok cephesinden çekilmiş fotoğraflarına baksak bile ya da hakkında çekilmiş birçok filmi izlese bile, o şehri tam manasıyla kavrayamayız. Ayrıca bir şiirin orijinal dilinde yazılmış halinin verdiği etkiyi, tercüme edilmiş başka dillerinde bulamamaktayız. Şairin kendi içsel yaşamı ve hayata bakışını ifade ettiği dilin kullanılma şekli, o şiirin asıl manasını verir. İşte bu nedenlerden dolayı, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Sezgiyle bir şeyi kavramak, aynı zamanda o şeye bizzat nüfuz etmekle mümkün olmaktadır. Sezgi ile edindiğimiz bilgi, saf bir bilgidir ve birçok şeyden arınmış bir bilgidir. Çünkü bir şeye bizzat, doğrudan nüfuz etmek, o şeye dikkat kesilmektir. Bu nedenle Bergson, süreyi de sezgi ile kavrayabileceğimizi söyler. İnsan kendisini akışa bırakıp süreyi yaşadığı zaman, her şeyden arınmış ve sadece sürenin yaşamına odaklanılmıştır.³⁴¹ Buradan edinilecek bilgi de, ancak saf bir bilgi olacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, sezginin duyulur ve bilinç alanından tamamen kopuk olmamasıdır. Sezgi, bilinçsiz bir yeti değildir.³⁴² Bilinç, bilmenin her şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bergson sezgiyle, bilinçli ve nesnesi üzerinde etkin bir yetiyi anlatmaktadır.

Sezginin yaşanarak bilinmesi, iki önemli şeye bağlıdır: Bunlardan ilki, sezginin içgüdü ve zeka kaynaklı olduğunun kavranılmasıdır. İkincisi de, oluşun ve ilerlemenin; kesintili, parçalı ve bölünebilir tarzda değil; sonsuz bir akış olarak sürede yaşanabilmesidir. Sezgi bu şekilde ancak, bir bilme türü olarak bize katkıda bulunabilir. Sezgi, yaratıcı evrimi keşfedebildiği gibi, bu zamana kadar bilimin

³⁴⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 42

³⁴¹ (Bkz.) Henri Bergson, “**Hakikatin Gelişmesi**” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 34

³⁴² Henri Bergson, “**Felsefe Sezgisi**” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 170-171

yanında tartışmalı halde kalmış olan metafiziğe de ışık tutmuş olacaktır.³⁴³ Tüm bunların yanında, sezginin ne olduğunun dışında, onun nasıl bir işleve sahip olduğu yani nasıl bir bilme şekli olduğu ve nasıl işlediği önemli bir meseledir.

Sezginin, hem içgüdü hem de zeka kaynaklı olduğunu daha önce söylemiştik. Sezgi, bir şeyi doğrudan ve aracısız olarak kavrayabilmek için, içgüdüden yararlanır. Fakat içgüdü özünde hayata dayanmasına karşın, kendisinde bilinç etkin halde olmadığı için; zekada bulunan etkin bilince ihtiyacı vardır. Yani sezgi, içgüdünün hareketlilik ve süreklilik özelliğine, zeka ile sahip olur. Bergson'a göre sezgi, doğrudan yönelip kavradığı şeyle, zihinsel bir sempatiyle³⁴⁴ bulunduğu için, insanda bulunan zeka ve beraberinde sezgi, kavramlardan işe başlar.³⁴⁵ Bir şeyin bilgisini sezgiyle elde ediyorsak bile, yine işe kavramlardan ya da sembollerden başlanılır. Bu açıdan Bergson düşünmenin, kavramlardan şeylere (nesneye veya herhangi bir unsura) gitmekten ibaret olduğunu vurgular. Zeka ise, bunun tam tersini yapar. Bu yüzden sezgi için, zekanın olağan işleyişini tersine çevirmek olduğunu söyleyebiliriz.³⁴⁶

Sezgi, alışlagelen işleyişin (analiz) tersiyle iş görür. Peki bu işleyiş bizlere ne sunmaktadır? Bergson' a göre sezgi, mutlak olanın bilgisini bize veren, yalın bir eylemdir.³⁴⁷ Yani, asıl gerçeklik olarak betimlenen yaşam akışının bilgisini, bizlere verecek olan, sezgidir. Sezgi dışındaki her şey, *analiz* ile ilişkilidir. Analiz, nesnenin zaten bilinen, yani onda başka nesnelerle ortak olan unsurlara indirgeme işlemidir.³⁴⁸ Bergson daha ilk eserinde ("*Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*"), analiz yönteminin, yaşam akışı konusunda başarısızlığa uğrayacağını altını çizer.³⁴⁹ Bergson hem zekanın ve aklın³⁵⁰ hem de bilimin³⁵¹ kullandığı metodun, analiz olduğunu belirtir.³⁵²

³⁴³ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 79-80

³⁴⁴ (Bkz.) Nurettin Topçu, *Bergson*, Dergah yayınları, İstanbul, 2006, sf: 97

³⁴⁵ Henri Bergson, "*Hakikatin Gelişmesi*" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 38

³⁴⁶ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 61

³⁴⁷ Henri Bergson, *a.g.e.* sf: 43

³⁴⁸ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 43

³⁴⁹ Joseph Solomon, *Bergson*, Constable & Company Ltd, London, 1912, sf: 32

³⁵⁰ (Bkz.) Henri Bergson, "*Meselelerin Konuluşu* " makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 107

Sezgi bilgiye giden yolda, işe kavramlarla başlar fakat kavramlar ve semboller, mutlak olanı bize veremediği gibi, gerçeğin ancak çevresinde dolaşır ve kendisine nüfuz edemez. Bu açıdan sezgi, kavramları ve sembolleri aşar.³⁵³ Peki sezgi, mutlak olana nasıl erişir? Bergson, bir şeyin mutlak bilgisine ulaşabilmek için, o şeye karşı kendi “ben”imizden bir iç atfetmemiz gerektiğini söyler.³⁵⁴ Bir şeye iç atfetmek ne anlama gelir? Bir şeye kendimizden bir şey katmak, o şey ile bütünleşmek ile mümkündür. Diğer bir ifadeyle, o şeyi bizzat tecrübe ettiğimizde, kendimiz ile o şey arasında bir sempati³⁵⁵, bir bağ kurarız. Bizde bulunan içsel süre [bilinç hallerinin bütünlüğü], zihindeki sürekliliği anlatır. Bunu iç hayatımız olarak nitelendiren Bergson, onu sürekli ilerleyen bilinç hallerinin niteliksel çokluğu ve birliği olarak tanımlar.³⁵⁶ Burada belirtilen içsel süre, meseleyi nesnel boyuta ulaştıracak noktadır. Çünkü sezgi ile öncelikle kendi “ben”imiz ile sempati kurarız. İnsanın doğrudan doğruya içine nüfuz edebileceği nesne, kendi “ben”idir yani kendi içsel süresidir.³⁵⁷

Sezgi; hayatı, süre fikrini ve insanın kendi bilgisini ona duyuran bir bilme tarzıdır. Burada dikkat edilmesi gereken, dış dünyadaki nesneleri ya da olguları, bizim dışımızda olup biten şeyler olarak görmemektir. Nesne ya da olgular, bizim kendi bilinç hallerimiz ile birlikte yaşadığımız şeylerdir. Bilinç hallerinin akışıyla oluşan sürenin yaşanması, tecrübe ile birlikte gerçekleşir. Tecrübe, nesnesi ile bir olma halidir. Asıl tecrübe, yaratıcı evrimi kendi oluşu içinde yaşamaktır.³⁵⁸ Bunun için, öncelikle tecrübe edeceğimiz şey, kendimizdir. Kendimizle birlikte, başka şeyler hakkında da tecrübe ediniriz. Böylece özelden, nesnel olana doğru açılırız.

³⁵¹ (Bkz.) Henri Bergson, **Metafiziğe Giriş**, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 44

³⁵² Bergson ayrıca, metafiziğin yıllar boyu tartışmalı olmasını da, bu meseleye bağlar. Gerçeğin bizzat kendisine yerleşmenin, analiz yerine sezgiyle bilgisini elde etmenin ve onu her türlü sembolik ifadenin ve temsilin dışında sezme, Bergson’ a göre ancak, metafiziktir. (Bkz.) Henri Bergson, **Metafiziğe Giriş** sf: 44

³⁵³ Henri Bergson, a.e., sf: 44

³⁵⁴ Henri Bergson, a.e., sf: 40

³⁵⁵ Henri Bergson, a.e., sf: 40

³⁵⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 47

³⁵⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 44

³⁵⁸ Ali Osman Gündoğan, “**Bergson: Metafiziğe Yeniden Dönüş**” adlı konuşma, **Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar** eserinden, Haz. Erdal Yılmaz, Küre yayınları, İstanbul, 2012, sf: 282-283

Sezgi, kendi süremizin dışındaki diğer sürelerle birleşebilmemizi sağlar. Doğada olan ayrımların yeri, süredir. Bu, niteliksel bir ayrımı doğurmuştur. Sezgi, bizi kendi süremizin dışına çıkaran bir devinimdir.³⁵⁹ Evrendeki tüm süreler çokluğu³⁶⁰, yaratıcı evrimin yaratıcı hamlesi olan, hayat hamlesinin içerisinde birleşir. Çünkü tüm sürelerin birliği³⁶¹, tek bir yaratıcı evrimin³⁶² unsurudur. Kendi süremiz ile diğer sürelerin bağını, sezginin sempati³⁶³ özelliği ile kurarız. Sezgi ile kendi içsel süremizi keşfederek, asıl gerçekliğin yaşam akışı olduğunu kavrarız. Bu bilinç bizi, Bergson'a göre mutlak olana ulaştırır. Çünkü "ben" in süresine dair, yine "ben" tarafından edinilecek içsel ve mutlak bir bilgi mümkündür.³⁶⁴

Genel olarak belirtmek gerekirse, Bergson'a göre mutlak olana erişebilmenin yolu, kendi "ben"imiz ile sempati kurmaktan geçmektedir. Asıl gerçeklik olan yaşam akışı, öncelikle kendi içsel süremizde mevcuttur. Kendi yaşam akışımıza dahil olan başka sürelerin tecrübesini edinebilmek, bizi mutlak olana ulaştıracaktır. Mutlak olanı bilebilmeyi sağlayan bu bilme tarzı da, sezgidir. Sezgiyi eğer bir metot olarak kabul edersek (ki Bergson sezgiden metot olarak bahseder), bu metodun nasıl işlediği de, önemli bir sorundur. Bu açıdan şimdi bu soruya yanıt bulmaya çalışılacaktır.

Bergson'a göre genel olarak zihnimizde, dolaysız olarak verili bir gerçeklik vardır. Zihindeki bu dolaysız gerçeklik, *hareketlilik* (devingenlik)³⁶⁵. Zihnin, hayatın olağan akışındaki temel işlevi, kendi işleyişi (zekanın işleyişi) için sağlam dayanak noktaları aramaktır. Bunun için, karşılaştığı durum ve şeylerin temsilini kurmak ister. Zihin, bu durum ve şeylerin temsili olarak, *duyumlar ve fikirler*³⁶⁶ edinir. Elde edilen duyumlar ve fikirlerden zihin, Bergson' a göre

³⁵⁹ Dinçer Yıldız, *Henri Bergson' un Felsefesi*, Bağlam yayınları, İstanbul, 2006, sf: 177

³⁶⁰ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 46. ve (Ayrıca Bkz.) Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 112-114

³⁶¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 51-52

³⁶² Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 179

³⁶³ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 44

³⁶⁴ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 52

³⁶⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 74

³⁶⁶ Henri Bergson, "Metafiziğe Giriş " makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 254

süreklilik yerine süreksizi, hareketlilik yerine sabitliği ve değişim yönündeki eğilim yerine ise, eğilimin yönünü işaretleyen sabit noktalar koyar. Bu sabit noktalar, kavram ve sembollerdir. Fakat bunların sayısı ne kadar çok olursa olsun, bu kavram ve sembollerle hareketliliği kurmak güçleşmektedir.³⁶⁷ O halde zihin, zekanın işleyiş şekline göre, önce temsiller kurar, bu temsillerden duyum ve fikirler edinir; son olarak da bu duyumlardan, kavramlara ulaşır. Asıl sorun, zekanın bu işleyişi ile ulaşılan kavramlarla ve sembollerle, gerçekliğin bilgisine varılmamasıdır.³⁶⁸

Gerçekliği hazır kavramlarla kuramama başarısızlığı, başka bilme tarzlarının varlığına engel değildir. Bu açıdan Bergson, gerçekliği *sezgisel* bir metotla kavrayabileceğimizi iddia eder.³⁶⁹ Çünkü ona göre, sabit olandan hareket edene doğru hazır kavramlarla giden bilgi, bize ancak görelî bir bilgi verebilir. Hareketin içine yerleşen ve bizzat şeylerin hayatına kendini uyarlayan sezgisel bilgi ise, mutlak olana erişebilmektedir.³⁷⁰ Yani Bergson'un asıl gerçeklik olarak nitelendirdiği yaşam akışı ve yaratıcı evrimin kavranılabilmesi ancak, zekanın yanında sezgisel bir bilme yetisi ile mümkündür.³⁷¹ Sezginin temel özelliği, onun *zihinsel*³⁷² bir sezgi olmasıdır. Zihinsel sezgi, işe kavramlardan başlar fakat kavramların ötesine geçer.

Bergson'a göre zeka, maddeyi dıştan evirir çevirir ve buna bağlı dolaylı bir bilgi edinirken; sezgi, yöneldiği şeye nüfuz eder. Bu durum sezgiyi zekadan, bilimi de metafizikten uzaklaştırmıştır ve ayırmıştır. Halbuki sezgi zihnin, mutlağın bilgisini edinebilmesi için, zekanın ve buna bağlı olarak aklın yanında onu destekleyen bir bilme yetisidir.³⁷³ Burada Bergson sezginin ikinci bir özelliğini karşımıza çıkarır: Sezgi ile diğer bilme tarzları arasında sadece, *mahiyet (nitelik) farkı* vardır.³⁷⁴ Akıl ve zeka görelî olanın, sezgi ise mutlak olanın bilgisine ulaşmak

³⁶⁷ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 76

³⁶⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 75

³⁶⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 77

³⁷⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 79

³⁷¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 232

³⁷² Henri Bergson, "Hakikatin Gelişmesi" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 38

³⁷³ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 79

³⁷⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 233

içindir. Fakat bu durum, sezginin akıl ve zekadan üstün olduğu anlamına gelmemektedir. Sadece, her bilme tarzının yöneldikleri alan bakımından bir farktan söz edilebilir. Sezgi, akıl ve zekanın yanında yine onlarla aynı değerde bir bilme yetisidir. Sezgi bu anlamda, bilim ve metafiziği yeniden birbirine kavuşturur. Bergson aynı zamanda, metafiziği bilimin yanında aynı değere ulaştırmak için çabalar. Sezgi, hem zihinsel hem de akıl ve zeka ile aralarında mahiyet farkı olmasından dolayı; hem metafiziğin bilme yetisi olmuş ve metafiziği sadece varlığın değil bilgi teorisinin de alanına sokmuştur, hem de metafiziği bilimden koparmamıştır.

Sezginin ulaşmak istediği gerçeklik (yaşam akışının manası), insanın bizzat kendisinden (süre fikri) geçtiği için, onun bilinçli bir yeti olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu nedenle sezginin üçüncü özelliği de, **bilinç** ile olan yakın bağıdır. Bunun nedeni, bilincin sezgiye dış dünyayı açmasıdır. Bilinç, daha çok dış dünya ile bağlantıdadır ve maddi olana sezgiden daha yakındır. Sezgi dolaysız bir bilme yetisi olduğundan, bilinç algıya göre daha sonsuzdur.³⁷⁵ Fakat sezginin iç dünyamızdan süreyi keşfetmesi ve bu sayede asıl gerçeklik olan yaşam akışına ulaşması, bilinç sayesinde gerçekleşmektedir. Bilinç, kendi “ben”imiz ile dış dünya arasındaki temel bağıdır. Bu bağ aynı zamanda ruhu, bedene de bağlar. “Ruh”a sezgiyle yönelirken, beden sürekli dış dünya ile ilişkide olduğundan, beden bilinç ile daha yakındır.³⁷⁶

Zihinsel sezginin işe kavramlardan başlaması, bilinç sayesinde gerçekleşir. Sezginin kavramların ötesine geçebilmesi ve mutlak olana ulaşabilmesi, sezginin dolaysız ve sınırsız özelliğinden kaynaklanır. Bu açıdan nasıl ki ruh ve bedeni birbirinden ayrı düşünemezsek, sezgi ve bilinci de birlikte düşünmek gerekir. Sezgi, bilinçli bir bilme yetisi olduğundan, insanın kendi iradesiyle ve isteğiyle keşfettiği bir yetidir. Sezgi, insanın üstün çabasının bir göstergesidir.³⁷⁷ Sezgi, varlıkların özüne nüfuz etmek ve böylece mutlak olana ulaşabilmek için harcanmış bir çabadır, bir kendini zorlamadır.³⁷⁸ Bu açıdan sezginin dördüncü özelliğinin de; onun **bilinçli**

³⁷⁵ Henri Bergson, **Madde ve Bellek**, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 132-133

³⁷⁶ Henri Bergson, **a.g.e.**, sf: 133

³⁷⁷ Henri Bergson, **Metafiziğe Giriş**, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 88

³⁷⁸ Nurettin Topçu, **Bergson**, Dergah yayımları, İstanbul, 2006, sf: 88-89

ve *iradeli bir çabanın* ürünü olduğunu söyleyebiliriz. İnsanın kendisini ve tüm benliğini o şey için, büyük ve uzun uğraşı çabasını göstermesi gerekir. Bergson yaratıcılığın ve buluşların kaynağını da, yine zihinsel sezgide görür. Çünkü bir mesele üzerine harcanan uzun uğraş ve çaba sonucu, içten gelen bir aydınlanma veya bir iç itilim³⁷⁹ ile çözüm, kendisini açığa çıkarır. Buradaki iç itilim, hayat hamlesinin³⁸⁰ ta kendisidir. Sezginin, içsel süremizdeki yaratıcı hamleyi uyarmasıyla, buluş ve keşifler doğar. İnsanın yaratıcılığının kaynağı, bu yaratıcı hamlede gizlidir. Bu kaynak da ancak, sezgiyle bilinebilmektedir.

Buraya kadar, Bergson'un genel olarak varlık ve bilme alanları üzerine görüşlerini incelenmiştir. Evrimin yaratıcılık özelliğini vurgulayan Bergson, yaşamdaki bu hareketliliği, asıl gerçeklik olarak kabul eder. Bu gerçekliğin kavrayışı ancak, insanın bilme yetilerinden biri olan, sezgiyle gerçekleşmektedir. Bu kavrayış, genel olarak *yaratıcı evrimin manasına* yöneliktir. Sezginin rol oynadığı bir diğer kavrayış ise, insanın kendi içsel zamanına işaret eden, *süre fikridir*. Sürenin bilgisine ancak, sezgi ile ulaşmak mümkündür. İçsel sürenin varlığının inkar edilmesi, evrimdeki oluş hareketini de anlaşılmaz kılar. Bergson'a göre her iki hareketliliğin (sürenin akış hali ve evrimdeki oluş fikri) anlaşılması için, sezgiyi bir bilme yetisi olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu meselede de, zamanın ve bilincin irdelenmesi, hem evrimin manası açısından hem de insanın içsel zaman algısının incelenebilmesi konusunda yardımcı olacaktır.

Bilincin ve zamanın araştırılmasına geçmeden önce, Bergson'un genel düşünce yapısını daha iyi anlayabilmek için, onun ahlak ve inanç konularındaki düşünceleri de ele alınacaktır.

³⁷⁹ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 88

³⁸⁰ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 122-123

2.3. Ahlak ve Din Anlayışı

Yaratıcı evrimin yaratıcı hamlesinin, canlı varlıkta hem varlık hem de bilme yetisi olarak, içgüdü ve zekanın öne çıktığı, önceki bölümlerde belirtilmiştir. Bergson' un ahlak hakkındaki görüşlerinde de, merkezde olan kavramlar yine içgüdü ve zekadır. Hem bilgi hem varlık hem de ahlakın ve ahlak konusuyla açıklığa kavuşan din meselesinin temelinde, içgüdü ve zeka önemli bir rol oynar.³⁸¹ Din konusu, Bergson felsefesinde doğrudan ele alınan bir konu olmayıp, ahlak anlayışından ilerleyerek varılan bir meseledir. Ahlak konusunun kavranılmasıyla, Bergson' un din hakkında da ulaştığı sonuç, daha rahat görülecektir. Bu nedenle bu bölümde onun ahlak anlayışı ele alıp incelenecek ve içgüdü ile zekanın bu konuda ne tür bir işleve sahip olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Bergson, ahlak ve din anlayışı üzerine düşüncelerine, "*Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*" (1932) eserinde genişçe yer verir. Bergson'un bu eserindeki temel amacı, tüm felsefesinin temel taşı olan yaşam akışı ve bu akışın gücü olan hayat hamlesinin ulaştığı noktayı gösterebilmektir. Bu şu anlama gelir: Bergson'a göre hayat hamlesinin iç güç kaynağı³⁸², Tanrı' dan gelir. Tanrı' nın kendisi, evrendeki yaratıcı evrim ve gelişme ile içten bağlantılıdır. Tüm canlı varlıklar, birbiriyle organik bir bağlantı içindedir.³⁸³ Evrimde bütün canlılar, hayat hamlesinin egemenliği altındadır. Bergson'un ahlak ve din anlayışı, temelinde yine hayat hamlesi fikrine dayanır. Bunun için hayat hamlesinin; canlı varlıkta bağlı olduğu içgüdü ve zeka ile birlikte, meseleye dahil edilmesi gerekir. Bergson ahlakı ve dini açıklarken biyolojik delillere başvurulması gerektiğini vurgular.³⁸⁴ Bu deliller bizi, yine içgüdü ve zeka kavramlarının önemine götürür.

³⁸¹ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 24

³⁸² Bergson' a göre hayat hamlesinin kaynağı, üst bilinçtir. Üst bilinç, bir yaratma isteğidir ve yaratıcıdan yani Tanrı' dan yayılım gösterir. (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 336

³⁸³ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 197

³⁸⁴ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 89

Bergson, özellikle Yaratıcı Evrim eserinde incelemeye aldığı, canlı varlık yani biyoloji meselesinin; ahlak konusunda da önemli bir ayrıma neden olduğunu belirtir. Bu ayrım, *toplumsal ödev ahlakı* ile *insani ahlak* arasındaki farklılıktır.³⁸⁵ Bergson, ayrımı daha iyi açıklayabilmek için yasalardan söz eder. Ona göre toplumun ortaya koyduğu ve düzeni sürdüren yasalar, bazı açılardan doğa yasalarına benzerler fakat katı bir zorunluluk içermezler. Doğa yasası için her şey kaçınılmazdır. Doğadaki her durum, önceden belirlenmiş bir yasanın neticesinde gerçekleşenlerdir. Bergson'a göre bu, gerçek yasadır.³⁸⁶ Toplumsal yasalar ise, doğa yasaları gibi katı bir zorunluluk gerektirmez, fakat Bergson açısından önemli olan bir benzerlikleri vardır. Toplum yasaları, doğa yasalarındaki zorunluluk gibi, *ödev* ahlakına dayanır. Ödev ahlakı, kişinin kendisi ile toplum arasındaki ilişkisinden doğar. Bergson' a göre kişinin bilincinde, derine inildikçe daha özgün, diğer insanlardan farklı bir kişiliğin varlığına ulaşılır. Buna karşın genel olarak ele aldığımızda her birimiz, diğer kişilerle bir süreklilik içindeyiz.³⁸⁷ Yani bizler diğer insanlara, diğer insanlar da bizlere benzer ve aramızda karşılıklı bir bağ söz konusudur. Buradaki bağlılık, toplumsal ödev ahlakından kaynaklanır. Peki bu ahlak tam olarak ne anlama gelir? Bergson, insanın toplum ile olan bağını şöyle açıklar:

"Kendi ben' imiz, genelde bağlanacağı yeri, kendi yüzeyinde, dışsallaşmış diğer kişiliklerin üst üste sıkışmış dokusu içindeki eklenme noktasında bulur. Ama bağlandığı nokta da, kendi de toplumsallaşmış olur. İnsanlar arasındaki bir bağ olarak tasarımıladığımız ödev, öncelikle her birimizi kendine bağlar."³⁸⁸

Bergson'un bahsettiği bağ, kendimizi topluma bağlarken, toplumu da bizlere bağlar. Ödev ahlakı; buradaki bağ, doğa yasalarındaki zorunlulukla benzer kılar. Kendimizi, topluma ödev ahlakı çerçevesinde zorunlu olarak bağlı hissederiz. Bu zorunluluğun temeli, *sorumlulukla* ilişkilidir. Yani toplumdaki diğer insanlara karşı sorumlu olsak

³⁸⁵ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayımları, Ankara, 2004, sf: 12-13

³⁸⁶ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 10

³⁸⁷ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 12

³⁸⁸ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 13

da, gerçekte kendimize karşı da sorumluyuz. Çünkü toplumun özü olan dayanışma fikri, Bergson'a göre ancak; toplumdaki ben'lerin her birinin, kendi içindeki bireysel ben'ini, toplumsal ben'e eklediğinde ortaya çıkar. Toplumsal ben'i işlemek, topluma karşı ödevimizin temelidir.³⁸⁹

Bergson, toplumsal ben' in yani ödev ahlakının, insanın hayatta yaşamı için gerekli olduğunu söyler. Kişi, kendini toplumdan uzaklaştırıp, yaşadığı zorluklara sadece kendi sınırlarında bireysel bir güçle karşı durmaya çalışsa bile, cesareti çabuk kırılacaktır. Çünkü insan Bergson'a göre, toplumun içinde kısa bir süre yaşa da; bağlı olduğu toplumdan enerji alır.³⁹⁰ İnsanın bireysel ben'i, toplumsal ben'i canlı tutuyorsa, toplumsal ben de gerektiğinde bireysel ben'i güçlü tutar. Toplumsal ben, insanın içinde ne kadar güçlü ise, insanın hem kendi ben'ine olan saygısı, hem de topluma olan saygısı devam eder. Toplumsal ödev ahlakında, alışkanlıklar sayesinde bütünlük, düzen ve disiplin sağlanır.³⁹¹ Alışkanlıklar yani kültür, adetler ve töreler, toplumsal bir yapı içerisinde, zamanla ödev biçimine dönüşür. Alışkanlıklar bu açıdan, ahlaki bir durum olan ödevin zorunluluğunu ortaya çıkarır.³⁹² Burada karşımıza önemli bir soru çıkar. Toplumsal ödev ahlakının zorunluluğunu doğuran biyolojik unsur nedir?

Bergson, ahlakın ve ahlaka bağlı olarak dinin de temel de, içgüdü ve zekaya dayandığını vurgular. Toplumsal ödev ahlakında esas olan, toplumun *biraradalığı, güvenliği ve rahatlığıdır*.³⁹³ Bunun sağlanması, toplumun yapısı için bir zorunluluktur. Şimdi sırasıyla bu unsurların ahlakla olan ilişkisine yakından bakacağız.

İçgüdü; Bergson'a göre içinde bulunduğu sınırlarda egemen olan, organize olabilen (bu özellik daha çok insan dışındaki canlıları kapsar) ve değişmeyen yapıları ifade eder.³⁹⁴ Dolayısıyla ödev itaat etmek, toplumsal bir içgüdüden

³⁸⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 13

³⁹⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 14

³⁹¹ Henri Bergson, a.e., sf: 27-28

³⁹² Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, Say yayınları, İstanbul, 2010, sf: 95

³⁹³ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 9-11

³⁹⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 180-187

kaynaklanır. Kendiliğinden gerçekleşir ve Bergson'un deyimiyle, "*Gerektiği için gerekir*".³⁹⁵ Bergson'a göre itaat ettiğimiz ödev ahlakında üstlendiğimiz tüm sorumluluklar, biyolojik kökenlidir. Nasıl ki bir hayvanın alet olarak kullanabilmesini sağlayan organının gelişimi içgüdüsel ise, aynı şekilde insanın toplum içinde aldığı tüm sorumluluklar ve uymaya çalıştığı kurallar ve yasalar; onun toplum ile olan bağının güçlü tutulmasını sağlayan içgüdü kaynaklıdır. Bireysel ben, toplumsal ben' e içgüdüsel olarak bağlı olma zorunluluğu hisseder. Bu bireysel ben' in yaşamsal ihtiyacıdır. Bergson, toplumsal ben ve bireysel ben' in arasındaki ahlaki ilişkiyi, bir katilin pişmanlık duygusu örneği³⁹⁶ ile açıklamaya çalışır.

Bergson'un örneğine göre: Bir kişi ciddi bir suç işlediğinde, öncelikle kendi içinde, artık eski olduğu kişi olmadığını farkındadır. Bunu bilmeyen toplum, kişinin hala katil olmadan önceki haline saygı göstermeye devam eder. Toplum aslında katil olmadığını bildiği kişiye saygı gösterir fakat artık toplum, kişinin gözünde başka biriyle konuşmaktadır. Katil toplum bilincinde suçunu ortadan kaldırsa da, katil yine kendi bilincinde suçlu olduğunu bilir. Toplumun kendisini suçsuz olarak bilmesinin yükü, katil üzerinde pişmanlık duygusu³⁹⁷ oluşturur. Buradaki pişmanlık duygusu, aslında bireysel ben'in toplumsal ben'den nasıl koptuğunun anlamının içerdiği bir tür korkudur. Bergson, bu pişmanlık ve korku duygusunun, katile suçunu itiraf ettirecek temel güç olduğunu vurgular.³⁹⁸ Katil, suçunu itiraf ederek, suçlu olan kendi bireysel ben'ini, toplumsal ben'e tekrardan bağlar. Bu itirafın hizmet ettiği yasa, ödev ahlakıdır. Yani topluma beraberinde de, katilin kendisine olan saygısı ve sorumluluğudur.

Kişinin günlük yaşamını belirleyen de, yine toplumdaki düzen ve birliktir. Kurallara ve yasalara uyarak, gündelik birçok işimizi (çalışmak, alışveriş, sokakta gezmek vs.) rahatlıkla gerçekleştiririz. Rahatlıkla gerçekleştirebilmemizin nedeni, yasalara uygun olanı doğal olarak tercih etmemizdir. Buradaki doğallık, içgüdüden

³⁹⁵ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 20

³⁹⁶ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 15

³⁹⁷ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 15

³⁹⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 15

gelir. Toplum içerisinde çizilen bir düzen vardır ve her kişi doğal olarak bu düzene uyar. Bergson, ödevi boyun eğmenin; oluruna bırakma ve kendini bırakma olarak tanımlanabileceğini söyler.³⁹⁹ Fakat ödevi doğal olarak her koşulda boyun eğmek, insan toplumu için bir sorun yaratır. Dolayısıyla toplumun sahip olduğu başka bir biyolojik unsur olmalıdır. Bergson'a göre bu unsur, zekadır. İçgüdü ve zeka, büyüyüp geliştikçe ayrılan tek bir evrimin farklı yönleridir.⁴⁰⁰ Bergson'a göre insanda alet yapma ve kullanma melekesi olarak, zeka öne çıkmıştır. İçgüdü insanda doğal olarak, doğuştan değişmez olarak gelen bir yetidir. İnsanın toplumsal ben ile olan bağı, içgüdü kaynaklıdır. Zeka ise, içgüdü kaynaklı boyun eğmeyi kırar ve yaratıcılığın kapısını açar.⁴⁰¹ İletişim veya konuşmak doğaldır. Fakat kullandığımız dil, toplumsal bir ürün olmasının yanında, zekanın ürünüdür. Zeka ile alet (örneğin dil gibi) üretip, ondan faydalanabiliyoruz. Zeka, üretici ve yaratıcı özelliği ile, toplumdaki yasaları da inşa eder. İnsan toplumu zeka yerine sadece içgüdüye dayansaydı, hiçbir ödevi doğadaki herhangi bir hayvanın yaşamından farklı olarak açıklayamazdık.⁴⁰² Dolayısıyla insan toplumu, hem içgüdü hem zekaya dayanır. Doğadaki diğer canlılar ise, sadece içgüdü'nün ödevlerine göre yaşarlar.

Bergson, içgüdü ve zekanın hem hayvanlara hem de insan toplumuna olan etkisini, bir örnekle açıklar:

“İnsansal ve hayvansal olsa da bir toplum her zaman bir organizasyondur; bir düzenlemeyi ve genel olarak da unsurlarının birbirlerine boyun eğmesini gerektirir; o halde toplum, ya sadece yaşanmış ya da tasarlanmış bir kurallar veya yasalar toplamı sunar. Ama bir arı kovanında veya bir karınca yuvasında, birey yapısıyla işine perçinlenmiştir ve düzenleme görece olarak değişmezdir, buna karşın insan toplumu değişken biçimde olup bütün gelişmelere açıktır.”⁴⁰³

³⁹⁹ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 17

⁴⁰⁰ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 179-180

⁴⁰¹ Emil Ott, *Henri Bergson*, çev: Sedat Umran, Birey yayınları, İstanbul, 2005, sf: 75

⁴⁰² Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 25

⁴⁰³ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 24

Bergson burada, insan toplumu ile karınca yuvası veya arı kovanının simgelediği, hayvan topluluklarının mahiyetteki farkından söz eder. Karınca yuvasında, içgüdü kaynaklı değişmez; tamamen zorunluluğun egemenliği altında yaşam sürülür. İnsan toplumu ise; zeka ile düşünmeye, yaratmaya ve değişmeye açıktır. İnsan toplumunu oluşturan bireylere, düşünme yetisiyle birlikte, zorunluluğun bilincine varma anlamında özgürlük olanağı verilmiştir.⁴⁰⁴ Bu açıdan insan toplumu, bireysel ben ve toplumsal ben arasındaki zorunlu bağın bilincindedir. Aynı zamanda insan, toplum içinde aldığı kararlar bakımından değişime açıktır. İnsan isterse, zekası ile içinde bulunduğu toplumdaki düzeni değişmeye zorlayabilir. İnsan bu noktada içgüdüsel yaşayan diğer canlılardan ayrılır. Peki insanın bu ayrıcalığı, onun zekası ile ilişkiliyse, burada farklı bir ahlaktan söz etmek gerekir mi?

Bergson için ahlak konusundaki temel ayırım, genel olarak *ödev ahlakı* ile *insani ahlak* arasında ortaya çıkar. Buradan şunu anlaşılmaktadır: İçgüdü ve zeka, ödev ahlakına hizmet ederler. İçgüdü ağırlıklı ödev ahlakı, insan dışındaki canlı topluluklarında öne çıkarken; zeka ağırlıklı ödev ahlakı ise, insanlar arasında öne çıkar. İnsan zekasından gelen toplumsal talep, ahlaki ödevin kökenini oluşturur.⁴⁰⁵ Aynı zamanda insanın, bireysel “ben”i toplumsal “ben”e içgüdüsel bağlanır. Bu açıdan farklı bir ahlaktan söz etmek gerekmez. İçgüdü ve zeka, toplumsal (ister insanda ister diğer canlılarda olsun) ödev ahlakı için gerekli kaynaklardır. Dolayısıyla ayırım, sezginin ortaya çıkmasıyla başlar.

Buraya kadar, toplumsal ödev ahlakının bir incelemesi yapılmıştır. Bergson’un ahlak anlayışı üzerine düşüncelerinin özgünlüğü, yukarıda da bahsedildiği gibi, sezgiyle birlikte ortaya çıkar. O halde şunu sormamız gerekmektedir: Bergson’un “*Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*” eserinde, toplumsal ödev ahlakı ile insani ahlak arasında yaptığı ayırım ile anlatmak istediği nedir? Bergson buradaki amacını yani, ahlaktan yola çıkarak dine uzanan bir yolun varlığını, hayat hamlesi gücüyle gösterebilmek için; ahlakı genel anlamda ikiye

⁴⁰⁴ Dinçer Yıldız, *Henri Bergson’ un Felsefesi*, Bağlam yayınları, İstanbul, 2006, sf: 266

⁴⁰⁵ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 27

ayırır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, genel olarak ele aldığımızda, toplumsal ödev ahlakında içgüdü ve zekanın bir arada oluşudur. İçgüdü ve zekanın birleşiminden doğan sezgi, Bergson'un ahlak konusunda da ifade etmeye çalıştığı ayrımı oluşturur. Buradaki ayrım; *kapalı ahlak* ve *açık ahlak* ayrımıdır.

Toplumsal ödev ahlakının temelinde gördüğümüz toplumsal içgüdü ve zeka, Bergson'a göre her zaman kapalı bir toplumun peşinden koşar.⁴⁰⁶ Doğal saf ödevde içgüdüden dolayı, baskı ve zorlama vardır. Bu nedenle yukarıda da belirttiğimiz karınca yuvası örneğinde olduğu gibi, kendiliğinden ödevde bir boyun eğme isteği vardır. İnsan toplumunda ise, her ne kadar zekanın verdiği değişme ve değiştirme hissi hakim olsa da, burada da tam bir özgürlükten söz edilemez. Çünkü insanın içinde yaşadığı toplum ahlakı; özünde yasaların, törelerin, kuralların ve alışkanlıkların egemenliği altındadır. İnsan, toplumsal ben ile bağını koparmamak (dışlanmamak, korunmasız kalmamak vs.) için, yasalara itaat eder.⁴⁰⁷ İnsan, kapalı ahlak toplumunun sınırları içerisinde sıkışır. Bergson'un kapalı ruh ifadesi⁴⁰⁸, insanın bu durumunu anlatır. Dolayısıyla zekanın da meydana getirdiği insanın toplum ahlakı, tıpkı diğer canlıların içgüdü egemenli ödev ahlakında olduğu gibi, kapalı toplum ahlakı olarak karşımıza çıkar. Toplumsal birlik ve dayanışma sağlansa da, bu ahlakın geçerli olduğu toplum, değişmeye direnir ve kapalı bir toplum olur. Çünkü kapalı ahlak; geleneklerde, fikirlerde, kurumlarda sabit ve katı hale gelmiştir. Doğa tarafından dayatılan ortak yaşama ihtiyacından dolayı da, zorunlu hale gelmiştir.

Toplumsal ödev ahlakının yanında Bergson, tamamen *sezgiyle* ilişkili ikinci bir ahlakın varlığından söz eder. Bu ahlak onun deyimiyle, insanlık sevgisinden doğan bir *insani ahlaktır*.⁴⁰⁹ İnsani ahlakın anlaşılabilmesi, kapalı toplum ahlakının kavranılmasıyla gerçekleşir. Yani kapalı ahlakın sınırları anlaşılmadan, insani ahlakı kavramak zordur. İnsani ahlakı Bergson, *açık ahlak* olarak adlandırır. Açık ahlak ve kapalı ahlak yani diğer bir ifadeyle insani ahlak ve

⁴⁰⁶ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 28

⁴⁰⁷ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 31

⁴⁰⁸ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 33

⁴⁰⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 32

toplumsal ödev ahlakı arasındaki fark, bir derece değil bir mahiyet farkıdır.⁴¹⁰ Kapalı ve açık ahlak arasındaki derede değil de mahiyet ayrımı olması, onları canlandıran güçlerde ve bu güçlerin birbirinden ayrı olan yapılarında yatar. Kapalı ahlak, doğal evrimin bir ürünüdür, toplumu korumak ve düzeni sağlamak için vardır. Açık ahlak ise, daha çok sezgiseldir ve hem toplumun kendisini hem de evreni açıklayan, her şeyin başlangıcını oluşturan yaratıcı meselesine dayanır. Kapalı ahlak, genelde kendimizi mecbur hissettiğimiz zamanlarda düşündüğümüz bir ahlaktır. Kendimizi zorunlu hissetmek, içten gelen bir şey değil, tamamen dışımızdan gelen bir etkidir. Bu zorlamanın, özgürlüğü ortadan kaldıracak özelliği de vardır. Kişinin toplumdaki davranışları, sadece toplumun sınırları çerçevesindedir. Kişi, toplumun içine sıkışmıştır ve kişinin ruhu toplumun sınırları içerisindedir. Bergson ruhun bu durumunu **kapalı ruh** olarak tanımlar.⁴¹¹ Hem bireysel hem de toplumsal olan ruh, burada bir dairenin içinde dönmektedir. Ruh, kapalı ahlak toplumunda, kapalı haldedir.⁴¹² Buna karşın insani ahlakın yer aldığı açık ahlakta ise ruh, açık yani özgür haldedir. Bergson'a göre açık ruhun içine giren sadece insanlık değildir, bütün bir varlıktır. Açık ruh insanı, hem insanlığa hem de tüm varlığa bağlar. Burada artık sınırlar kalkmıştır. Açık ahlakta sevginin kendisine odaklanılır. İnanç ve Tanrı konuları da, buradan doğar.

Toplumsal ödev ahlakında, bize verilmiş hazır bir yapı vardır. O yapıya itaat etmemiz beklenir. Açık ahlakta ise, insanın çabası ve isteği sonucu, sonradan elde ettiği bir durum söz konusudur. Açık ahlak, sonradan kazanılmıştır. Bergson, bize insani ahlakı sunacak ya da onun deyimiyle bizi bu ahlaka davet edecek şeyin, **ahlakın öncüleri**⁴¹³ olduğunu belirtir. Ahlakın öncüleri; Bergson'un belirttiği şekliyle Yunanlı bilgeler, din azizleri ve reformculardır.⁴¹⁴ Eserinde onlar hakkında şunları söyler:

⁴¹⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 31

⁴¹¹ Henri Bergson, a.e., sf: 33

⁴¹² Henri Bergson, a.e., sf: 33

⁴¹³ Henri Bergson, a.e., sf: 84-85

⁴¹⁴ Henri Bergson, a.e., sf: 210-212

“Bu ruhlardan her birinin ortaya çıkışı, biricik bir bireyden oluşmuş yeni bir türün yaratılışı gibi belirli bir insanda, bütün insanlık için birdenbire elde edilemeyecek bir sonuca zaman zaman ulaşacak yaşamsal bir sıçrayışı göstermektedir. Böylece her bir ruh, yaşam evrimiyle ulaşılan belirli bir noktayı vurgulamaktadır ve her biri yaratıcı çabanın özü bile olabilecek bir aşkı özgün bir biçimde göstermektedir. Bu ayrıcalıklı ruhları ayaklandıran ve fazladan bir canlılık olan yaratıcı heyecan bu ruhların çevresine yayılmıştır. Coşkulu olan bu ruhlar, hiçbir zaman tamamen sönmeyen ve her zaman kendi ışığını bulabilen bir coşku yayarlar. Bugün, bu büyük iyilik timsali insanları kafamızda canlandırdığımız zaman, onların konuşmalarını dinlediğimiz zaman ve bu iyilikleri yaparken onlara baktığımız zaman, ateşlerini bize geçirdiklerini ve devinimlerinin içine bizi de soktuklarını hissederiz.”⁴¹⁵

Bu ahlak öncüleri, müziğin bizi dansın içine çekmesi gibi; insani ahlakın, sevginin ve doğal yani ilahi aşkın içerisine çeker. Bergson’a göre ilahi aşk, din ile gelen mistisizm ile kendini gösterir.⁴¹⁶ Bergson bu konuda eski insanların aşk konusundaki yanılgılarına da dikkat çeker. Özellikle de önemli bir materyalist olan *Lucretius*’u⁴¹⁷ (MÖ. 99-55) eleştiren Bergson; eskiden aşktan beklenenin, kişinin dış özelliklerine yönelik olduğunu belirtir. Halbuki Bergson’a göre ilahi olan ile insani olan aşk arasındaki ayrım önemlidir.⁴¹⁸ Ahlak öncüleri, bu ayrımı insanlığa yeni bir heyecan ile taşırlar. Heyecan kavramı⁴¹⁹, Bergson için açık ahlak konusunda anahtar kavramdır. Düşünceyi doğuran heyecanlar da vardır. Tıpkı birdenbire bir fikrin doğması ya da gerçekleşen buluşlar da olduğu gibi. Bergson bunlara; edebiyat, sanat ve bilimdeki buluşları örnek gösterir.⁴²⁰ Bu türden heyecan, zekayı harekete geçiren türdendir. İçgüdü ve zekanın birleşimi olan sezgi; bu heyecanı ve yaratmayı destekler. Böylece kapalı ruh, açık ruha; durağanlıktan harekete, yaratmaya ve keşfe geçer.

Bergson’a göre ahlak öncüleri, kapalı ahlaktan açık ahlaka doğru geçişi sağlarlar. Sezgiyle kazandığı (saf, doğal ya da ilahi aşk ve sevginin verdiği heyecan ile), açık bir ruh ile özömsediği açık ahlak; kişiyi yaşadığı ve itaat ettiği kapalı

⁴¹⁵ Henri Bergson, a.e., sf: 84

⁴¹⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 84

⁴¹⁷ Bu çalışmanın “*Materyalizm*” bölümünde, *Lucretius*’ un görüşlerine yer verilmiştir.

⁴¹⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 38

⁴¹⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 84

⁴²⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 40

toplum ahlakından alıp, tüm insanlığa yani insani ahlaka açar. Tüm insanlığa açılan ruh, böylece evrendeki hayat hamlesi gücüyle yaşam akışına kökten bağlı olduğunu hisseder.⁴²¹ Ahlak öncülerinin davetiyle kendi isteğiyle özgürce girdiği açık toplum ahlakında insan, hayat hamlesinin iç güç kaynağı olan Tanrı ile olan bağıını fark eder. Burada ifade edilen ahlak, en genel ahlaktır; Bergson'un deyimiyle, tam ahlaktır.⁴²² Yaratıcı hayat hamlesini, kendi iç dünyasında bulan insanlar, içindeki toplumun sınırlarını aşarlar ve saf sevgi ile eyleme geçerler.

Genel olarak belirtmek gerekirse, Bergson'un ahlak anlayışının önemi; yaratıcı evrimin kaynağı olan hayat hamlesi gücünün, tüm evrenin ve canlıların içinden bağlı olduğu yapıyı açıklayabilme teşebbüsünde yatar. Bu açıdan ahlaklılığın iki temel kaynağı vardır. Bunlardan ilki, topluma ve kendimize karşı olan sorumluluğun gerektirdiği zorunlu ve yasalara tabi olan kapalı ahlaktır. Bu, insanın kapalı ruhudur. İkincisi ise, ahlak öncülerinin kendi içimizdeki saf sevgiyi aşılayabilmeleri ve sınırlardan çıkıp ulaştığımız açık ahlaktır. Bu ise insanın açık ruhudur ve insanın yaratma ve üretme özelliğini ona açar. Bu iki ahlakın temeli, hayatın kendisinde yatar. Çünkü hayatın kendisinde, yaratıcı evrimin manası vardır.⁴²³ Açık ahlaktan doğan din de, hayat akışında bağlı olduğumuz yapının kaynağını yani Tanrı' yı bize sunar.

Buraya kadar Bergson'un genel düşünce yapısını çizebilmek için, onun sırasıyla varlık, bilgi, ahlak ve din hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. Özellikle bilinç ve zaman konularının, görüşlerindeki yerini anlayabilmek için; incelemede öne çıkanları, şu şekilde ifade etmek mümkündür: 1- Öncelikle Bergson'un esas amacı, gerçekliğin ne olduğunu anlamaya çalışmak, bu gerçeklikle insanın nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymak ve insanın bu gerçekliği kavramasını sağlayacak bilme yetisini belirleyebilmektir. 2- Bergson'a göre asıl gerçeklik, varlıkların gelişim ve değişimini anlatan *yaratıcı evrimdir*. Yaratıcı evrimin temelinde, *bilinç* ve

⁴²¹ Emil Ott, **Henri Bergson**, çev: Sedat Umran, Birey yayınları, İstanbul, 2005, sf: 73

⁴²² Henri Bergson, **Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı**, çev: Mukadder Yakupoğlu, DoğuBatı yayınları, Ankara, 2004, sf: 30

⁴²³ Henri Bergson, "**Şuur ve Hayat**" makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 45

zaman yer alır. Burada ifade edilen bilinç, insan bilincinin dışında, bir üst-bilinci yani Tanrı' nın (Tanrı, evrim sürecine içkin ve o süreçte etkin rol oynamaktadır) yaratma isteğini anlatır. Yine burada ifade edilen zaman ise, evrim sürecindeki sonsuz yaratmayla birlikte meydana gelen ilerlemeyi anlatır. Bu nedenle Bergson, zamanı bir tür yaratma olarak tanımlamıştır. Zaman, üst-bilinçle başlayan yaratmanın ilerleyişini anlattığı için, bilince bağlı olarak ortaya çıkan bir unsurdur. 3- İnsanın yaratıcı evrimle olan bağı, yine bilinç ve zaman konularıyla yakından ilişkilidir. Üst-bilinç, varlıkları yaratırken onlara, *madde* ve *hayat* özelliği katmıştır. Öncelikle bir hayata sahip olan canlı varlıklar, Bergson'a göre hem var olma hem de bilme şekilleri bakımından nitelik farklılıkları çerçevesinde, bilinç ve zamana sahiptir. Hür ve iradeli bir bilince sahip olan insan, yaşamını kendi bilincinin seçimleriyle kurarken, aynı zamanda bilinç hallerinin birikimli çokluğunu yani *süre fikrini* de meydana getirir. 4- Yaratıcı evrimin iki unsuru olan bilinç ve zaman, yaratıcılık ve oluş fikirleri üzerinden, insanın sahip olduğu bilinç ve zamanla benzerlik gösterir. Bergson, insanın süre fikrinden yola çıkarak, asıl gerçeklik olarak düşündüğü yaratıcı evrimin manasının kavranılabileceğini savunur. 5- Süre fikrinin, *bilinçle işleyen* zihinsel bir *sezgi* yetisiyle bilinebileceğini belirten Bergson, tüm canlı varlıklarda içkin halde olan *yaratıcı hamlenin* yani Tanrı' nın varlığının da, yine bilinçli bir sezgiyle kavranılabileceğini düşünür. 6- O halde bilinç ve zaman konularının aydınlatılması, varlığın *hayat* yanının ne olduğunun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Varlığın hayat yanının anlaşılması da, canlı sorununun hem var olma hem de bilme yetilerine katkı sağlayacağı gibi, aynı zamanda insan bilincinin evrim sürecini anlamlandırmasına yardımcı olacaktır. İşte bu nedenlerden yola çıkarak sonraki iki bölümde sırasıyla; bilinç ve zamanın ne anlama geldiği, özellikleri, işlevleri ve insana sağladıkları, Bergson'un görüşleri çerçevesinde incelenerek çalışmaya devam edilecektir.

3. BÖLÜM

BERGSON'DA BİLİNÇ PROBLEMİNİN İRDELENMESİ

Çalışmanın bu bölümündeki amaç, Bergson'un bilinç sorunu hakkındaki fikirlerini incelemektir. Bunun için öncelikle, bilinç sorununun Bergson'da nasıl ortaya çıktığı araştırılacaktır. Sorunu ayrıntılı olarak inceleyebilmek için, Bergson'un bilinç kavramına nasıl bir anlam ve işlev yüklediğine bakılarak, bilincin belirli unsurlarla (bilinç halleri, "ben" fikri, bellek ve algı yetisi) ne tür bir ilişki içinde olduğu anlamaya çalışılacaktır.

3.1. Bilinç Probleminin Doğuşu

Bergson'un temel amacının, gerçeğin ne olduğunu ortaya koyabilmek ve bu gerçeğin bilgisine mutlak olarak ulaşabileceğimiz bilme şeklini gösterebilmek olduğu, önceki bölümlerde işlenilmiştir. Bu uğraşı bizlere, mutlak olanın yani yaratıcı evrimdeki yaşam akışının bilgisini, mutlak olarak kavranılabilmesini sağlayacaktır. Çünkü Bergson'a göre ancak bu sayede; soyut, tartışmalı görünen ve anlaşılması güç olan insanın içsel yaşamı, ahlak ve inanç konuları, daha anlaşılır hale gelecektir. Bu konuların anlaşılabilmesi Bergson'a göre, yaratıcı evrimin doğru şekilde ifade edilmesine bağlıdır. Bu şekilde bir düşünce sistemi geliştirebilmek, varlığın mekanik değil, canlı bir varlık olarak kabul edilmesinden geçmektedir.⁴²⁴

Bergson felsefesi o halde, öncelikle gerçekliğin ne olduğunu tanımlar; ardından bizleri bu gerçekliğe ulaştıracak yöntemi çizer. Evrimin yaratıcı özelliğinin öne çıkarılması, Bergson için önemli bir meseledir. Bunun için başta insan olmak üzere, varlığın canlılık özelliği öne çıkarılmalıdır. Bunun yolu, canlı varlığın bir yaşama sahip olduğunun kabul edilmesinden geçer.⁴²⁵ Canlının yaşamı iki şeye karşılık gelir: Bunlardan ilki yani özel olanı, tek tek canlıların sürdürdükleri hayattır.

⁴²⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 29-30

⁴²⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 136-137

İkincisi ve genel olanı ise, tüm canlıların sahip olduğu yaşamdır. Bu yaşam, yaratıcı evrimin yaratıcı gücünü oluşturmaktadır. Evrimin yaratıcı gücü ve enerjisi de, hayat hamlesidir.⁴²⁶ Canlı varlığın evrimi, bu hamleye bağlıdır. Hayat hamlesinin kaynağını, Bergson' a göre *bilinç* oluşturur.

Bergson yaratıcı evrimi öne çıkarırken, aynı zamanda bilincin önemini vurgular. Meseleyi anlayabilmek için, buradaki bilincin doğru şekilde ifade edilmesi gerekir. Bilinç konusu Bergson'da, genel anlamda üç ayrı şeye işaret eder. Bunlardan ilki, evrimdeki yaratıcı hamlenin kaynağı olan ve Bergson'un da ayrı bir kavram ile ifade ettiği, *üst-bilinçtir*.⁴²⁷ Üst-bilinç, bir tür yaratma isteği anlamını taşır.⁴²⁸ Yani hayat hamlesi enerjisine, yaratma özelliği aktaran bilinç, üst bilinçtir. Üst-bilinç bundan dolayı, sadece yaratıcıya (Tanrı'ya) özgüdür. Üst-bilinç, yaratıcı evrimin yapısına sadece yön verir. Dolayısıyla üst-bilinç, bu evrimin yapısını meydana getirmez. Evrimin yapısı, önceki bölümlerde de incelendiği gibi, madde ve hayattan oluşur.

Bilincin ikinci anlamı, üst-bilinçten yaratılan canlı türlerine doğru yayılım gösteren, canlıların *varlık ve bilme* özelliğine işaret eden bilinçtir. Bergson, bu bilince özel bir adlandırma yapmamıştır. Bunun yerine türlerin özelliğine göre bilincin içgüdü ve zeka şeklini aldığını belirtir. Diğer bir ifadeyle canlı türlerinden bitkilerde bilinç, içgüdü; hayvanlarda bu bilinç, içgüdü ve zeka; insanlarda da içgüdü ve zekaya ek olarak, akıl ve sezgi ortaya çıkmıştır.⁴²⁹ Bu bilinç, hem canlının varlık yapısını gösterir hem de yine canlının, bilme tarzını ortaya koyar.

Bilincin ilk iki anlamı, yaratıcı evrimin kendisine etki eder. Bilincin üçüncü anlamı ise, sadece *insana özgüdür*. Daha doğrusu yalnızca insanda kendini gösterir. Bunun nedeni, insanın yaratıcı evrimde zihinsel olarak ayrıcalıklı bir varlık olarak ortaya çıkmasıdır. Bergson'un deyişiyle insan, yaratıcı evrimde bu zamana

⁴²⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 122-123

⁴²⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 336

⁴²⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 337

⁴²⁹ Henri Bergson, "Hakikatin Gelişmesi" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katircioğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 37-38

kadar doğan, son türdür.⁴³⁰ İnsanın sahip olduğu anlık ve beraberinde akıl bilincin, insan türünde gelişimini sağlamıştır. İnsanın bir yaşama sahip olması ve bu yaşamın farkında olması, bilinçten kaynaklanır. Tüm canlı türleri içerisinde yalnızca insan, yaşamın ve yaşadığının farkındadır. Bilincin bu yanı, insana asıl gerçeklik olan yaratıcı evrimin manasını kavrayabilecek özelliği de katmıştır.⁴³¹

İnsan yaşamın farkındalığına, bilinç ile varır. Bilinç, geçmiş ile geleceği ayakta tutan şu anın yani şimdinin varlığını bize veren unsurdur.⁴³² Bilincimiz, şu an ile yakın ilişkide olduğundan, yaratıcı evrimin asıl manası olan yaşam akışının farkındalığını da bize verir. Yukarıda da belirtildiği gibi, evrimdeki akışı yani oluşu, yaşamdaki değişim sürecini kavrayabilen tek canlı, insandır. İnsan bilinci, akıl ve zekası ile meseleyi analiz eder ve irdeler.⁴³³ İçgüdü ve zekanın ürünü olan sezgi ile de insan, meseleyi doğrudan⁴³⁴ ve derinlemesine kavrar.

Genel olarak belirtmek gerekirse, Bergson felsefesinde bilinç, anahtar kavram niteliğindedir. Bilince sadece tek bir anlam yükleyerek, Bergson'un bilinç görüşlerini kavrayamayız. Yaratıcı evrimde bilinç, canlının hem varlık hem de bilgi yani bilme alanına işaret eder. İnsanın bu evrim meselesini kavrayabilecek özellikte olması, Bergson' un insan bilincine verdiği önemi daha da arttırmıştır. Bunların yanında, bazı modern dönem psikoloji düşünürlerinin de (örneğin; W. James⁴³⁵), bilincin yapısına yönelik bölünemezlik niteliğini savunduğunu görüyoruz. Bu savunmalara göre, bilince atomistik⁴³⁶ bir bakışla yönelmek hatadır. Bergson bu meseleyi, yeniden gözden geçirmiştir ve bilinç üzerine yüklenen mekanist görüşlere karşı yeni düşünceler geliştirir.⁴³⁷

⁴³⁰ Bergson burada, son tür demek ile, evrimin tamamlandığını kastetmez. Evrim ona göre devam etmektedir. (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 341

⁴³¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 324

⁴³² Henri Bergson, *a.e.*, sf: 16-18

⁴³³ Henri Bergson, *Metafizik Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 55

⁴³⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 196

⁴³⁵ William James, çoğu zaman Bergson' un bilinç hakkındaki görüşlerini destekler. (Bkz.) Roger Pol Droit, *20.yy'a yön veren 20 büyük filozof*, çev: İsmail Yerguz, Say yayınları, İstanbul, 2013, sf: 18-19

⁴³⁶ William James, *The Principles of Psychology*, Henry Holt and Company, NewYork, 1890, Vol 1, sf: 157-158

⁴³⁷ Joseph Solomon, *Bergson*, Constable and Company Ltd, London, 1912, sf: 33

Gerek bilincin kendisinin ne olduğu, gerekse bilincin yapısı ve işlevi bakımından Bergson'da bilinç sorununun, öncelikle yaratıcı evrimin manasını açıklayabilmek için ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü bilinç, en genel anlamıyla, yani üst-bilinç haliyle; bir yaratma isteğı olarak yaratıcıya aittir. Yaratıcıdan gelen yaratım isteğı, meydana gelen canlı türlerinde de, başka şekiller⁴³⁸ [uyuşukluk (bitkiler), hür ama iradesiz (hayvanlar) ve hem hür hem de iradeli (insanlar)] çerçevesinde, devam etmektedir. Bilinç sorununun daha iyi kavrayabilmek için şimdi, bilincin insan üzerindeki önemi, özellikleri, işlevi ve bize sağladığı veriler, ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁴³⁸ Bu çalışmanın 2. bölümünde incelenmiştir.

3.2. Bilinç Tanımlaması

Bilinç kavramı, Bergson felsefesinde tek bir anlama sahip değildir. Bu nedenle eserlerinde yer alan bilincin tek bir tanımlaması da yoktur. Önceki bölümde, Bergson'da bilincin neden bir sorun olarak ortaya çıktığından söz edilmekle birlikte ayrıca, bilincin üç ayrı anlam ifade ettiği de belirtilmiştir. Bu anlamları kısaca hatırlatmak istersek; bunlardan ilki bilincin, yaratıcı hamlenin kaynağı olan üst bilince karşılık gelmesidir. İkincisi bilincin, yaratıcı evrimde canlı türlerinin varlık ve bilme alanlarını anlatmasıdır. Üçüncüsü ise, özellikle insana özgü olan, evrimin manasını kavrayabilecek ve sahip olunan yaşamın farkına varılabilmesini sağlayan bilinçtir. İnsan, bilinç sayesinde kendi oluşunun farkındalığına da sahiptir. Bergson'un en çok önem verdiği, insanın sahip olduğu, bu üçüncü tür bilinçtir. Çünkü tüm kavrayışın merkezini, insan bilinci oluşturur. Bu nedenle bu bölümde Bergson'a göre, insan bilincinin ne olduğu, özellikleri ve bize sağladığı veriler incelenecektir.

İnsanın sahip olduğu bilinç; insana kendisini, çevresini ve tüm evrenin farkına varabilme ve bilebilme özelliği sağlar. Bergson'a göre bizim bu özelliğe sahip olmamız, yaratıcı hamledeki bilincin (bilincin ikinci anlamı) bilme yetimizde, aklı⁴³⁹ geliştirmiş olmasına bağlıdır. Akıl, bize diğer canlılardan farklı olarak, düşünme kabiliyetini kazandırmıştır. İnsan bilinci, farkındalığını yine düşünerek ortaya çıkarır. Bu süreci sağlayan temel yapı, **bilinç hallerinin**⁴⁴⁰ (psikolojik haller) varlığıdır.

Bergson'a göre bilincin insanda varlığını sürdürdüğü yer, bilinç halleridir.⁴⁴¹ Bilinç hallerinin en temel özelliği, geleceğe doğru yönelim göstermeleridir.⁴⁴² Bunun anlamı şudur: Bir mesele üzerine duyduğumuz, örneğin

⁴³⁹ Henri Bergson, "Akıl Çabası" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 217-219

⁴⁴⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 16-17

⁴⁴¹ Bergson, psikolojik haller ile bilinç halleri ifadelerini aynı anlamda kullanır.

⁴⁴² Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 17

acı, sevinç ya da nefret gibi durumlar, Bergson'a göre sadece birer *ruh*⁴⁴³ durumudur. Buna karşın bu ruh durumlarının zamanla gitgide artan şiddetleri, *psikolojik bir olgudur*.⁴⁴⁴ Örneğin nefret durumunun kine dönüşme süreci, ileriye doğru gerçekleşmiş bir *nitelik* değişmesidir.⁴⁴⁵ Bu sürecin tümü, psikolojik hallerimizin bir yığındır. İnsan bilinci, bu sürecin her anında etkin haldedir. Çünkü insan bu süreci bizzat kendisi yaşar ve tecrübe eder. İnsan bilinci, sürece bizzat eşlik ettiği için, yaşamının her anında farkındalığa sahiptir. Psikolojik haller ya da diğer bir ifadeyle bilinç halleri sayesinde, bilincin ne olduğu kavranılabilmektedir.

Bilincin ne olduğunu psikolojik hallerimiz dışında bize gösteren ikinci unsur, *beyindir*⁴⁴⁶. Bergson'a göre bilinç ve beyin arasında önemli bir ilişki vardır. Bergson bu ilişkiyi bir örnek ile açıklar:

“Bir ceket asılı bulunduğu çivi ile birliktelik gösterir. Eğer çivi çekilip çıkarılırsa, ceket yere düşer; çivi yerinden gevşetilirse, ceket sallanır; eğer çivinin ucu çok sivri ise, ceket delir ya da yırtılır; bundan, çivinin her ayrıntısının elbisenin bir ayrıntısına karşılık geldiği sonucunu çıkaramayacağımız gibi, çivinin ceketle eşdeğer olduğuna da varılamaz. Bu yüzden bilinç, inkar edilemeyecek bir şekilde beyine ilişiktir [bağlıdır], fakat bundan, beynin bilincin bütün ayrıntısını çizdiği ve bilincin beynin bir parçası olduğu sonucuna varılamaz.”⁴⁴⁷

Beyin, bilinç sayesinde psikolojik hallerin varlığını bilir. Burada dikkat edilecek nokta, psikolojik olguların beyine bağlı olmamasıdır.⁴⁴⁸ Buradan, beyinin bilincin bir parçası olduğu ya da bilincin beyinin bir parçası olduğu sonucu da çıkmaz.⁴⁴⁹ Beyin ve bilinç, birbirinden ayrı şeylerdir ve ayrı özelliklere sahiplerdir. Fakat var olmaları, birbirlerine bağlıdır. Beyin işleyişini bilince göre kurar. Daha doğrusu, bilincin *seçimlerine*⁴⁵⁰ göre kurar. Bilinç de, varlığını beyin sayesinde duyurur. Birinin

⁴⁴³ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 16

⁴⁴⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 16

⁴⁴⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 17

⁴⁴⁶ Beyin ve bilinç ilişkisi, ayrıntılı olarak “Bilinç ve Algı Yetisi” bölümünde ele alınacaktır.

⁴⁴⁷ Henri Bergson, “*Soul and Body*”, *Mind Energy*, translated by H. Wildon Carr, Henry Holt and Company, New York, 1920, sf: 45-56. (Karş.) Henri Bergson, “*Ruh ile Beden*” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 57

⁴⁴⁸ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 9-10

⁴⁴⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 10, Henri Bergson, “*Soul and Body*”, *Mind Energy*, translated by H. Wildon Carr, Henry Holt and Company, New York, 1920, sf: 45

⁴⁵⁰ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 234

yokluğu diğerini ortadan kaldırmaz fakat; hem beyinin hem de bilincin işlerlikleri ve anlamları kaybolur. Nasıl ki ceket çivide asılı olmadığında yine varlığını sürdürüyorsa; bilinç ve beyin içinde aynı şey geçerlidir. Ceketin çiviye asılı olması gibi (aralarındaki dayanışma) bilinç de beyinde asılı ya da ona ilişik⁴⁵¹ haledir. Dolayısıyla bilinç insanda, varlığını hem psikolojik haller hem de beyin sayesinde ortaya koyar.

Bilincin ne olduğu ve bilincin kendi varlığını bize nasıl gösterdiğini inceledikten sonra, Bergson'a göre bilincin hangi özelliklere sahip olduğunu belirlemek gerekmektedir. Bergson'un eserlerine bakıldığında, bilincin kendisinin sahip olduğu üç temel özellik göze çarpar. Bunlar; şahsilik yani öznellik, bütünlük (birlik⁴⁵²) ve ayniliktir⁴⁵³. Sahip olduğumuz bilinç öncelikle her insanda, içinde geliştiği bilinç hallerinin varlığında kendini gösterir. Yani bilinç, psikolojik hallerimizin akışıyla içten bağlıdır. Bu durum, tecrübelerimizin bilincimizle ilişkisini ortaya koyar. Bu açıdan bilinç, hangi psikolojik hallerin yoğrulduğu tecrübeye varlığını sürdürüyorsa o, insanın *şahsi* yani öznel bilincidir. Bilincimiz, geçmiş ile geleceği birbirine bağlayan şuanda iş görür. Her anın, geçmiş tecrübelerin bağı ile yaşanmışlığı, insan bilincine öznellik katar.

Bilincin ikinci özelliği, onun bütünlüğü yani *birliği* anlatmasıdır. Bilinç, geçmiş ve gelecek arasındaki yaşanan anları, bir birlik ve bütünlük içinde yaşar. Bilincimiz, dış dünyadaki imgeleri, bir bütün içerisinde algılar.⁴⁵⁴ Aynı şekilde bilinç, kendi psikolojik hallerimizi de birlik ve bütünlük içinde anlar. Bunun nedeni bilincin, var olmuş olan ile var olacak şey arasında bir bağ kurma eğiliminden kaynaklanır.⁴⁵⁵ Bu bağı kurabilmek için bilinç, özelliği gereği meseleyi bütüncül olarak ele alır.

⁴⁵¹ Henri Bergson, "Soul and Body", *Mind Energy*, translated by H. Wildon Carr, Henry Holt and Company, New York, 1920, sf: 46

⁴⁵² Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 77-78

⁴⁵³ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 189 ve Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 14

⁴⁵⁴ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 168

⁴⁵⁵ Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 15

Bilincin üçüncü özelliği de, *ayniliktir*⁴⁵⁶ (bir halden diğer bir hal'e geçiş devamlılığını gösterir). Bergson' a göre aynilik prensibi, bilincimizin mutlak kanunudur. Düşünölmüş olan şey, düşünöldüğü anda düşünölmüştür.⁴⁵⁷ Aynilik prensibine göre bilinç, geleceğı şimdiye değıl, sadece bilinç hallerini yani hali hale bağlar ve o şekilde işler. Böylece hal başka bir hal ile bilinç hallerinin akışında, aynilik prensibi ile birbirine bağlanır. Tüm bilinç halleri, bu özellik ile birlik oluşturur. Son olarak da bu birlik, insanın kendi öz benliğini meydana getirir.

Bilincin özelliklerine bağılı olarak Bergson, yine bilincin iki temel görevinin bulunduğunu belirtir. Bilinç öncelikle, *seçme* yani karar verme kabiliyetidir.⁴⁵⁸ Karşılaştığımız durumlar arasından ihtiyacımız olanı seçip, onun hakkında karar verebilme özelliğine, bilinç sayesinde sahip olunmaktadır. Seçim yapma ve karar verme, şuanı gerçekleştiren eylemlerdir. Şuanı besleyen de yine bilinçtir. Bilincin ikinci görevi ise, *geçmiş ve geleceğı kucaklamasıdır*.⁴⁵⁹ Bilinç, şuan ile uğraşırken; aslında bu uğraşısının, geçmiş ile dolu ve aynı zamanda gelecek için yaptığını bilir.⁴⁶⁰ Çünkü bilinç her durumda, geçmişini içinde tutar ve devamlı geleceğı kovalar. Bunun temel nedeni, yukarıda da belirtildiğı gibi, bilincin seçim yapmakla görevli olmasıdır. Bilinç, seçim için yapılabilecek şeyi düşünöüp, eskiden yapılmış olan şeylerle onu karşılaştırır, bunların sonuçlarını ortaya koyar ve doğru seçim için harekete geçer.⁴⁶¹

Bilinç o halde dört şeye ihtiyaç duyar: Bellek, zaman, akıl ve sezgi. Bilinç, geçmiş ve gelecek algısını kendisinde kurabilmek için öncelikle, *zaman* kavramına ihtiyaç duyar. Bergson'a göre yaşayan her varlığın kendisinde, zamanın yazıldığı bir defter, mutlaka vardır.⁴⁶² Bilinç halleri, geleceğı doğru sürekli olarak birikerek aktığı için bilinç, ikinci olarak *belleğı* ihtiyaç duyar. Bergson, belleksiz bir

⁴⁵⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamöl*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 14

⁴⁵⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 189

⁴⁵⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamöl*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 234

⁴⁵⁹ Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katircioğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 15

⁴⁶⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 14

⁴⁶¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 20

⁴⁶² Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamöl*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 31

bilinçten söz edilemeyeceğini vurgular.⁴⁶³ Bilinç, karar verme ve seçme yetisini kullanırken, ilişkiye geçtiği ilk unsur da bellektir. Çünkü bilinç ancak, bellek ile birlikte iş görebilir. Bellek, geçmiş ve olup bitmiş anıları içinde tutabildiği için, bilincin en önemli yardımcısıdır. Bergson' a göre eğer bilinç kendi geçmişinden bir şeyleri kendisinde barındırmıyorsa, yani belleğe sahip olmasaydı, bilinç kendisini devamlı unutan ve her seferinde kendini yeni baştan doğuracak bir yapıda olurdu ki bu noktada; bilincin seçim kabiliyetinden söz etmek mümkün değildir.⁴⁶⁴

Bellek ve zaman dışında bilincin ihtiyaç duyduğu diğer bir unsur *akıldır*. Bilincimiz seçim yaparken, geçmiş anıların muhakemesini akı sayesinde gerçekleştirir. Akıl bu süreçte bilince yorumlama, anlama (anlık sayesinde) ve dikkat etme⁴⁶⁵ özelliklerini katar. Bergson'a göre akıl, seçim veya karar sürecinde, bilince düşünmeyi sağlarken, onu aynı zamanda yavaşlatır ve geciktirir.⁴⁶⁶ Yani bilincin, geçmiş anılar ile şimdiki durum arasında ilişki kurup düşünürken ki süreci, akıl ile gerçekleşir. Fakat aklın yanında, ihtiyaca göre doğru olanı seçmek için bilinç, aynı zamanda *sezgiye* ihtiyaç duyar. Sezgi, karar verme sürecine son noktayı koyacak bilince, ışık tutar.⁴⁶⁷ Sezgi, doğrudan kavrayış ile bilince ruhu açar. Bilinç, sürekli olarak dış dünya ile bağlantılıdır. Buna karşın ruhu bilince yaklaştıran, ona doğru seçimi sağlayacak olan unsur, sezgidir. Çünkü bilinç hallerinin temelindeki psikolojik olguyu (örneğin, nefretin kine dönüşmesi) meydana getiren, ruh durumunun (örneğin, nefretin kendisi) kendisidir. Buradaki ruh durumu, psikolojik bir olgu olmayıp, Bergson'a göre ruhun bir köşesini oluşturur.⁴⁶⁸ Bilinci ruhtaki duruma götüren, ruha yönelebilen sezgidir. Sezgi, bu açıdan bilincin ihtiyaç duyduğu temel unsurlardan birini oluşturur.

⁴⁶³ Henri Bergson, *Metafizik Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 46

⁴⁶⁴ Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 13-14

⁴⁶⁵ Henri Bergson, "Akıl Çabası" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 244

⁴⁶⁶ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 249

⁴⁶⁷ Nurettin Topçu, *Bergson*, Dergah yayınları, İstanbul, 2006, sf: 88

⁴⁶⁸ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 16

Bergson bilincin bize getirilerinin üç temel verisi olduğunu belirtir. Bu üç bilinç verisi, insanın bilinci sayesinde doğrudan doğruya sahip olduğu verileridir. Bilinç öncelikle bizlere, *“ben” fikrini* kazandırır. Bergson’a göre bilinç, insanın sahip olduğu “ben”e iki ayrı özellik katar. Esas “ben”, insanın içsel “ben”idir. Esas “ben”, dille ifade edilemez durumdadır.⁴⁶⁹ Bunun için yalnızca yaşanarak bilinebilir. Bilincimiz esas “ben”i, doğrudan doğruya (sezgisel) bilir. Bu açıdan onu bizzat, yaşayan insanın kendisi kavrar. Esas “ben”in yanında bir de dışsal yani mekandan⁴⁷⁰ akseden “ben”imiz vardır. Bu dışsal ben, aynı zamanda “ben”in toplumsal⁴⁷¹ yanıdır. Dışsal “ben”, dille de rahatça ifade edilebilir olduğundan, daha açık ve seçiktir. Hem içsel hem de dışsal “ben”, “ben”in sadece iki ayrı yüzüdür. Bu nedenle kastedilen, aslında yine insanın aynı “ben”idir.

Bilincin doğrudan doğruya bize sağladığı ikinci veri, *süre fikridir*.⁴⁷² Süre fikri, dış dünyanın matematik zamanından farklı bir zaman konusuna işaret eder.⁴⁷³ Genel anlamda süre fikri Bergson’ a göre, her türlü mekan ile ilişkisinden bağımsız, sadece esas “ben”in kendi kendisini yaşamaya bıraktığı zamanlar, “ben”in geçmiş ve gelecek arasında hiçbir ayırım olmadan zamanın bütünlüğü içinde, parçalanmaz bir akışla geçen anlardır.⁴⁷⁴ Sürenin en temel özelliği; onun *sürekliliği*⁴⁷⁵ ve *bölünemezliği*⁴⁷⁶. Bergson süre fikriyle birlikte, *hareketliliğin*⁴⁷⁷ de, bizlere verili olduğunu belirtir. Bergson’a göre bilinç hallerimizin yapı taşı, zamandır ve bu ancak süre fikriyle ifade edilebilir.⁴⁷⁸ Yaşanılan tüm anılar, tüm bilinç hallerindeki yoğunluk, sürenin kendisinde oluş ve hareket halinde sürüp gider. İnsanın içinde geçen zaman, her anın üzerine diğer bir anın geçmesi değildir.

⁴⁶⁹ Henri Bergson, a.g.e., sf: 119

⁴⁷⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 104-106

⁴⁷¹ Henri Bergson, a.e., sf: 119

⁴⁷² Henri Bergson, a.e., sf: 98

⁴⁷³ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümerterkin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 9

⁴⁷⁴ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 77-78

⁴⁷⁵ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 201

⁴⁷⁶ Henri Bergson, a.g.e., sf: 206

⁴⁷⁷ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 74

⁴⁷⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 16

Geçmişimiz hiç durmadan geleceğe doğru, büyüyerek ilerler. Bu ilerleyişin zaman ifadesi ancak, süre ile anlamlı kılınabilir. İçsel yaşamımızdaki bu süreci anlatan süre, “ben”in var olmasıyla mevcuttur. “Ben” ortadan kalkarsa, süre fikri de yok olur.⁴⁷⁹ Her ikisinin bilgisini bize veren de, yine bilincin kendisidir.

Bilincin bize sağladığı üçüncü veri, *hürriyet*⁴⁸⁰ ve *irade fikridir*.⁴⁸¹ İnsanın diğer canlılardan en temel farkı, Bergson’a göre onun iradeye yani bilinçli hür seçim yapma özelliğine sahip olmasıdır. İnsan, yaşadığı yaşamın ve kendi benliğinin bilincinde olan bir varlıktır. Dolayısıyla insan, aklı ve iradesiyle, karar verebilme yetisine de sahiptir. İnsan, hem kendi “ben”ini hem içsel yaşamında akıp giden süreyi hem de sahip olduğu hürriyeti; bilinciyle doğrudan doğruya kavrar. Bu açıdan bilinç, Bergson felsefesinde büyük öneme sahiptir.

Buraya kadar bilincin ne olduğunu, özelliklerini, görevini ve bizlere sağladığı verileri belirlemeye çalıştıktan sonra şimdi de; bilincin, temelde bağlı olduğu konularla (bilinç halleri, “ben” fikri, bellek ve algı yetisi) ilişkisi araştırılacaktır.

⁴⁷⁹ Henri Bergson, a.g.e., sf: 15-16

⁴⁸⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 210-212

⁴⁸¹ Henri Bergson, “Ruh ile Beden” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 48

3.3. Bilincin İrdelenmesi

Bilincin var olduğunu bize gösteren temel unsurlar Bergson'a göre; bilinç halleri ve bellektir. İnsanın bilinç sayesinde farkına vardığı en önemli şey, "ben" fikridir. İnsan, benliğinin ve kendi varlığının bilgisine, bilinci ile ulaşır. Bilinç bu bilmeyi hem kendini hem de dış dünyayı algılayarak gerçekleştirir. Bilinç, bizler ile dış dünya arasındaki bağı kurar. Bilinç algı yetisiyle insanı, çevresine açar. Hem kendimiz hem de çevremiz hakkında tecrübe edinebilmek, bilincin algılama yapmasıyla mümkündür. Diğer bir ifadeyle bilincin işlerliği, algılara bağlıdır. Her algılama, beraberinde bize yeni bir şey sunar. Bergson'a göre edinilen her tecrübeye, geçmiş anıların izi vardır. Bilincin algılama yapmasına yardımcı olan da, bu geçmiş anılardır yani bellektir. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, bilincin yakından ilişkili olduğu bu unsurları (bellek, bilinç halleri ve algı yetisi) ele alınıp incelenecektir.

3.3.1. Bilinç Halleri ve "Ben" Fikri

Bu bölümde öncelikle, bilinç hallerinin nasıl bir yapıda olduklarını, Bergson' un görüşleriyle kavramaya çalışılacaktır. Sonrasında, bilinç hallerinin "ben" fikri ile olan bağı incelenecektir. Buradaki temel amaç, Bergson'un bilinçten söz ederken öne çıkardığı *bütünlük* özelliğinin manasını anlayabilmektir. Bu anlayış zaman sorununu irdelerken de, yardımcı olacaktır. Konuya girmeden önce, Bergson'un ele aldığı meselelerin esarlere göre dağılımına tekrardan (çalışmanın 2. bölümünün başında yer verilmiştir) göz atmak yerinde olacaktır. Bu şekilde, bilinç sorununun yeri, daha iyi anlaşılacaktır.

Bergson felsefesi üç temel soru üzerine kuruludur. Bunlardan ilki, "ben" in ne olduğu sorusudur. İkincisi "ben" in evren ile olan ilişkisinin ne olduğu ve üçüncüsü de evrimin ne olduğu sorusudur.⁴⁸² Bergson bu sorulara hemen hemen her yazısında değinmesine karşın; her sorunun işaret ettiği belirli bir eseri vardır.

⁴⁸² Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, cilt 1, sf: 216-217-218

Sorulara sırasıyla, *Bilincin doğrudan doğruya verileri* (1888 *Essai sur les données immédiates de la conscience*), *Madde ve bellek* (1896 *Matière et mémoire*), *Yaratıcı evrim* (1907 *L'évolution créatrice*) eserlerinde yanıt bulmaya çalışır. Bergson' un felsefesinin ana hatlarını çizdiği ilk iki eseri, “Şuurun [Bilincin] Doğrudan Doğruya Verileri” ve “Madde ve Bellek” dir. Bu iki eserin özü; hareketin ve sürekliliğin asıl gerçeklik olarak kabul edilmesi ve yaratıcı evrimin doğru şekilde adlandırılmasını bize gösterecek olan anahtarı (sezgi) belirlemektir.⁴⁸³ Bergson' un hem doktora tezi olan hem de ilk eseri olan metin; genel olarak üç bölümden oluşur. İlk bölüm psikolojik hallerin şiddeti üzerine yani bilinç hallerinin nicelik değil, nitelikten ibaret olduğuna yönelik düşüncedir; ikinci bölüm bilinç hallerinin çokluğu yani süre fikridir ve üçüncü bölümde bilinç hallerinin organizasyonu yani hürriyet fikri üzerinedir. Bergson, insan bilgisi sorunu, insan doğasının evren ile olan ilişkisi, bellek ve bilincin işlerliği ve son olarak da insanın hem kendi benliğini hem de dış dünyayı nasıl algıladığına dair birçok konuyu; ikinci eserinde ele alır. Yaratıcı evrim ve canlı sorununa da, üçüncü eserinde yer verir.⁴⁸⁴ Bunun yanında, Bergson' un tüm eserlerine bakıldığında, bilinç ve zaman sorunu, her eserde bulunan temel konu olmuştur.

Bergson' un hem bilinç hem de zaman sorununa yönelmesindeki neden, bilincin ve zamanın parçalanabilir olduğu fikrinin giderek öne çıkmasıdır.⁴⁸⁵ Bilincin bölünebilir olduğu fikrine karşı olması Bergson' u, sırasıyla önce bilinç hallerini, sonra da, zaman konusunu incelemeye götürmüştür. Bu incelemenin ilkinde “*ben*” fikri ve *bellek* meselesi doğarken, ikinci incelemede *hareket* ve *süre* fikri meselesi ortaya çıkar. Bilincin ve zamanın varlığını bize gösteren en önemli unsur, bilinç halleridir. Bilinç hallerinin farkındalığı bizlere, “ben” fikrini de kazandırır. Bu nedenle şimdi öncelikle bilinç hallerini, ardından “ben” fikrini inceleyeceğiz.

Bergson ilk eserine⁴⁸⁶ iki temel soru sorarak başlar. Daha çok şiddetli denilebilecek bir duyum, şiddetli bir başka duyumu içine alabilir mi? ve yer

⁴⁸³ Joseph Solomon, *Bergson*, Constable & Company Ltd, London, 1912, sf: 31

⁴⁸⁴ Joseph Solomon, *a.g.e.*, sf: 32

⁴⁸⁵ (Bkz.) Bu çalışmanın “*Bilinç Probleminin Doğuşu*” bölümü

⁴⁸⁶ “*Bilincin [Şuurun] Doğrudan Doğruya Verileri*”

kaplamayan bir miktarla, yer kaplayan bir miktar arasında ortak olan nedir?⁴⁸⁷ Genel olarak ele alındığında; yer kaplayan miktarlar nicelik olarak sıralanır, çoğalır ve azalır. Peki yer kaplamayan iç hallerin yani psikolojik hallerin şiddeti nasıl belirlenir? Burada ortaya çıkan belirsizliğin asıl sebebi; mekana bağlı olup sayılabilir olan ile, doğrudan doğruya şiddet halinde bilinci kaplayan ruh halleri arasında yaptığımız benzetmeyi, ifade edememekten ortaya çıkmaktadır.⁴⁸⁸ Örneğin başımız ağrıdığı anda, “ne kadar çok başım ağrıyor” deriz. Buradaki “çok” ifadesi, sayılabilir mekansal bir ifadedir. Başın ağrması ise, sayılamaz durumda olan psikolojik hallerdendir. Bergson’ a göre psikolojik hali ifade ederken kullandığımız sayılabilir mekansal kavramlar, durumun neticesine göre ortaya çıkar ve söylenirler. Diğer bir ifadeyle; karşılaşılan durumların sebeplerinin, miktar ve mahiyeti hakkında bizleri bir varsayım tasarlamaya sevk eden, neticenin şiddetidir. Bu şiddet de aslında, duyumun şiddetidir.⁴⁸⁹ Fakat asıl olan, bilinç halleri arasındaki şiddet farkının; yer kaplayan miktarlarda olduğu gibi nicelik değil, haller arası bir nitelik farkı olmasıdır. Günlük hayatta çoğu zaman bilinç hallerinin arasındaki şiddet farkını, sayılabilir tarzda görüldüğünden ya da mekan fikrinden⁴⁹⁰ dolayı; nicelikmiş gibi ifade edilmektedir (yukarıda kullandığımız “çok” ifadesi gibi).

Psikolojik haller hakkındaki fikirleri donuk kavram ve kelimelerle sınırlandırılıp, mekan kalıplarıyla düşünöldükçe, meselede karışıklık doğmaktadır. Bergson konuyu bir örnekle açıklamaya çalışır: Ona göre acıma duygusunun kökeninde, korku duygusu hakimdir. Buradaki korku duygusu, tiksiniilmekten ve küçük görölmekten kaynaklanan bir korkudur. Acımanın özünde, bir küçölme ve yükseklerden inme ihtiyacı vardır. Sefil durumda olan birini gördüğümüzde, ona acır ve kendi kıymetimizi anlar, korkumuzu dindiririz. Yani burada; tiksiniilmekten korkmaya, korkmaktan acımaya geçen bir nitelik değişmesi söz konusudur.⁴⁹¹ Böylece Bergson, bilinç hallerinin şiddetinin, çoğu zaman dış sebeplere bağlı

⁴⁸⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 10-11

⁴⁸⁸ Ziya Somar, *Bergson*, Semih Lütfi kitabevi, İstanbul, 1939, sf: 99

⁴⁸⁹ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 14

⁴⁹⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 75

⁴⁹¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 24

olmadığı; fiziki meselenin dışında, derin hallerden ibaret olduğu sonucuna varır.⁴⁹² Aynı çizgi üzerinde ilerleyen bilinç halleri, zaman zaman yükselirler ve alçalırlar. Bu yükselme ve alçalmalar arasındaki fark, o halde bir nicelik değil, bir nitelik farkıdır.

Bergson, bilinç hallerinde meydana gelen karışıklığın sebebini; niteliğin nicelikle, şiddetin de miktarla yorumlanılmasında görür. Bu yorumlamada zihinsel duyular, aynı tarzda anlaşıldığından; hem mesele karmaşılaşmakta hem de bilinç hallerin bölünebilirliği, olağan karşılanmış olmaktadır. Bergson, başka bir örnekle konuyu açıklamaya devam eder:

“Sağ elde bulunan bir iğneyi, gittikçe artan kuvvetle sol ele batırdığımızda, sol elde ilk olarak bir karıncalanma sonra batırılma en son olarak da acı duyarız. Dikkatle incelediğimizde, bunların birbirinden nitelik farklarıyla ayrıldıklarını ve birbirlerinin çeşitlerinden başka bir şey olmadıklarını görürüz. Ama yine de gittikçe şiddetlenen bir tek ve aynı batırılmış duyumundan bahsederiz. Çünkü iğneyi batıran sağ el, gittikçe artan şiddeti, sol elin duyumuna katar.”⁴⁹³

Bergson, örnekte ifade ettiği gibi; iğneyi sağ el, batırma şiddetini sol ele yüklemektedir. Bu durumda neticenin içine sebep konulmuş olmaktadır. Çoğu zaman farkında olmadan, niteliği yani şiddet değişmesini nicelikle yani miktarla yorumlamaya kalkışırız. İğnenin batırılması sonucu elde duyulan acının ifadesi, sayısal derecelerle artan bir durum göstermez. Yani elimizdeki acı hakkında, şuan iki derece ya da dört buçuk derece daha arttığı şeklinde bir anlatım geliştiremeyiz. Batırılmanın başlangıcı ile bitişi arasında geçen süre, bölünemez ve nicelikle ifade edilemez.⁴⁹⁴ Acı değişimi, acının nitelik değişimiyle ilgilidir. O halde Bergson’a göre, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Bilinç halleri kendi başına ele alındığında, nicelikle hiçbir ilgileri yoktur. Örnekte olduğu gibi karıncalanma, batırılma ve acı ifadeleri; birbirinin çeşitli ya da devamı olan, sadece nitelik değişmelerinden ibaret bilinç halleridir.

⁴⁹² Henri Bergson, a.e., sf: 25

⁴⁹³ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 44

⁴⁹⁴ Henri Bergson, “Değişikliğin Kavranılışı 2” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 204

Birbirinden ayrı, birçok psikolojik hali idrak eden ve içinde barındıran şey nedir? Bergson bunun, “*ben*” olduğunu ifade eder.⁴⁹⁵ “Ben”, bütün hallerin içerisinde yer aldığı bir birliği anlatır. Bu bakımdan “ben” fikri, bilinç ile bütünleşmiştir. Ona göre, evrim sürdükçe bilinç yani “ben” fikri de, kendisini yaratmaya ve geliştirmeye devam eder.⁴⁹⁶ Bergson, duyumlardan ve fikirlerden kaynaklanan iki ayrı “ben”den söz eder. Bunlardan ilki, doğrudan doğruya yakalanırken; ikincisi bize ancak mekandan aksederek gelir.⁴⁹⁷ Birinci “ben”, sembolik toplumsal “ben”dir. Bu “ben”, dile uygun olduğu için son derece açık ve seçiktir. Açık ve seçik olduğu için, çoğu zaman bu “ben” ile yaşarız. Toplumsal “ben” olduğu için de, dışsaldır ve dışsal zamanı yaşar. İkinci “ben”, Bergson’a göre esas “ben”dir.⁴⁹⁸ Esas “ben”, içsel “ben”dir ve dilin kalıplarına uygun olmadığı için, çoğu zaman ifade edilememektedir. Dilin hareketsiz ve donuk kalıplarına girmediği için bu ikinci “ben”, özünde hareketi barındırır ve bu açıdan da yaratıcı evrimin gerçek manasını içerir. Bergson’un felsefesinde üzerinde durduğu süre meselesinin ve özgürlüğün yeri de, yine bu içsel “ben”den gelmektedir. Dışsal “ben”, maddi dünyanın pratik şartlarına uyar. Kişiselikten uzak, mekanlaşmış, donuk ve durağandır. İçsel “ben” ise, daima hareketlidir. Bergson bu ayrımı eserinde şöyle ifade eder:

“Bu fikirler [dışsal benin fikirleri], durgun suların üzerindeki sonbahar yaprakları gibi, ruhun üstünde yüzerler. (...) Canlı fikirler [içsel benin fikirleri] ise, daima bir kaynaşma, sürekli bir erime ve karşılıklı girişme halindedirler.”⁴⁹⁹

Birbirinden çok ayrı gibi görülen bu iki “ben”, sahip olunan “ben”in iki ayrı yüzünü gösterir fakat sahip olunan “ben”, bir ve tektir. Bergson’a göre yapılan hata, birini

⁴⁹⁵ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 105-106

⁴⁹⁶ Henri Bergson, “*Şuur ve Hayat*” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 31

⁴⁹⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 104-105

⁴⁹⁸ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenc*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf:

11

⁴⁹⁹ Mustafa Şekip Tunç, *Yaratıcı Tekamül’ e Önsöz*, MEB, İstanbul, 1947, sf: XVII

unutup diğeriyle hayata yarım olarak devam etmektir. İnsan genelde, içsel “ben”in mekana yankılanmış gölgesiyle yetinir. Realiteyi, çoğu zaman sembolün arkasından görür.⁵⁰⁰ Birinde kendi varlığımızın parçalanmaz, bütün ve yalnız kendimize ait, kesiksiz akan bir yaratılışı varsa; diğesinde kendimize ait bir hayal, bir sembol ve herkes için aynı anlamda bir tasavvur vardır.⁵⁰¹ Toplumsal hayatın dışsal “ben”ini tercih ederek; içsel “ben”in manası anlaşılamadığı gibi, gerçek olanı da baştan kaçırmış olunmaktadır. İçsel “ben”in göz ardı edilmesi, bilinç hallerinin bütün haldeki ilerleyişi (süre) ve bunların bölünemez oluşu, anlaşılamamaktadır.

Bahsedilenler çerçevesinde bilinç halleri ve “ben” fikri hakkında şunları söyleyebiliriz: Bergson’un ifade etmeye çalıştığı bilinç halleri ve genel olarak bilinç meselesinin temel noktası, “ben” fikridir. “Ben” kavramı, bilincin farkında oluşumuzun anlamıdır. Bergson’ un “ben” ile bilinci birlikte kullanmasının nedeni, bilinç hallerinin “ben” in kendisi tarafından anlamlandırılmasıdır. Bilinç hallerini bilinçli bir şekilde kavrayan, “ben”in kendisidir. Yani “ben” dediğimizde, bunu bilinçli bir şekilde, bilinç farkındalığı ile söylüyoruz demektir.⁵⁰² Bu farkındalık, “ben” in şimdi ile geçmiş arasında kurduğu bağıdır. Bilinç ve “ben”, birbirine bağlı olarak hareket eder. Bilincin olmaması, “ben” in geçmişi, şimdiye bağlayamamasına neden olur. “Ben” in bilinç hallerini bir bütünlük içinde kavrayabilmesi, onun geçmişe uzanabilmesiyle ilişkilidir.

“Ben” ile bilinç halleri arasında bu bağı, şundan geçmişe doğru giden bu bilinçliliği ayakta tutan, daha doğrusu onu besleyen bir yapının olması gerekir. “Ben”, beş dakika öncede “ben” idi, şunda da “ben”dir. Bilinç kuşkusuz bunda etkilidir fakat, “ben” in beş dakika veya beş ay önceki “ben” ile aynı “ben” olduğunu bize sağlayan bir yapı var mıdır? Bergson’a göre bu yapı, belleğin kendisidir. Şimdi, bilinç sorununda belleğin ne olduğu ve onun nasıl bir işleve sahip olduğu, Bergson felsefesi çerçevesinde incelenecektir.

⁵⁰⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 118

⁵⁰¹ (Bkz.) Ziya Somar, *Bergson*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1939, sf: 132

⁵⁰² Henri Bergson, “*Ruh ile Beden*” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 48-49

3.3.2. Bilinç ve Bellek

Bu bölümde, bir önceki bölümle ilişkili olarak; bilinç halleri ile “ben”in arasındaki bağı kuran yapı yani bellek konusu ele alınacaktır.

Bergson, “ben” kavramını inceleyerek önemli bir meseleye varır: Bellek sorunu. Bergson’ a göre “ben” fikri yani “ben” bilinci, bellek ile kazanılır.⁵⁰³ Diğer bir ifadeyle, bellek olmadan “ben” bilincinin idraki mümkün değildir. Burada öncelikli olarak üzerinde durulması gereken, belleğin hem bilinç hem de zaman konusunun tam merkezine oturmasıdır. Geçmiş, durmadan ve geri dönülmeksizin her an üst üste binerek birikmektedir ve her anı bizler, bu geçmişin birikimiyle yaşamaktayız. Bu yaşama, bizleri zaman konusuna getirir. Aynı şekilde; geçmiş hatırlamak ve şuanın farkında olmak meselesi ve bunların bellek ile ilişkisi, bizleri bu sefer bilincin konusuna getirmektedir.⁵⁰⁴ İşte bu iki konu, Bergson’un felsefesindeki temel uğraşısıdır ve bu uğraşının merkez noktası da, bellektir.

Bellek, bütün geçmişimizi bütünüyle saklayan bir gerçekliktir.⁵⁰⁵ Bu gerçeklik en yalın şekilde kendisini bilinç ve “ben” de gösterir. Bilinç denince akla bellek gelir.⁵⁰⁶ Bellek yeni bir algıya, geçmiş durumları yani anıları ekler ve sürekli olarak şimdiyi geçmişle işler.⁵⁰⁷ Asıl gerçeklik, geçmişin şimdi oluşundadır. Geçmiş, şimdinin içindedir, yaşamımızın her anında bizim içimizde ve bizimle birlikte. Geçmiş bu açıdan, bizi sürekli olarak izler. Geçmiş, şimdiyle durmaksızın büyür.

Bergson, bilinçli bir varlıkta aynı iki anın olamayacağını vurgular.⁵⁰⁸ Birinci an’ da, benlik bütünüyle o hissin içerisindedir. İkinci anda, kendisinin yanında bir önceki anı da içerir. Dolayısıyla birbirini izleyen iki an boyunca bilinç, kendisiyle aynı kalamaz. Birbiriyle aynı iki ana sahip bilinç, ancak belleksiz bir

⁵⁰³ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14

⁵⁰⁴ Henri Bergson, “Ruh ile Beden” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14-15

⁵⁰⁵ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 2-4

⁵⁰⁶ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, Paradigma yayınları, İstanbul, 2011, sf: 46

⁵⁰⁷ Dinçer Yıldız, *Henri Bergson’ un Felsefesi*, Bağlam yayınları, İstanbul, 2006, sf: 57

⁵⁰⁸ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, Paradigma yayınları, İstanbul, 2011, sf: 46

bilinçtir. Yani bu durumda bilinçsizliktir.⁵⁰⁹ Bergson bu konuda psikoloji bilimini de eleştirir. Bilim sayma, ölçme (analiz) işiyle ilgilendiği için, niteliksel değişme ve süreklilikten ibaret olan ruhsal ve bilince ait durumları da ölçmeye kalkışmaktadır. Halbuki ölçülebilen sadece dışsal ve fiziksel olanlardır yani mekanda yer almayanlardır.⁵¹⁰ Bergson'a göre psikoloji, "ben"i duyumlara, duygulara ve temsillere ayırarak inceler. "Ben"ın yerine, psikolojik olgular olan unsurlar dizisinin konulduğunu söyler.⁵¹¹ Ona göre, bir insanın geçmişini ve şimdisini içinde barındırmayan, soyutlama ve analiz ile ondan ayrılacak bir durum duygusu olamaz. Bu şekilde psikoloji bilimi, uyguladığı analizle, "ben"ın ve bilinç hallerinin özünü yakalayamamaktadır.⁵¹² Psikolojinin incelediği de, "ben"ın ve belleğin kendisi olmaktan ziyade, sadece görünürde olan alışkanlık haline getirdiğimiz, otomat olan hareketlerimizdir.⁵¹³

Bergson bellek konusunu ele alırken, geçmiş anıların bellekte tutulması ve bu anıların tekrar şimdide hatırlanması konusunda, iki ayrı şekilde irdelenmesi gerektiğini düşünür. Bu açıdan, anıların bellekte tutulması konusunda, belleğin özü gereği sahip olduğu bir ayrım vardır. Ayrıca Bergson yine anıların şüana getirilmesi bakımından, yani anıların eyleme geçmesi konusunda, başka bir ayrıma tabi tutulması gerektiğini belirtir.⁵¹⁴ Öncelikle incelemeye, daha genel bir ayrım olan, anıların şüana gelmesi konusunda, Bergson' un yaptığı ayrımla başlanacaktır.

Geçmiş, iki tarzda yaşamımıza katılır. Bunlardan ilki, geçmişin *arı bellek* (*hür bellek*) olarak bulunuşu; diğeri ise geçmişin, *otomat bellek* olarak bulunuşudur. Arı bellek, bağımsız anıları yani kişisel imge ve anıları içerdiğinden aynı zamanda hür bellek adıyla anılır. Bergson' a göre otomat bellek daha çok, psikolojinin inceleme alanı olarak karşımıza çıkar.⁵¹⁵ Dışsal "ben", otomat bir belleğe sahip iken;

⁵⁰⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 46

⁵¹⁰ Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, Say yayınları, İstanbul, 2010, sf: 75

⁵¹¹ Henri Bergson, *Metafizik Giriş*, çev: Atakan Altınörs, Paradigma yayınları, İstanbul, 2011, sf: 52

⁵¹² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 52-53

⁵¹³ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 63

⁵¹⁴ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 63-64

⁵¹⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 103

içsel “ben”, hür bir belleğe sahiptir.⁵¹⁶ Peki bu ayrım ne anlama gelmektedir? İnsanın sahip olduğu bellek, iki ayrı unsura hizmet eder. Otomat bellek, günlük hayatta pratik işlerimizi görebilmemiz için gerekli olan bilgilerin merkezidir. Hür bellek olarak nitelendirilen arı bellek ise, saf düşünce ve özümüze ait bilgilerin bulunduğu yerdir. Otomat bellek, *beyin* ile iş görürken; hür bellek daha çok *bilinçle* iş görür. Bilincin rolü karar vermektir yani seçim yapmaktır.⁵¹⁷ Bergson’a göre insan dışındaki canlılarda, iradeli hareket yani kararlı eylem durgun ve uyuklar haldeyken, onlarda bilincin olmadığı sonucuna varılmıştır. Halbuki bilinç, hür ve iradeli olarak eylemde bulunduğu zaman yükselir ve gelişir.⁵¹⁸ İnsan bilinci, iradeli eyleyen bir yapıdadır. Otomatlaştığı an yani beynin komutasındaki otomatik bellek ile eylemde bulunulduğunda, bilinç kolayca devreden çıkmaktadır. Bilincin devreden çıkması şu anlama gelir: Bilinç, canlı varlıkta hareketi çevreleyen bir yapıya sahiptir. İradeli hareket, bilinci etken kılar. Buna karşın, tekrarlı hareketlerin otomatlaşması, bilinci Bergson’ un deyimiyle hiçleştirmektedir.⁵¹⁹ Böyle bir durumda da, bilinç hareketleri yaratıcılıktan uzaklaşır. Çünkü yaratıcılığın çıkış yeri Bergson’a göre, hür bellektir.

Belleğin, otomat ve arı (hür) bellek olarak iki türlü yaşamımıza katıldığından söz ettik. Bu ayrım, anıların eyleme dönüşmesi bakımından yapılan bir ayrımdır. Otomat bellek, daha çok hareket ettirici ve anlıktır. Hür bellek ise sürüp giden bir yapıya sahiptir.⁵²⁰ Bu ayrım ile, Bergson’un süre fikrine dayalı yaptığı diğer bellek ayrımını, birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Çünkü bu ayrım, bellek konusunu kavranılabilmesi açısından önemlidir. Bergson’un anlatmaya çalıştığı ikinci ayrım, belleğin kendi içinde var olan bir ayrımdır. Yani, anıların bellekte tutulmasına yönelik bir ayrımdır. Şimdi bu ayrımın ne olduğu incelenecektir.

Süre fikri Bergson’un belirttiği gibi, geçmişin şimdide birikmesi ve geleceğe uzanması olduğundan, bellek kendi içinde bir çözülme gösterir.

⁵¹⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 62

⁵¹⁷ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 20

⁵¹⁸ Henri Bergson, *Zihin Kudreti*, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 21

⁵¹⁹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 191

⁵²⁰ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, çev: Hakan Yücefer, Otonom yayıncılık, İstanbul, 2006, sf: 98

Bu çözölme, keskin bir çözölme ya da ayrılma değildir. Çünkü sürede ve aynı şekilde bellekte parçalanmadan söz edemeyiz. Anılar bir arada, bir yandan geçmişe doğru yönelirken; bir yandan da birikmeyle gelen bir yoğunluk, geleceğe doğru bir sıkışma gösterir.⁵²¹ Bu geçmişe yayılma ve geleceğe doğru sıkışma durumu, belleğin kendi içinde ikili yanını doğurur. Biri *anı bellek*, diğeri *alışkanlık belleğidir*.⁵²² Anı bellekte (bir sonraki bölümde incelenecek olan saf anılar, bu anı bellekte yer alırlar) anılar, geçmişe doğru yayılır. Bir bütünlük içinde geçmişte adeta erirler. Bergson'un anının kendi kendini sakladığına (saklamak yani bir arada bulunma) ilişkin açıklamasının asıl manası budur. Eserinde konuya dair şunları söyler:

“Bellek, bir çekmecenin gözlerine anıları yerleştiren ya da defter geçiren bir meleke değildir. Ortada ne defter, ne çekmece ne de meleke vardır; çünkü böyle bir meleke durmadan çalışmaz. İsteddiği ve gücünün yettiği zaman çalışır, halbuki geçmişin geçmiş üzerine yığılması hiç durmadan olur. Daha doğrusu geçmiş, kendi kendini saklar.”⁵²³

Anılar ya da geçmiş, kendi kendini saklarken, aynı zamanda geleceğe doğru sürekli olarak bir akış halindedirler. İşte bu akış, anılar biriktikçe, şüana gelebilmek için (yani anıların hatırlanmaya hazır durumda bulunmaları) otomatik olarak harekete geçmeye hazır bulunan anıların durumunu anlatır. Anıların bu durumu, alışkanlık belleğini ifade eder. Buradan anlaşılacağı üzere bellek, öyle bir yapıdır ki; hem anılarla akarken biriken, hem de birikirken sıkışan ama bütünlüğünü ve biraradallığını bozmayan bir yapıdır.

Bergson, anı bellek ve alışkanlık belleğinin, geçmişin bellekteki iki ayrı biçimi olduğunu belirtir.⁵²⁴ Onun devindirici mekanizmalarda⁵²⁵ ortaya çıktığını söylediği bellek, alışkanlık belleğidir. Bağımsız anılarda ortaya çıkan bellek ise, kişisel imge anılardır yani anı bellektir. Alışkanlık belleği, geleceğe doğru yığılan ve

⁵²¹ Gilles Deleuze, *a.g.e.*, sf: 84

⁵²² Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 55-56

⁵²³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 17

⁵²⁴ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 59

⁵²⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 104-105

sıkışan anıları içerdüğinden, ileriye doğru yönelir. Diğer yandan anı bellekteki kişisel imge anılar ise, tam tersi yöne yani geçmişe geriye doğru yönelim gösterirler.⁵²⁶ Anı bellekteki anılar, eyleme dönüşürken⁵²⁷, diğer bir ifadeyle şüana gelirken, belleğin hür yanında ortaya çıkar. Çünkü bu anılar, gelişmeye ve değişmeye açıktır. Bellekteki anıların yaratıcı yanı, buradan doğmaktadır. Alışkanlık belleğindeki anılar ise, otomat bellek ile eyleme geçerler yani yaşama katılır. Alışkanlık belleğindeki anılar, tekrarlanan hareketlerin saklanarak alışkanlık haline gelmesidir. Bu alışkanlık, geçmişte tekrarlar. Anı bellek ise, yalnız bir tasavvurun zihinde tutulmasıdır ve bunun tekrara ihtiyacı yoktur. Bir defa yaşanmış olması, anı bellek için yeterlidir.⁵²⁸ İstenildiğinde, ele alınıp geliştirilirler ve bir anı olarak belleğe kaydedilirler. Fakat ilk defa kaydolunan şekli, yine kaydedildiği zamanda, anı bellekte saklı kalır.

Bergson, alışkanlık belleği ile anı belleğin birbirini tamamlayıcı tarzda olduğunu belirterek, ders çalışmayla ilgili bir örnekle meseleyi aydınlatmaya çalışır⁵²⁹: Bizler ders çalışırken, dersi ezberleyebilmek için, defalarca tekrar yaparız. Her okumada yani her tekrarda, bir adım daha ilerleme kaydederiz. Sonunda dersin tamamını ezberleriz ve belleğimize kazırız. Fakat dikkatle incelediğimizde burada, *dersin anısı* ve *okumanın anısı* olarak iki anı şekli karşımıza çıkar. Burada önemli olan, yapılan her okumanın bir önceki okumanın anısına katkı sağlayan bir şey mi olduğu, yoksa aynı dersin yenilenen tekrar okumaları mı olduğu meselesidir. Aslında bu iki durum birbirini tamamlar. Yani okumaya katkıda bulunan okuma, zaten içinde tekrarı da içerir. Bergson'un üzerinde durduğu asıl mesele, dersin ve okumanın anısının bir arada, bellekte nasıl bulunuyor olduklarıdır.

Dersin anısı, ezber öğrenildiğinden, bir alışkanlığın tüm özelliklerine sahiptir. Tüm alışkanlıklar gibi, aynı çabayı tekrarlayarak elde edilirler.⁵³⁰ Buradaki okumanın anısı, bir tasarımdır çünkü yapılan her okuma, aynı dersi şüana yeniden getirmek demektir. Dersin anısı ise, ilk okumada bir kez öğrenildiğinden, tasarım

⁵²⁶ Henri Bergson, a.e., sf: 67

⁵²⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 61

⁵²⁸ Nurettin Topçu, *Psikoloji*, Dergah yayınları, İstanbul, 2012, sf: 180

⁵²⁹ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 60

⁵³⁰ Henri Bergson, a.g.e., sf: 60

değil, Bergson'un deyimiyle eylemdir.⁵³¹ Çünkü ders, ilk öğrenildiğinde bellekte belirli bir gün ve zamanda kaydolur, kişisel imge anı olarak anı bellekte yerini alır ve silinmez. Dersin anısı sonradan yapılan tekrarlarla yeni bir şekil alırsa, değişmiş şekliyle yeni bir gün ve zamanda belleğe kaydolur. Dersin anısı bu şekilde, bir sonraki öğrenilen anıya eylemde bulunmuş olur. Dolayısıyla dersin anısının eylem olması, ileriki okumalara etkide bulunabildiği içindir.

Bergson'a göre bizler bir dersi, alışkanlık belleği ile ezberleriz. Ezberlemeyi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tekrarlarla yaparız. Öğrenilen ders sonradan hatırlanmak istenildiğinde, anı bellek kullanılır. Bu iki bellek, öğrenilen şeylerin bellekte tutulması ve sonradan hatırlanması için gereklidir ve yine bu iki bellek birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir.⁵³² Örneğin; topluluk önünde bir konuşma yapacağımız zaman, öncelikle anı belleğimizi çalıştırırız. Böylece üzerinde konuşacağımız konu çerçevesinde düşünürüz, fikirlerimizi toparlarız ve hazırlık yaparız. Konuşmamıza başladıktan sonra da, alışkanlık belleğimizle otomat tarzda önceden hatırlayıp düzene koyduğumuz fikirlerimizi karşı tarafa sunarız.

Alışkanlık belleği, tekrarlı otomat şekilde çalıştığından, fiziksel yapıya bağlıdır. Alışkanlık belleği anılarını, beyin üzerinde bir takım izler veya sinir hücrelerinde açılmış yollar ve bağıntılar halinde muhafaza eder.⁵³³ Anı belleğin ise, madde ve fiziksel yapımızla bir ilgisi bulunmamaktadır. Anı bellek kendi içinde maddeden bağımsızdır.⁵³⁴ Anı bellekte anılar, bir kez (dersin anısı gibi) ve nasıl ise öyle kaydedilirler. Buradaki anılar, bilincin altında, ruhsal hallerin aleminde saklıdır. Bu nedenle anı bellekteki anıların bellekte tutulması, bedenden ve beyinden ayrıdır. Devindirici mekanizmalar ve bağımsız anılarda meydana gelen belleğin bu iki ucu (anı bellek ve alışkanlık belleği) yine belleğin, saf hallerinde yani kendi içinde düşündüğümüz yapısıdır.⁵³⁵ Bunun bilinci, içsel deneyimdir. Peki belleğin, beyin ve bilinç ile ilişkisi tam olarak nasıldır?

⁵³¹ Henri Bergson, a.e., sf: 61

⁵³² Nurettin Topçu, **Psikoloji**, Dergah yayınları, İstanbul, 2012, sf: 180

⁵³³ Nurettin Topçu, a.g.e., sf: 180

⁵³⁴ Henri Bergson, **Madde ve Bellek**, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 55

⁵³⁵ Henri Bergson, a.g.e., sf: 67

Bergson'a göre şimdiki yakalamak, oldukça zordur. Şimdiki yakaladığımızı zannettiğimiz an, bizden uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla bizim şimdi zannedip, asıl kavradığımız şey, geçmişimiz ile az sonra olacak geleceğimiz arasındaki süre yoğunluğudur.⁵³⁶ Geçmiş ve geleceği kucaklamış olmak, bilinçli bir varlık olmanın temel göstergesidir. Bergson, bellek ile beraber yol alan bilinci, en yalın şekliyle şöyle ifade eder:

“O zaman bilinç, var olmuş olan şey ile, var olacak şey arasında bir bağlantı çizgisidir. Bilinç, geçmiş ve gelecek üstüne kurulmuş bir köprüdür.”⁵³⁷

Bergson'un ifade ettiği bu köprü, bilincin tüm zamana yayıldığıнын anlatımıdır. Bilincin ve belleğin bu uyumunda, beyinin ne iş gördüğü önemli bir meseledir. Bergson, beyinin buradaki görevini kısaca şöyle anlatır:

“Beyin, duyum yolundan gelmiş bulunan iletinin, bir hareket yoluna geçip girebildiği bir kavşaktır. Diğer bir ifadeyle beyin, organizmanın bir noktasından alınmış olan akımı, istenildiği gibi gösterilen bir hareket cihazının doğrultusuna yöneltip fırlatmaya imkan veren bir komütatördür.”⁵³⁸

Buradan beyin üzerine anlaşılan şey, beyinin kendisine iletilen bir işin bir düzene sokulup bunu, istenildiği ölçüde işleyip geri sunmasıdır. Beyin ile bilinç arasındaki ilişkiyi Bergson, orkestra şefinin elindeki çubuğun hareketleri ile senfoni arasındaki bağlantıya benzetir.⁵³⁹ Senfoniye bilinç, çubuğu da beyin olarak düşünüldüğünde; senfoninin notalardan oluşan bütünlüğünü nasıl ki orkestra şefi çubuğu yönlendiriyorsa; aynı şekilde bilinçteki duyumları ve hallerin uzandığı seçimi beyin

⁵³⁶ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 15

⁵³⁷ Henri Bergson, “Consciousness and Life”, *Mind Energy*, translated by H. Wildon Carr, Henry Holt and Company, New York, 1920, sf: 9

⁵³⁸ Henri Bergson, “Şuur ve Hayat” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 18-19, [Karş.] Henri Bergson, “Consciousness and Life”, *Mind Energy*, translated by H. Wildon Carr, Henry Holt and Company, New York, 1920, sf: 12

⁵³⁹ Henri Bergson, “Ruh ile Beden” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 72

işler ve düzenler. Beyin bir *seçim* organıdır.⁵⁴⁰ Bergson'a göre beyin seçimi yapmaz, sadece seçilmiş bulunan bir işi düzen içinde işletir. Fakat bu işleme, zamanla otomatik bir hal almaktadır. Bergson'un deyişiyle mesele, mekanik gözükecek kadar basitleşir.⁵⁴¹ Buradaki önemli nokta, beyinin değil, bilincin rolüdür. Bilinç geçmiş hatırında tutar ve geleceği kovalar. Bunun temel nedeni, seçim yapmakla görevli olmasıdır. Bilinç, seçmek için yapılabilecek şeyi düşünmek ve eskiden yapılmış olan şeyin faydalı veya zararlı sonuçlarını kestirmek ve hatırlamak ister.

Bergson, bellek üzerine yaptığı incelemede, beyin üzerine önemli ayrıntılar yakalar. Beyin konusundan yola çıkarak, madde ile bilincin birbirinden farklı var olma şekilleriyle kendilerini gösterdiğini belirtir.⁵⁴² Dolayısıyla ona göre, iki tür var olma vardır: Madde ve bilinç. Madde, insan açısından düşündüğümüzde; bedendir, beyindir.⁵⁴³ Bilinç ise; hayat ile gelişen, bizlere maddeyi yakalamak ve onu kendi yararına çevirmek için maddeye girecek bir kuvvet olarak kendini gösterir.⁵⁴⁴ Madde, bozulan ve aşınan bir eylem iken; bilinç, hiç durmadan kendi kendini yaratan, zenginleşen bir eylemdir. Bergson'a göre insanda bilinç, özgür bir yaratımın çabası olarak yer alır. Madde ve bilinç, tek başlarına birbirlerine indirgenip, birbirleriyle açıklanamazlar fakat tam anlamıyla birbirlerinden koparılmaları da mümkün görünmemektedir. Çünkü her ikisi de, insanın var oluşunu meydana getiren iki temel yapıyı oluşturmaktadır.⁵⁴⁵

Genel olarak belirtmek gerekirse, bilinç ve bellek birbirleri ile varlıklarını sürdüren yapılardır. Bilinçle gerçekleştirilen seçimlerin hepsinde, geçmiş anıların etkisi vardır. Dolayısıyla bellek, seçimlerde önemli bir rol oynar. Seçimlerin yanında bilinç halleri, içinde tüm önceki halleri içermektedir. Bilinç halleri bir yandan

⁵⁴⁰ "The brain is an organ of choice", Henri Bergson, **"Consciousness and Life"**, **Mind Energy**, translated by H.Wildon Carr, Henry Holt and Company, NewYork, 1920, sf: 13

⁵⁴¹ Henri Bergson, **"Şuur ve Hayat"** makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 19

⁵⁴² Henri Bergson, **a.g.e.**, sf: 24

⁵⁴³ Henri Bergson, **"Ruh ile Beden"** makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 49

⁵⁴⁴ Henri Bergson, **"Şuur ve Hayat"** makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 30

⁵⁴⁵ Henri Bergson, **Madde ve Bellek**, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 110

geleceğe doğru akarken; diğer yandan da anı bellekte kayıtlı kalırlar. Geręekleřtirilen eylemlerde, bilinę ve bellek birlikte hareket ederler.

Buraya kadar Bergson'un bilinę ve bellek hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Bilinę ve belleğin bu yakın ilişkisinden, insanın sahip olduğu ve yaşam için gerekli olan, önemli bir yeti ortaya çıkmaktadır: Bu yeti, insanın algı yetisidir. şimdi, Bergson'un algılama konusu hakkındaki düşüncelerine bakılacaktır.

3.3.3. Bilinç ve Algı Yetisi

Bu bölümde, insan bilincinin dış dünyayı ve kendisini nasıl algıladığı üzerinde durulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünün başında bahsedilen, “ben”in hem kendisiyle hem de evren ile olan ilişkisi, bu bölümde ele alınmış olacaktır. Algılaşmanın nasıl gerçekleştiğinin belirlenmesi, bilincin nasıl işlediğinin bilgisini de sunacaktır.

Belleğin anıları, bilinç komutasındaki beyin tarafından, üzerinde istenildiği gibi oynanabilir olduğundan, önceki bölümde bahsedilmiştir. Bilinç ile beyin arasındaki ilişki tartışma götürmez. Bellek, bilinç ve beyin ile arada bağlayıcı yollar kurarken; ruh ve beden yani ruh ve madde arasında da aynı zamanda bir kesişme noktasıdır.⁵⁴⁶ Bergson, “*Madde ve Bellek*” (1896) eserini, bütünüyle “ben” in evren ile olan yani madde ile olan ilişkisi üzerine kurar. Eserinde zihnin varlığını, bedene ait değişimlerden bağımsız olarak görmenin gerekliliğini öne sürer.⁵⁴⁷ Peki bu tam olarak ne anlama gelmektedir?

Bergson’a göre kendi dönemine kadarki, bütün ruh olayları, beyinin bir fonksiyonu olarak görülmüştü. Özellikle, ruha ilişkin birçok konu, soyut ve anlaşılması güç olması nedeniyle derinlemesine incelenmeden, bedensel olayların tam karşısına yerleştirilmiştir.⁵⁴⁸ Dolayısıyla, her ne kadar kendi içerisinde karmaşık olmasa da; somut bir unsur olduğundan ruhsal birçok mesele, beyin ile ilişkilendirilmiştir. Peki beyinin görevi nedir? Bergson’a göre beyin, dış alemden gelen hareketleri, sinirler aracılığıyla durduran veya onun tabiriyle, bedenin belirli yerlerine ileten, bir telefon merkezine benzer. Beyinin görevi, maddenin hareketlerine yol veren veya bu yolu kapayan sadece bir hareket merkezidir.⁵⁴⁹ Ona göre beyin, otomat bir organdan ibaret olduğu için, hayallerin ve anıların yani maddi olmayan subjektif durumların yaratımını gerçekleştirecek ölçüye de sahip değildir.

⁵⁴⁶ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, önsöz

⁵⁴⁷ Frederick Mayer, *20. Asırda Felsefe*, çev: Vahap Mutal, Dergah yayınları, İstanbul, 1992, sf: 105

⁵⁴⁸ (Bkz.) Levent Bayraktar, *Bergson’ da Ruh ve Beden İlişkisi*, Dergah yayınları, İstanbul, 2010

⁵⁴⁹ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 18

Beynin kendisi, bir düşünce, bir duygu ya da bir bilinç değildir.⁵⁵⁰ Beyinde meydana gelebilecek her türlü zedelenme ve hastalanma sonucunda; duran ve bozukluğa uğrayan, yalnızca hareketlerdir, bellekteki anılar kendi içlerinde, Bergson' a göre bu bozukluktan etkilenmezler.⁵⁵¹

Bergson'a göre parça bütün ilişkisi bakımından düşünüldüğünde, beyin maddi dünyanın bir parçasıdır; buna karşılık maddi dünya, beyinin bir parçası değildir.⁵⁵² Maddi dünya adını taşıyan imgeler ortadan kaldırıldığında, beyini ve beyinin parçası olan beyinsel uyarımları da ortadan kaldırmış olmaktadır. Tam tersi düşünüldüğünde ise, yani beyin ile beyinsel uyarımların yok olduğu varsayıldığında; yalnızca onları (beyinsel uyarımlar) silmiş oluruz ve evren bütünüyle varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Beyin; bir düşünce, duygu ve bilinç organı değildir. Beyin Bergson' a göre, anılara maddilik sağlar ve onlara şimdiki zaman üzerinde etkide bulunma gücü verir. Bunun yanında beyin, anıları veya imgeleri kendi içerisinde depolayamadığı gibi, algının kendisi de değildir.⁵⁵³

Beynin de yer aldığı beden, anıları depolamakla görevli bir yer değildir. Beden, dış dünya ile iç dünya arasında ortak bir sınırı oluşturur. Yani, dış dünyanın hem algılanan hem de duyumsanan tek parçasıdır. Beden, maddi dünyanın bütünü içinde diğer imgeler gibi hareket etmektedir.⁵⁵⁴ Dolayısıyla da maddi dünyanın bir parçasıdır ve maddi dünya bedeninin etrafında, onun dışında varlığını sürdürmeye devam etmektedir. O halde buraya kadar Bergson şu sonuca varmış olmaktadır: Nesneleri harekete geçirmeye yönelik nesne olan bedenimiz, sadece bir eylem merkezidir; bir *tasarım doğurmayı başaramaz*. Dolayısıyla ne beden ne de beyin, tasarımın mekanı değildir. Tasarımın mekanı beden ve beyin olmadığına göre, Bergson *ruhun* ele alınması gerektiğini düşünür. Bergson, ruh ile beyin arasındaki ilişkinin, ruh ve beden arasındaki ilişkiden pek de farklı olmadığından bahseder.

⁵⁵⁰ Henri Bergson, "Ruh ile Beden" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 72

⁵⁵¹ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 59

⁵⁵² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 17

⁵⁵³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 166

⁵⁵⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 6

Aralarındaki ilişki, *duyumsal ve devinimseldir*.⁵⁵⁵ Çünkü ona göre beyin, reaksiyonlar dışında karmaşık ve yüksek zihin hayatını yaratamamaktadır. Peki ruh, Bergson'a göre ne anlama gelmektedir?

Ruh kavramı, Bergson felsefesinde genişçe bir yere sahiptir. Özellikle de felsefesinin ana temasını oluşturan yaratıcı insanın, özünü oluşturmaktadır. Bu geniş içeriğe sahip kavramın, konuyla ilişkili olan yanından bahsetmek gerekirse; ruh, Bergson'a göre geçmişten şimdiye, şimdiden de geleceğe uzanan, kesintisiz, dinamik bir oluş ve yaratıcı bir evrimdir.⁵⁵⁶ Ruh, bedene ve onun fonksiyonlarına indirgenememektedir. Bergson'a göre ruh, beyin fonksiyonları ve bedenin tümüyle etkileşim içinde bulunmakla beraber, beyin ve beden ile aynı şey değildir.⁵⁵⁷ Beden, bir eylem merkezidir.⁵⁵⁸ Beden, nasıl ki eylemde bulunabiliyorsa; ruh da hayal eder. Yani bellekte yer alan geçmiş, beyin ve beden tarafından üzerinde oynanabilir. Ruh tarafından da geçmişimiz bütünüyle tasarlanabilir, canlanabilir, şimdinin dinamizminde adeta yeniden yaşanabilmektedir.⁵⁵⁹ Ruhumuz bu açıdan bizi her an yeniden yaratan, yaşamsal bir nefestir.

Tüm bunlara rağmen ruh tek başına varlığını sürdürebilse de, tek başına hayata temas edemez. Geçmişin anılarıyla şimdide yoğunlaşıp, geleceğe uzanabilmeyi gerçekleştiren, ruhun yanında olan başka unsurlar da vardır. Bergson'a göre ruhun iki temel işlevi vardır: Bunlar *algı* ve *bellektir*.⁵⁶⁰ Algı ve belleğin doğrudan ilişkili olduğu yapı, bilinçtir. Bu nedenle ruh ile bilinç ve bilinç ile bellek birbiriyle ilişkilidir. Bilincin özü, geçmişte yatmaktadır. Ruh bu geçmiş, canlı ve yaşanılır kılar. Ruh, bir odayı aydınlatan ışık gibi, bedenin her noktasını yaşamsal enerjiyle doldurur, bedene işlerlik katar.⁵⁶¹ Ruh, geçmiş ve gelecek arasında sürekli bir akıcılık halinde olduğu için, Bergson'a göre tasarımın da yaratıcısı ruhtur. Fakat az öncede belirtildiği gibi, ruhun özünü bilinç oluşturur ve onun temel işlevleri de,

⁵⁵⁵ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 105

⁵⁵⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 341-349

⁵⁵⁷ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayımları, Ankara, 2007, sf: 167

⁵⁵⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 167

⁵⁵⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 164

⁵⁶⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 167

⁵⁶¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 344

algı ve bellektir. Yani bilinç olmadan ruh, canlılık ışığını yitirir. Ruhu, evrene açan bilinçtir. Bilincin özünü de bellek oluşturduğundan; ruh bellekteki anılarla olan temasını algı ile kurar. Bilinç, evrene ve hayata algı yetisiyle yönelir.⁵⁶² Algı yetisinin asıl yardımcısı, *dikkattir*. Dikkatin temel etkisi, algıyı daha yoğunlaştırmak ve ayrıntıları ortaya çıkarmaktır.⁵⁶³ Bilinç, ruhtan aldığı yaşamsal canlılığı hayata geçirir, algılar ve tasarlar. O halde tasarımın merkezinin temelde, bellek ve algıya dayandığı söylenebilmektedir.

Belleğin önemini her daim öne çıkaran Bergson, onun bizde her zaman mevcut olduğunu belirtir. Belleğin asıl işlevi, şimdiki zamandaki bir algıyla benzeşen tüm geçmiş algıları anmak, önceki ve sonrakileri bizlere hatırlatmak ve en yararlı kararı bize sunmaktır. Bellek aynı zamanda içsel sürenin çoklu anlarını, tek bir sezgi içinde bize kavratır ve bizi şeylerin akış hareketinden, o zorunlu ritminden çıkarır.⁵⁶⁴ Eğer bellek, tüm geçmiş anları tek bir anın içine ne kadar iyi sığdırabilirse yani şüana ne kadar iyi şekilde getirirse; bizim şüanda madde üzerinden sağlayacağımız etki de, o kadar sağlam olur. Bergson, geçmişini hatırlamak için, geriye dönmenin bellekte mümkün olmadığını ifade eder. Bu, şu anlama gelmektedir: Bizler şüan ki bilinç durumumuzu muhafaza ederek, geçmişteki bir bilinç haline dönemeyiz. Yani biz geçmişe gidemeyiz fakat, geçmiş bize gelir. Bergson bu durumu *hatırlama* (tanıma) olarak adlandırır. Şimdiki zamanın içinde, geçmişini yeniden yakaladığımız somut edim, hatırlamadır.⁵⁶⁵

Hatırlamak; geçmişte verilmiş imgeleri ya da anıları, şimdiki bir algıyla birleştirmek ve onunla ilişkilendirmek anlamına gelir. Hatırlamak, geçmiş deneyimin şimdiki eylem için kullanımıdır.⁵⁶⁶ Yalnız şunu belirtmek gerekir ki; hayal etmek (imgelemek), hatırlamak demek değildir. Çünkü bir anı, ancak edimselleştiği ölçüde, bir imgenin içinde yaşamaya eğilim gösterir.⁵⁶⁷ Yani anının şüan ile bağı olmalıdır. Bir şeyi imgelemek için sadece geçmiş anılar değil, onun şüan ile olan ilişkisi de

⁵⁶² Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 112

⁵⁶³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 75

⁵⁶⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 167

⁵⁶⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 68

⁵⁶⁶ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 59

⁵⁶⁷ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 102

gereklidir. Dolaysız imgenin, bizi geçmişe götürebilmesi için, gerçekten onu aramak için, geçmişe gidilmesi gerekir. Bir anının gelişimi, şimdide maddileşmesinden oluşur. Dolayısıyla insan, şimdide yaşıyor gibi görünse de, hayatın her anında geçmişle bir bütünleşme içindedir. Bu da, hatırlamayı sağlayan bir durumdur. Bergson' a göre şimdiki zaman olarak adlandırdığımız bir psikolojik durum, aynı zamanda yakın geçmişin bir algısı ile yakın geleceğin bir belirlenimidir.⁵⁶⁸ Peki hatırlama tam olarak ne anlama gelmektedir?

Hatırlama iki biçimde meydana gelmektedir: Bunlardan ilki, eylemin içinde gerçekleşen ve koşullara uygun mekanizmanın tamamen otomatik olarak işin içine girdiği hatırlamadır. İkinci tür hatırlama ise, Bergson'un deyimiyle bir ruh çalışmasını gerektirir yani şuan ki duruma dahil olmaya daha çok yatkın tasarımları bulup, şimdiye yöneltmek için geçmişte aramaya girişen tanımadır.⁵⁶⁹ İlk durumdaki hatırlama, *nesneden* kaynaklanır ve hareketlerle gerçekleşir. İkinci durumdaki hatırlama ise; *özneden* kaynaklanır ve tasarımlarla gerçekleşir. Algı yetisi, geçmiş şuan da yaşama ve bütünlük içinde geleceğe uzanabilmenin imkanını kuran bir özelliktir. Bilinç, algı yetisiyle, bellekteki anıları şimdiye getirip işler; aynı zamanda da yine algı yetisiyle, eylemimizin içinde otomatik olarak etkileşimde olur. Peki algı yetisinin kendisi nasıl işler? Daha doğrusu, bir şeyin algılaması nasıl gerçekleşmektedir?

Bergson'a göre *algılamak*, bedenin nesneler bütünü üzerindeki olası eylemini, bu bütünden koparmaktır. Algı bu durumda, bir ayıklamadır diyebiliriz.⁵⁷⁰ Algının temel görevi, imgeler bütününden bizim hiçbir etkimizin olmadığı imgeleri elemektir. Algı, kendi başına kalan imgelerin her birinden, bedenimiz olarak adlandırdığımız diğer imgenin, ihtiyaçlarını ilgilendirmeyenleri eler. Bu işlemi Bergson, *saf algı* olarak adlandırır.⁵⁷¹ Saf algının o halde iki unsuru vardır: *Beden ve imgeler*. Beden, kendimiz ile dışımız arasındaki maddi köprüdür. Bergson, dış dünyadaki tek tek şeylere, yani nesnelere "*imge*" kavramını kullanır ve bu tek tek

⁵⁶⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 104

⁵⁶⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 59

⁵⁷⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 168

⁵⁷¹ Henri Bergson, a.e., sf: 168

şeylerin tamamına da, imgeler bütünü adını verir. İmgeler bütünü, maddi evrenin kendisidir. Beden de bu bütünlükte yer aldığı için Bergson, bedeni de imge olarak görür.

Saf algı, algılamanın sadece bir bölümüdür. Algılamanın tam olarak gerçekleşebilmesi için, saf algıya insanın geçmiş anılarının da katılması gerekir. Daha doğrusu, imgelere *saf anının* eklenmesi gerekir. Peki saf anı ne anlama gelir? Bergson' a göre saf anı denilen şey, tamamen belleğin içindeki, onun deyimiyle gücül⁵⁷² durumdaki (tek başına etkisi olmayan, yalnızca güç olarak kalan) anılardır. Saf algıya ancak içsel süreyi ekleyerek, bedenin ötesine (ruha doğru) geçebiliriz. Bu açıdan gerekli olan iki unsur vardır: *Duyumsallık* (duyumsal: ing. sensorial) ve *bellek*. Bergson'a göre duyumsallık, algılanacak nesne ile kendi bedenimiz arasındaki mesafenin sıfıra inmesidir.⁵⁷³ Örneğin; hissedilen yani duyumlanan bir acı veya sevincin merkezi, bizizdir. Bizzat bu duyumu, bizim bedenimiz hissederek. Duyum bu açıdan bedenin içindedir, imge de bedenin dışındadır. Duyumsallık o halde bizleri saf algıdan uzaklaştırır diyebiliriz. Duyumsallığın yanında bellek ise, bizi esas algılamaya götürür. Çünkü saf algıdan belleğe geçerek, maddeyi yani imgeyi terk edip, artık ruha doğru geçebiliriz. Ruha temas etmek demek, saf anılar ile birleşmek demektir. Eğer sadece duyumda ya da saf algıda kalınırsa; ruh ile ilişkiye geçilememektedir.⁵⁷⁴ Bergson'a göre ruhun gerçekliğine temas etmek için, her şeyin sürekli olarak aktığı içsel sürenin, şimdiki zamanda birleşmesi gerekir.

Şimdiki zaman olarak adlandırılan şey, yakın geçmişin algısı ile yakın geleceğin bir belirlenimi olmalıdır. Yakın geçmiş, algılanmış olduğundan duyumdur; yakın gelecek ise belirlenmiş olarak ya eylemdir ya da harekettir.⁵⁷⁵ O halde şimdiki zaman, hem duyumdur hem de harekettir. Şimdiki zaman bölünemez olduğundan, hareket duyuma bağlı kalır ve onu eylem olarak sürdürür. Önceden de belirtildiği gibi şimdiki zaman, duyumsal devindiricidir.⁵⁷⁶ Bu noktada belirtmek gerekir ki,

⁵⁷² Henri Bergson, *a.e.*, sf: 175

⁵⁷³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 171

⁵⁷⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 172

⁵⁷⁵ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 104

⁵⁷⁶ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 104

şimdiki zamandaki durum, imgedir yani saf algı şuanda gerçekleşendir. Saf anının ise şuan ile ilgisi yoktur. Saf anı sadece bellekte gücül olarak durmaktadır.⁵⁷⁷ Tam algıya geçiş ancak, saf algının saf anıyla bütünleşmesinden yani bedenden ruha geçerek mümkün olur.

Algılamamanın gerçekleşmesi için üçüncü aşama, saf algıdan tam algıya geçmektir. Bunun için öncelikle saf algıya yani imgeye sahip olmamız gerekir. Duyum ve bellek bizi saf anıya yaklaştırır. Saf algı ve saf anının birleşmesinden de somut algı doğar. Ruhun ve maddenin bu sentezinden, Bergson' un deyimiyle *anı-imge* ortaya çıkar. Anı-imge de bize, algılamayı verir.⁵⁷⁸ Saf anı, saf algı ile etkileşerek, güncelleşir ve şuanda yeniden doğar. Dolayısıyla saf anı tekrar, algı halini alır. Algı ne kadar anlık yani şuanda gerçekleşiyor olsa da, aslında sayısız çoklukta anımsanan anıdan meydana gelmektedir. Bu açıdan her algı, aslında anıdır diyebiliriz. Bergson' un deyimiyle, genellikle yalnızca geçmiş algılar (Geçmişin şuandaki yansımasını).⁵⁷⁹ Algı o halde içerisinde; hem bellekteki saf anıların çokluğunun birliğini hem de şimdiki zamanda hissedilen duyumları içerir.⁵⁸⁰

Algı yetisinin nasıl işlediğini özetlemek gerekirse; Bergson'a göre üç unsur bu işlemde önemli rol oynar: Saf algı (imge), saf anı ve anı-imge. Algı, bu üç unsurun sentezi ile oluşur. Daha doğrusu saf anı ve algı birleşir, anı-imgeyi meydana getirir. Algı da, bu anı-imgenin bir uzantısı olarak doğar. Bunların her biri, tek başlarına meydana gelmezler. Algı, nesnenin ruh ile olan basit bir teması değildir. Algı, Bergson'un deyimiyle anı-imgelere tamamen bulanmış haldedir.⁵⁸¹ Tüm bunların gerçekleşmesi, tek bir şarta bağlıdır: Bilincin varlığı. Bilincin algı yetisiyle olan ilişkisi, bizim hem dış dünyaya hem de kendi içimize, yani kendi benliğimize, bellekteki geçmiş anılara yönelmemizi sağlar. Bilinç, her zaman şimdiyi geçmişle birlikte algılar ve geçmişin algısıyla kavradığı şimdiyi, geleceğe aktarır. Bilinç; Bergson'a göre "ben" in bilgisini, anıları, imgeleri ve yaşamı algılar (geçmiş ve

⁵⁷⁷ Henri Bergson, a.e., sf: 106

⁵⁷⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 178

⁵⁷⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 112

⁵⁸⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 97

⁵⁸¹ Henri Bergson, a.e.,sf: 100

şuanı saf ve duyu algısı yetimizle algılar), algılarken hatırlar, aynı zamanda da kavrar. Bilinç olmadan, tüm bunlar anlamsız kalmaktadır.

Buraya kadar Bergson'a bilincin ne olduğunu ve bilincin özellikle bellek, "ben" fikri ve algı konularıyla ilişkilerini incelemeye çalıştık. Bilincin, insanın hem dış dünya ile olan durumunu kurabilmek hem de içsel yaşamını keşfetmek, kendi benliğimizin farkındalığını elde etmek için ne kadar önemli bir role sahip olduğunu gördük.

Kısaca konunun üzerinden geçmek gerekirse, şunları söyleyebiliriz: Bergson felsefesinin üç temel soru üzerine kurulu olduğunu belirttik. Bunlardan ilk soru olan "ben" in ne olduğu soruna Bergson bilinci irdeleyerek cevap bulmaya çalışır. "Ben" denilen şey, bilincin varlığıyla fark ettiğimiz bir içsel sezidir. İnsan bilinci, hür ve iradeli bir yapıda olduğundan, bilincin en yetkin olduğu yer de, insan zihni olmuştur. Bu açıdan düşünüldüğünde, bilinç hem varlığın bilme şeklini hem de varlık yapısını ortaya koymaktadır. İkinci soru olan "ben" in evren ile olan ilişkisini de, bilinç ve algı yetisinde incelemeye çalıştık. "Ben" in hem kendisiyle hem de evren ile olan bağı bilinç, algı yetisi ile kurar. "Ben" kendisini bellek sayesinde algılarken, dış dünyayı da duyumlayarak algılar. "Ben" in belleğini duyumlamalarla ilişkilendirmesi, bilinç önderliğinde gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle ruh, dış dünya ile bağını, bilinci ile kurar.

Bilinç, Bergson felsefesinde sadece basit bir farkındalık yetisi olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bergson'da bilinci irdelediğimizde, karşımıza çıkanları şöyle sıralamak mümkündür: 1- Bilinç, *geçmiş ile gelecek* arasındaki akışın odak noktasıdır. 2- Var olmuş olan şey ile var olacak şey arasında bir bağlantı çizgisidir. 3- Şuanı geleceğe hazırlamak için bilinç, sürekli olarak *geçmiş şuanı getirir*, şuan ile geçmiş arasında ilişkiler kurar, *seçimler* yapar, karar verir ve işlemesi için beyin ile işbirliği gerçekleştirir. 4- *Belleğin anılarını* hatırlayan yine, bilincin kendisidir. 5- Bilincin canlı varlıklar dışındaki genel anlamını da Bergson, *üst-bilinç* kavramıyla öne çıkarır. Üst-bilinç, yaratıcıya ait olan bir yaratma isteğidir. Tanrı' nın üst-bilinci, bilincin tam ve en mükemmel halidir. Bergson' a göre bu bilinç, yaratıcı evrimde

canlı varlıklara hem varlık hem de bilme yetisi konusunda nüfuz etmiştir. Canlı türlerinde farklı yapılara giren bilinç, canlının kendisini meydana getirmiştir. İnsanda hem hür hem de iradeli bir şekilde karşımıza çıkan bilinç, kaynağını üst-bilinçten (Yaratıcıdan) aldığı için, insana yaratıcılık (belli ölçüde) meziyeti de katmıştır. Bergson'un deyimiyle insan, yaratıcı evrimde canlı türleri arasında nicelik olarak değil fakat nitelik olarak en kapsamlı varlıktır.⁵⁸² "Ben" in evren ile olan ilişkisi sadece bilinç kaynaklı değildir. Bilincin temelde bağlı olduğu bellek, aslında sahip olunan zamanın varlığını da bizlere gösteren ana unsurdur. Hem yanıt aradığımız ikinci soruyu destekleyecek hem de Bergson felsefesindeki üçüncü temel soru olan, evrimin ne olduğu sorusuna yanıt bulabilmeyi sağlayacak konu, *zaman* sorunudur.

Bu nedenle, bilinç sorununun ardından, şimdi de çalışmanın ikinci ana konusu olan, Bergson'da zaman sorununu inceleyerek, çalışmaya devam edilecektir.

⁵⁸² (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 341

4. BÖLÜM

BERGSON'DA ZAMAN PROBLEMİNİN İRDELENMESİ

Çalışmanın bu bölümündeki amacı, Bergson'un zaman sorunu hakkındaki fikirlerini incelemektir. Bunun için öncelikle, zaman sorununun Bergson'da nasıl ortaya çıktığı araştırılacaktır. Sorunu ayrıntılı olarak inceleyebilmek için, Bergson'un zaman kavramına nasıl bir anlam ve işlev yüklediğine bakılıp; ardından belirli unsurlarla (süre fikri ve hareket) zamanın ne tür bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

4.1. Zaman Probleminin Doğuşu

Bergson'un amacının, yaratıcı evrimi açıklığa kavuşturmak olduğunu, çalışmamızda daha önce belirtmiştik. Bergson'a göre yaratıcı evrim hem varlığı hem de varlığın bilme yetisini açıklayacak, ana yapıyı oluşturur. Yaratıcı evrim konusu doğru anlaşıldığında metafizik alanı da, bilim ile birlikte aynı değerde anılabilecektir. Bergson'a göre metafiziğin ve bilimin birbirlerinin yanında olmaları⁵⁸³ ancak, temel mesele olan evrimin ve canlı sorununun açıklanabilmesine bağlıdır. Bergson'un üzerinde durduğu soru, yani evrimin kendisinin ne olduğu ve "ben" in bu evren ile olan ilişkisinin açıklığa kavuşturulacağı yer, bilincin yanında zaman sorununda gizlidir. Bu nedenle bu bölümde öncelikle, zaman sorununun Bergson'da nasıl bir yer bulduğu incelenecektir.

Bergson'un asıl gerçeklik olarak savunduğu yaratıcı evrimi anlayabilmek için, iki şeye ihtiyaç vardır. Bunlardan ilki olan bilinç konusunu önceki bölümde incelenmiştik. İkinci şey ise, zamandır. **Bilinç ve zaman** yaratıcı evrimin asıl manasını öne çıkaran iki unsurdur. Bergson'a göre, evrim doğru şekilde açıklanmadığı için; metafizik bilimden, bilim de metafizikten uzaklaşmıştır.⁵⁸⁴ Bergson bilimin kullandığı analiz metoduyla, metafiziğin açıklanamayacağını

⁵⁸³ Henri Bergson, **Metafiziğe Giriş**, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 79

⁵⁸⁴ Henri Bergson, **a.g.e.** sf: 79

vurgular.⁵⁸⁵ Bu nedenle sezgisel kavrayışa ihtiyacın olduğunu düşünmüştür. Sezgisel kavrayış ilk olarak, insanın kendi “ben”i ile işe başlar.⁵⁸⁶ Diğer bir ifadeyle Bergson’a göre, içimizdeki akışı ve hareketi yakalayarak, kendi dışımızı da kavrayabiliriz. Bu, şu anlama gelir: Evrimi açıklayabilmek ve kendi çevremizi anlamlandırabilmenin yolu, öncelikle insanın kendi varlığının bilgisine, yani “ben” bilgisine sahip olmasından geçer. Bunun bilgisini bizlere, bilinç verir. Fakat bilincin yanında, sahip olunan başka bir unsur daha vardır. Her birimiz aynı evrim hareketinde bulunan varlıklarız.⁵⁸⁷ Dolayısıyla tüm canlı varlıkların, yaratıcı evrimde sahip oldukları bir gerçek vardır: Her birimiz *zaman* içerisinde yaşıyoruz. Yaratıcı evrim, Bergson’a göre özünde bilince⁵⁸⁸, değişim ve hareket için de zamana⁵⁸⁹ bağlıdır.

Zaman sorunu Bergson’da öncelikle, bilinç hallerinin niceliksel yani miktarla değil, nitelikle ifade edilmesi gerektiği meselesiyle birlikte başlar. Bergson’a göre bilinç hallerinin en önemli özelliği, değişim içinde ve sürekli akışta olmalarıdır.⁵⁹⁰ Bilinç hallerinin bu hareketi, kendi içerisinde önceki hal değişimlerinin tümünü barındırır. Bu nedenle de, bilinç halleri arasında derece değil, yalnızca nitelik ayırımından söz edilebilir.⁵⁹¹ Bilinç hallerinin her “an”ı içinde, nitelik olarak birbirinden ayrı önceki anları da içerir. Bu nedenle de parçalanamazlar, ölçülemezler ve hesaplanamazlar.⁵⁹² Bergson’a göre gerçek zamanı yani yaşanan zamanı anlayabilmek için, bilinç hallerinin akışının manasını bilmemiz gerekmektedir. O halde bilinç halleri, yaşanan zamanı öne çıkarır. İşte Bergson *süre fikrini*, bilinç hallerimizin bu akışını yani yaşanan zamanı anlatabilmek için ortaya çıkarmıştır.

⁵⁸⁵ Henri Bergson, a.e. sf: 43-44

⁵⁸⁶ Henri Bergson, *Metafizik Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 44

⁵⁸⁷ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 348

⁵⁸⁸ Henri Bergson, a.g.e., sf: 337

⁵⁸⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 348

⁵⁹⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 207

⁵⁹¹ Henri Bergson, a.g.e., sf: 100

⁵⁹² Henri Bergson, a.e., sf: 101

Bilinç hallerindeki akışın manasını oluşturan süre fikrinin buradaki anlamı, *saf süredir*.⁵⁹³ Saf süre fikri, Bergson'a göre mekan ile ilgili değildir. Saf sürede yalnızca, psikolojik olguların niteliksel değişim hareketi mevcuttur. Bizzat kendimiz içimizdeki saf süreyi yaşayıp, tecrübe ettiğimiz için, oluş hareketini de rahatlıkla kavrayabilmekteyiz. Bergson'a göre içimizdeki oluş hareketi ile evrimdeki yaratıcı hareket, aynı manaya işaret eder. Bu nedenle Bergson, içsel sürenin yani yaşanan zamanın, aynı zamanda bir yaratma olduğunu belirtir.⁵⁹⁴

Yaratıcı evrimdeki hareketi açıklayabilmek için, zaman fikrine ihtiyacımız vardır. Sadece bilincin varlığı, bizlere evrimin manasını verememektedir. Bu nedenle zamana ihtiyacımız olduğu kadar, zamanın bizdeki asıl anlamı olan süre fikrinin de benimsenmesine ihtiyaç vardır. "Süre" fikri Bergson'un, insanın içsel zaman algısına işaret etmek için kullandığı özel bir ifadedir. Bu açıdan süre derken, dışsal zamanın belirttiği saat içinde kullanılan süre kastedilmez. Sürenin, insanın içsel zamanı olduğu düşünüldüğünde zaman kavramı, genel bir anlama karşılık gelir. Zaman Bergson felsefesinde, evrimin üzerinde geliştiği bir unsurdur. Yani zaman fikri, öncelikle içerisinde yaratma, gelişme ve değişme özelliklerini taşır. Zaman bu özellikleriyle, insanın içsel zamanına yani süre fikrine yaklaşmaktadır. Çünkü her ikisi de, yaşanan hayatın bütünlüklü akışını anlatır. Bu nedenle Bergson, zaman kavramını, çoğu zaman insanın içsel zamanı yani süre fikri yerine de kullanmıştır. Bergson' un asıl gerçeklik olarak benimsediği yaratıcı evrimdeki yaşam akışının bilgisini bize verecek olan, süre fikrinin kendisidir. Çünkü yalnızca süre fikri; hareketi, değişimi ve akışı anlayabilmektedir.⁵⁹⁵ Dolayısıyla zaman konusu, bilincin yanında Yaratıcı Evrim için gerekli ikinci unsurdur.

Genel olarak belirtmek gerekirse, zaman sorunu Bergson felsefesinde iki nedenle ortaya çıkar: Bunlardan ilki, insanın bilinç hallerindeki akış fikrine karşılık gelen süre fikrini açıklamak içindir. İkincisi ise, ilkinden başlayan bir nedendir. Yani zaman, yaratıcı evrimde yaratım hareketindeki değişim ve oluş fikrini de açıklar. Bu

⁵⁹³ Henri Bergson, a.e., sf: 95

⁵⁹⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 437

⁵⁹⁵ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 111

ikinci fikre insan ancak, kendi içsel süre fikrinin manasını kavradığında ulaşabilmektedir. İnsan o zaman, yaratıcı evrimi de anlamlandırabilecektir.

Buraya kadar, zaman sorununun Bergson'da ortaya çıkış nedenleri üzerinde duruldu. Şimdi zaman konusunu biraz daha derinleştirerek; zamanın kendisinin hangi özelliklere sahip olduğu, insana sağladığı veriler ve zamanın varlığını bize gösteren unsurlar, yine Bergson felsefesi çerçevesinde incelenecektir.

4.2. Zaman Tanımlaması

Zaman kavramının, Bergson felsefesindeki anlamı iki meseleye işaret etmektedir: Bunlardan ilki, zamanın evrimdeki yaratma olayına etkide bulunmasıdır; ikincisi de, insanın bilinç hallerindeki akışı anlatmasıdır. Bergson'un zaman hakkındaki bu görüşü, zamanın yaratmayla olan ilişkisiyle açıklanabilmektir.⁵⁹⁶ Günlük yaşamda kullanılan zaman kavramı ise, tamamen ölçülmeye ve hesaplanmaya açık, mekanik bir düzeni anlatır.⁵⁹⁷ Bu açıdan Bergson'un ele aldığı zaman fikri, dış dünyanın matematiksel zamanı değil, insanın içsel zamanından yola çıkarak, tüm yaratıcı evrimi açıklamaya yönelen bir zaman anlayışıdır.

Zaman meselesi yaratıcı evrimin, bilinçten sonraki ikinci unsuru olmasıyla birlikte; zamanın sahip olduğu iki temel özellikten söz etmek gerekmektedir. Bu özelliklerden ilki, zamanın hareket yani *devinime*⁵⁹⁸ sahip olmasıdır. Hareket, Bergson' a göre gerçekliğin kendisidir, çünkü yaratıcı evrimin yaratımı da yine, harekete dayanır. Hareket (devinim) bu açıdan evrenin temel yasasını oluşturur. Zamanın kendisinin sahip olduğu ikinci özellik ise, *sürekliliktir*.⁵⁹⁹ Bergson'a göre yaratıcı evrim, devam eden bir oluşumdur. Yaratıcı evrimdeki devinim, süreklilik gösterir. Dolayısıyla zaman burada, sürekli olarak akıstadır. Diğer yandan, insanın bilinç hallerinin de, zaman kavramı çerçevesinde, sürekli ileriye doğru akışı mevcuttur. Bilinç hallerinin akışı, kesintisiz ve sürekli. İnsanın kendi içindeki zaman akışını, *süre* ile ilişkilendiren Bergson, süre ile doğan zaman sorununda, hem devinimin hem de sürekliliğin önemini vurgular. O halde zaman kendi içinde, hem devinim hem de süreklilik özelliğine sahiptir.

Sürekli akış fikrini anlatan zamanın varlığını bize gösteren üç temel yapı vardır. Bergson'a göre bunlardan ilki, *bilinç hallerinin*⁶⁰⁰ varlığıdır. Çünkü bilinç

⁵⁹⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 437

⁵⁹⁷ Stefan Klein, *Yaşamın Hammaddesi Zaman*, çev: Mustafa Tüzel, Aylak Kitap yayınları, İstanbul, 2011, sf: 16-17

⁵⁹⁸ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 192-193

⁵⁹⁹ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 1" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 190

⁶⁰⁰ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf:

halleri her şeyden önce, süreklilik özelliği taşır. Bilinçte öne çıkan akış fikri, bilinç hallerinde bütünlüğü yani birliği anlatır. Bilinç hallerimiz, sürekli olarak geleceğe doğru farklılaşmakta ve hareketlilik göstermektedir.⁶⁰¹ Geçmiş ve geleceği bir arada algılayan bilinç, zamanın varlığını bizlere sunan, önemli yapılardan biridir. Zamanın varlığını bizlere sunan ikinci unsur da, bilinç halleri ile ilgili olarak, *bellektir*. Bellek bilinçteki, daha doğrusu, bilinç hallerindeki devinimi içerisinde barındıran bir yapıdır. Geçmiş, sürekli olarak bizi izler ve yaşadığımız her an, önceki anların üzerine birikir. Bergson'a göre her bilinç, aynı zamanda bellektir ve bellek tüm zamanı içerisinde barındırır.⁶⁰² Belleğin zamanı bize sunmasının temel kanıtı, geçmişten şimdinin içerisine bir şey devam ettirmesidir.⁶⁰³ Bu sürekliliği ve akışı algılayan bilinç de, zaman ile iç içedir. Bu açıdan bellek, bilinç halleri ve bunların tümünü anlatan bilinç bizlere, zamanın varlığını bilebilmeyi sağlamaktadır.

Zamanın varlığını bizlere gösteren üçüncü bir yapı da, *değişimin*⁶⁰⁴ var olmasıdır. Değişim konusunun önemine değinen Bergson, değişim konusu kavranıldığında, birçok konunun, özellikle de devinim meselesinin, daha rahat anlaşılabilirliğini savunur.⁶⁰⁵ Değişimin var olması bize, zamanın varlığını da sunmaktadır. Çünkü hem yaratıcı evrimde hem de bilinç hallerindeki değişim, zamanın varlığıyla ilişkilidir. Gerçek değişim ve süreklilik, Bergson'a göre yaşamın kendisidir.⁶⁰⁶ Değişim ve süreklilik, insanın içsel yaşamının akışında gizlidir. Bu akış da, süre fikriyle ilişkilidir.

Zamanın ne olduğunu, özelliklerini ve varlığını bizlere gösteren unsurları inceledikten sonra, zamanın bize sağladığı verilerden de söz etmemiz gerekir. Zira bu veriler bize, zaman kavramındaki temel ayrımı da gösterecektir. Öncelikle zamanın bize sağladığı iki temel veri vardır: Bunlardan ilki, *mekan fikrinin içerildiği*

⁶⁰¹ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 16-17

⁶⁰² Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14

⁶⁰³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 2-4

⁶⁰⁴ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 191

⁶⁰⁵ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 1" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 174

⁶⁰⁶ Henri Bergson, a.g.e., sf: 190

*süredir.*⁶⁰⁷ Bu ifadedeki süre sözcüğü, yukarıda bahsedildiği üzere saf süre⁶⁰⁸ fikrinden tamamen farklıdır. Dışımızdaki süre, tamamen zamandaşlığı anlatır.⁶⁰⁹ Çünkü bizler, dış dünyada zamandaş konumlardan oluşan tüm bir dizge gözlemliyoruz. Bergson'a göre dışımızdaki sürenin zamandaş oluşu, karşılıklı dışsallığı anlatır.⁶¹⁰ Karşılıklı dışsallığın anlamı; dışımızda olan şeylerin peş peşe değil, birbirlerinden ayırt edilir olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle, zamandaşlıkta, bir şey ortadan kalktığı anda, öteki şeyin ortaya çıkması durumu vardır, bir birikim ve bütünlükten söz edilememektedir. Bu durum da, olaylar arasında parçalanmayı ve bölünmeyi kolaylaştırmaktadır. Buna karşın Bergson bilinç hallerinin, dışımızdaki süre gibi zamandaş olarak işlemediğini; bilinçte birbirini izleyen durumların olduğunu yani bilinçte bir tür peş peşeliğin bulunduğunu belirtir.⁶¹¹ Bu açıdan bilinç hallerinin parçalanabilirliğinden söz edilemez. Dışımızdaki süre ise, Bergson'un deyişiyle mekan fikrini içerdiğinden, bölünmeye açıktır.⁶¹² Dışımızda geçen zaman, bilinçteki hallerin birikimli ve sürekli akışını bizlere verememektedir. Bu nedenle zamanın bir de, içimizde geçen başka bir anlamı bulunmaktadır. Bu anlam, bizleri saf süreye götürür.

Zamanın ikinci verisi ise, *saf süredir*⁶¹³. Saf süre, Bergson'a göre bilinç hallerinin zamandaş olarak değil, iç içe olarak kaynaştığı zamanı anlatır.⁶¹⁴ Bu, tek ve belli bir zamanı değil, tamamen bilinç hallerinin sürekli akış halinde olduğu zamana işaret eder. Saf süre iç içe giren, birbirlerinde eriyen yapıdadır ve bu nedenle de saf sürenin sayısı bir yakınlığı yoktur. Sayıyla ilgili olmadığı için saf süre

⁶⁰⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 93

⁶⁰⁸ Bergson' un kullandığı süre kavramı, hem insanın içsel yaşamındaki zamana hem de doğada işleyen zamana işaret eden, saf süre anlamındadır. Bergson' a göre saf süre, zamanın gerçek anlamıdır. Günlük yaşamda duvara asılan saat ile ifade edilen zaman meselesini Bergson, zamanın asıl yanı olarak görmektedir. Bu tür zamanı anlatmak için Bergson, dışımızdaki süre ve matematiksel zaman ifadelerini kullanır.

⁶⁰⁹ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenc*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 9

⁶¹⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 10

⁶¹¹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 9

⁶¹² Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 102-103

⁶¹³ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 94-95

⁶¹⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 95

ölçülemez, bu nedenle de yalnızca, *yaşanarak* bilinebilmektedir.⁶¹⁵ Saf süre o halde yaşanan zamandır diyebiliriz. Daha doğrusu, bilinç hallerinin sürekli ve sonsuz akışını, yaşayarak bilmek, saf sürede gerçekleşir. Saf süre, içsel zamandır. Dışımızdaki süre de akıp gider fakat aradaki fark; dışsal sürenin birikimli bir ilerleyişinin olmamasıdır. İçsel zaman, bilinç hallerinin çokluğu⁶¹⁶ ile doludur. Bu nedenle Bergson, evrimdeki yaratımı da ancak, saf süreden yola çıkarak anlaşılabileceğini düşünür. Saf süre; gerçek hareketin, birikimli değişimin ve sürekliliğin tarifidir. Zaman, bu özelliklerinden dolayı, doğrudan bilinç ile ilişki içindedir. Bilincin varlığını bize gösteren zaman ise; zamanın varlığını bize gösteren de, bilincin kendisi olmaktadır.

O halde genel olarak belirlemeye çalışıldığında, Bergson'u zaman sorununa ulaştıran iki nedenin var olduğunu belirtebiliriz: Bunlardan ilki, *devinimin asıl manasının* unutulmasıdır. Bu konu üzerinden Bergson, hem Elealı Zenon, hem de Kant'ın görüşlerini eleştirir. Devinim konusuna bağlı olarak ikinci neden ise; insanın ruhsal yanıyla sıkıca bağlı olan, bilincin (bilinç hallerinin) ve zamanın (hallerin çokluğunun birliğini gösteren saf sürenin) *parçalanıp bölünebilmesinin* iddia edilmesidir. Bergson' a göre zaman, mekansallaşmış şekilde tasarlandığında, hem devinim yaşam akışı bütünlüğünde kavranılamamakta; hem de insan bilinci üzerinde istenildiği gibi oynanılıp, bilinci anlaşılamamaya mahkum bırakılmaktadır. Akış halinde olan bir şeyi keser ve onu tekrar birleştirmeye çalışıldığında, arada birçok şey yok olmaktadır. Akış halinde, gerek zamanın gerekse bilincin her anı, zincirin halkaları gibi birbirine bağlı haldedir. Bergson, devinim ve değişikliğin doğrudan kavranılışının en temel özelliğinin, bu devinimi zorunlu olarak *bölünmez* olarak tasarlamak olduğunu belirtir.⁶¹⁷

⁶¹⁵ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 15-18

⁶¹⁶ Bilinç halleri, saf nitelikten ibarettir. Bu haller, birbirlerine kaynaşmıştır ve ölçüme elverişli olmadıklarından, bir ya da bir çok oldukları da belli değildir. Sayıyla ifade edilemedikleri için Bergson bilinç hallerini, *çokluk* olarak nitelendirir. Bu çokluk birikimli olduğundan, bir bütün olarak birliği de anlatır. (Bkz.) Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 16

⁶¹⁷ Henri Bergson, *Düşünce ve Devingen*, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 191

Buraya kadar Bergson'un zaman tanımlaması üzerinde duruldu ve zaman sorununun genel hatları belirlenmeye çalışılmıştır. Zaman, hem evrimin üzerinde geliştiği yapıdır hem de bu evrimin manasını kavrayacak insan bilincinin bölünmez akışını ifade etmektedir. Her ikisinde de zamanın, sürenin kendisine ve hareketin varlığına ihtiyacı vardır. Bu nedenlerden dolayı şimdi, Bergson felsefesinde, süre ve hareketin zaman ile olan ilişkisi incelenecektir.

4.3. Zamanın İrdelenmesi

Bu bölümdeki amaç, zamanın süre fikri ve hareket konusuyla Bergson'un ne anlatmak istediği araştırılıp, bunların yaratıcı evrime olan katkılarını anlayabilmektir. Böylece Bergson felsefesinde öne çıkan temel sorulardan biri olan, evrimin ne olduğu ve insanın zaman algılamasının evrim sürecindeki zaman fikrini nasıl açıklayabileceği meselesi de yanıt bulmuş olacaktır.

Zaman konusu Bergson felsefesinde en çok, süre fikri anlayışıyla öne çıkar. Süre fikrinin manasını anlayabilmek için, öncelikle üzerinde durulması gereken konu; bu süre fikrini meydana getiren temel özelliğin ne olduğudur. Bergson süre fikrine geçmeden önce, ilk eserinden itibaren, devinimin ve sürekliliğin varlığına dikkat çeker. Çünkü süre fikri temelde, bu iki konuyla ilişkilidir. Süreyi açıklarken sürekliliğe; bilinç hallerindeki sürekliliği açıklarken Bergson yine, süre fikrine ulaşmıştır. Bu açıdan Bergson'da zaman sorunu, sadece süre fikri demek değildir. Zaman sorunu öncelikle, devinim ve süreklilik meselesidir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde, zaman ve süre fikrinin yanında, zaman ve devinim (hareket) konusu da incelenecektir.

4.3.1. Zaman ve "Süre" Fikri

Zaman meselesinin, Bergson'da iki konuya karşılık geldiğini önceki bölümde bahsetmiştik. Tekrardan hatırlarsak eğer bunlardan ilki, zamanın yaratıcı evrimdeki yaratmaların oluş fikrine karşılık gelmesidir. Bu fikre göre, evrim sırasında meydana gelmekte olan varlıkların yaratılması, kesintisiz bir oluşta gerçekleşir. Çünkü Bergson'a göre evrim tamamlanmış değildir; evrim sürekli olarak devam eden bir oluşturdur. Bu nedenle Bergson zamanı kısaca, yaratma olarak ifade eder.⁶¹⁸ Bergson'da zamanın ikinci anlamının, biraz daha genelden özele doğru gelen bir anlamı vardır. Yani genel olan yaratıcı evrimden, daha özel olan insan bilincine özgü bir anlamı vardır. Bu anlama göre zaman, bilinç hallerinin, diğer bir

⁶¹⁸ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 436-437

ifadeyle psikolojik hallerin bir arada, geleceğe doğru akışta yani ilerlemede olduklarının ifadesidir. Bu fikre göre bilinç halleri sürekli olarak ileriye doğru bir akış halindedir. Bergson bilinçteki bu durumu, *süre*⁶¹⁹ fikriyle ilişkilendirmiştir.⁶²⁰

Süre fikrinin en önemli özelliği, zamanın bize sağladığı doğrudan bir veri olmasıdır. Sürenin ne olduğu, bilinç hallerinin akışında kendisini hissettirir. Çünkü bilinç halleri, bilincin insanda varlığını sürdürdüğü yerdir.⁶²¹ Bilinç hallerinde, yapısı gereği bir aradalık vardır. Bilinçte meydana gelen her yeni bir “hal”de, geçmiş hallerin varlığı mevcuttur. Bu açıdan içsel yaşamda devamlı bir değişim ve birikimli bir ilerleme vardır. Bunun anlamı, ancak süre fikriyle ifade edilebilir. Süre fikri Bergson’a göre, gerçek zamanı anlatır ve yaşanan zamandır. Gerçek süre (saf süre), bilincin bilinç hallerinde algıladığı süredir. Süre, yine Bergson’un deyimiyle:

“Bizim içimizde geçen zaman, her anın yerine diğer bir anın geçmesi değildir. Böyle olsaydı, şimdiki halden başka bir şeyin olmasına imkan kalmaz, geçmişin şimdide uzaması, evrim ve somut süre asla olmazdı. Süre; geleceği kemiren ve ilerledikçe büyüyen geçmişin, daimi bir ilerlemesidir.”⁶²²

Süre devamlı bir değişme ve yenilik olduğu için, sürenin parçalanamaması ve bölünememesi bundan dolayıdır. Süredeki bölünemezlik, onun önemli bir özelliğini öne çıkarır. Süre fikri ve kendisinin içinde yayıldığı bilinç halleri, kendi içlerinde hem bir “*çokluk*” hem de “*birlik*” özelliklerine sahiplerdir. Süredeki birlik ve çokluk ne anlama gelmektedir?

Süreyi içinde algıladığımız bilinç hallerinin, sayıyla yani nicelikle bir ilişkileri bulunmamaktadır. Onlar yalnızca, nitelik değişmelerinden ibarettirler. Bilinç halleri birikimli olarak geleceğe doğru ilerlerken⁶²³, birbirleriyle öyle kuvvetli

⁶¹⁹ Çalışmanın bütününde olduğu gibi, bu bölümde de süre fikri derken, dışımızdaki süre yani matematiksel zaman değil; saf süre yani içsel zamandan söz edilmektedir.

⁶²⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 94-95

⁶²¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 17

⁶²² Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 16

⁶²³ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 121

kaynaşmışlardır ki; bölünme ve ayırma ya da ölçülme imkanına sahip değildir. Özellikle de ölçülemedikleri için, bu hallerin bir mi yoksa birçok mu oldukları da belli değildir. Bergson, bilinç hallerinin sayıyla ifade edilemeyeceği için onlardan, **çokluk** olarak söz eder.⁶²⁴ Bu çokluk; sürekli olarak geleceğe doğru, bir arada ilerlediği için de, **birlik** olarak ifade edilir.⁶²⁵ Bilinç hallerinin birlik ve çokluk özelliği, doğrudan süre fikri içinde geçerlidir. İkimizdeki bu süre, hem bilinç hallerinin çokluğunu hem de, genel olarak bu hallerin birliğini anlatır.

Birlik ve çokluk meselesinden yola çıkarak, Bergson özellikle ilk eserinde, sayı kavramı üzerinde durur. Her sayı (adet), Bergson'a göre bir birliği anlatır. Sayı hem toplanabilmekte hem de birlik içinde sayılabilmektedir. Bergson burada önemli bir noktaya değinir. Sayı, sayılmaya başladığı an, ortaya çıkan birliğin hep bir ve aynı olarak kabul edildiğini söyler.⁶²⁶ Bunu bir örnekle açıklamaya çalışalım: Bir garajda on adet arabanın var olduğunu söylediğimizde, bu arabaların her birinin sahip olduğu özellikleri, bir müddet için göz ardı etmiş oluruz. Yani arabalar; renk, motor gücü, iç aksesuar ve marka gibi birçok özellik bakımından farklılık gösterebilmektedir. Bunların her biri, arabaların nitelik farklılıklarıdır. Fakat arabaları saymaya başladığımızda, bu nitelikleri ve farklılıkları ortadan kalkar. Tüm arabalar, sadece araba olmaları bakımından sayılırlar. Arabaları nicelik olarak ele aldığımızda, sayıp ölçüp bir toplam elde edilebilmektedir. Arabalar nitelik olarak ele alındığında ise, bir toplama ulaşmak zorlaşmaktadır. Yani sayı fikri, birbirlerine tamamen benzeyen parça çokluklarının ya da birliğinin, basit bir ifadesidir.⁶²⁷ Bu nedenle bilinç halleri ve dolayısıyla süre, nitelik çokluklarından ibaret olduğundan sayılamazlar ve hesaplanamazlar. Sayılabilir olan şeyler ancak, niceliksel ifadelerdir. Kısaca belirtmek gerekirse, çokluğun sayılabilmesi için, bunların bir ve aynı şey olarak kabul edilmesi gerekir. Bu durum da, nitelik farklılıklarını göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

⁶²⁴ Henri Bergson, a.g.e., sf: 126

⁶²⁵ Henri Bergson, a.e., sf: 77

⁶²⁶ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 74

⁶²⁷ Henri Bergson, a.g.e., sf: 74

Bergson'a göre zihnimizde sayıları ilerletebilmemiz için, saydığımız şeyin şekil ve görünüşünü zihnimizde tutmamız gerekir. Peki bu ne anlama gelir? Zihnimizde bir şeyleri sayarken, her sayı ilerletmemizde, saydığımız şeyleri birbiri üzerine katarak sayarız. Bergson, bir şeyi birbiri üzerine koyarak sayabilmek için, bunun mekan dahilinde yapılması gerektiğini belirtir.⁶²⁸ Yani sayı tasarımılamak istenildiğinde, yer kaplayan bir hayale dönmemiz gerekir. Bergson konuya bir örnekle açıklık getirir: Sokakta yürürken bir ayak sesi duyduğumuzda bunun yürüyen bir insan olduğu fikrine varırız. Birbiri ardı adım seslerinden her biri, basıldığı yeri yansıtır. Ve duyduğumuz adım seslerini, mekanda saymaya başlarız. Buradan birlik kavramı hakkında şuna varılır: Duyumların her birini diğeriyle toplar ve bunları bir ritim eşliğinde gruplarız. Bu grup, adım seslerinin üzerimizde bıraktığı etkinin toplamıdır. Aynı zamanda bu adım seslerini sayarak, aynı seslerden oluşan bir çevre oluştururuz. Bu çevre, zaman değil mekandır. Çünkü zaman anları, birbirlerine eklenerek toplanamazlar.⁶²⁹ Bu fikre göre sayma işi ancak, mekan dahilinde olmaktadır. Bilincin derinliklerine inildiğinde, sayma işi güçleşir. Bunun nedeni, bilinçte duyum ve duyguların iç içe bir "**çokluk**" oluşturmalarıdır. Bergson iki tür çokluktan söz eder:

"Biri, doğrudan bir sayı teşkil eden maddi şeylerin çokluğu; diğeri, zorunlu olarak mekanın araya girdiği sembolik tasarımların varlığı olmadan sayılamayan bilinç olgularının çokluğudur."⁶³⁰

Bergson bilinç hallerinin ve sayının birliklerinin iki ayrı çokluğu oluşturduğu düşüncesindedir. Bu iki çokluk, sürenin ve mekanın gerçek manasını da ortaya çıkarmaktadır. Her ikisi de, çokluk kavramını içlerinde tutarlar. Fakat mekanda yer kaplayan şeyler, birbirlerinden ayrı olarak yer kaplarlar. Bilinç hallerinin yoğunluğunun yer aldığı süre içinde bu haller; ayrı değil bir arada, birbirlerine geçmiş şekilde bulunurlar. Daha yalın bir ifadeyle söylemek gerekirse, bilinç

⁶²⁸ Henri Bergson, a.e., sf: 75

⁶²⁹ Henri Bergson, a.e., sf: 83

⁶³⁰ Henri Bergson, a.e., sf: 84

hallerindeki süre, niteliksel bir çokluktur; mekanda yer kaplayan şeyler ise, niceliksel (sayısal) bir çokluğu oluştururlar.⁶³¹ Genel anlamda süre fikri, Bergson'a göre iki anlamda karşımıza çıkmaktadır: Bunlardan ilki, *mekan fikrinin içerildiği süredir*. İkincisi ise, *saf süredir*. Ruh ve beden ya da zihin ve beden arasındaki ayrımın nedeni, Bergson' a göre bunların tamamen iki ayrı töz olmaları değil, farklı süre anlamlarına sahip olmalarından ileri gelmektedir.⁶³² Bergson'un bilinç hallerinin akışını anlatmak için öne sürdüğü süre fikri, saf süredir.

Sürenin iki ayrı anlama sahip olması, beraberinde genel olarak zaman kavramına da iki ayrı ifade katmıştır. Mekan fikrinin içerildiği süre fikri, Bergson'a göre dışımızdaki süreye⁶³³ karşılık geldiğinden, matematik zamandır.⁶³⁴ Matematik zaman olarak ifade edilmesinin nedeni, sayılabilir ve ölçülebilir zamanı anlatmasıdır. Dışımızdaki süre yani matematik zamanın temel özelliği, mekan dahilinde düşünülmesidir. Az önce belirtildiği gibi, sayının niceliksel çokluğu ve bu çokluğun sayılabilmesi, ölçülebilmesi; mekanda gerçekleşir. Günlük hayatta duvara asılan saatin, sayılabilir zamansal çokluğu, matematik zamanı anlatır ve mekan dahilindedir. Bununla birlikte, insanın bedeni de, bizzat mekandaki bir nesne ya da madde durumuna sahip olduğundan⁶³⁵, matematik zaman ile uyumlu haldedir. Bu açıdan bedendeki biyolojik saat de, dışımızdaki matematik zamanı takip etmektedir.⁶³⁶ Bedenin biyolojik saati, dışımızdaki zaman ile birlikte yaşamımızı yönlendirmesine karşın, bizim hissettiğimiz zaman değildir.

Hissettiğimiz zaman; bizzat kendi belleğimizdeki anılarla ve bilinç hallerinin niteliksel çokluğu ile birlikte yaşadığımız zamandır. Bu zaman, saf süredir yani içimizdeki zamandır.⁶³⁷ Saf süre yalnızca, yaşanarak hissedilir (ölçülemez⁶³⁸) ve

⁶³¹ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, çev: Hakan Yücefer, Otonom yayıncılık, İstanbul, 2006, sf: 75

⁶³² P.A.Y. Gunter, "*Bergson and The War Against Nature*", *The New Bergson*, edited by. John Mullarkey, Manchester University Press, NewYork, 1999, sf: 172

⁶³³ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 9

⁶³⁴ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, Ankara, 2007, sf: 103

⁶³⁵ Henri Bergson, "*Ruh ile Beden*" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 49

⁶³⁶ Stefan Klein, *Yaşamın Hammaddesi Zaman*, çev: Mustafa Tüzel, Aylak kitap yayınları, İstanbul, 2011, sf: 16

⁶³⁷ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 8-9

⁶³⁸ Dışımızdaki matematik zaman da yaşanır fakat bu, ölçülebilir zamandır.

belleğin sayesinde de, saf sürenin varlığı kendini gösterir. Çünkü bellekteki anların varlığı, bilinci etkin kılar. Bilinç hallerinin bellek sayesinde birikimli şekilde ileriye doğru akması ancak, saf sürede mümkündür. Bu açıdan belleğin yokluğunda, nasıl ki Bergson bilinçsizlikten⁶³⁹ söz ediyorsa; aynı şekilde yine belleğin yokluğunda da, saf süreden söz edilememektedir.

Sağlıklı bir ruh hayatına ve bedene sahip olan her insanın bilincinde, daimi bir değişim mevcuttur. Yani bilinç halleri, sürekli olarak değişiklik gösterirler. Bir dakika içerisinde, aynı noktadan aynı yöne doğru hareket etmeden devamlı olarak bakıldığında, dakikanın başı ile sonunda, bilinçteki haller farklılaşırlar. Bir dakikalık zaman dilimi içinde, bilinç halleri ile belleğin geçmiş anları, birbirleri içinde adeta erimişlerdir. Birbiri üzerine katlayarak geçen zamandaki bilinç halleri içinde, bir öncekine göre daha çok anı bulunur. Bergson, zaman üzerinde ilerleyen bilinç hallerinin toplandığı sürenin, bir kartopu gibi devamlı büyüdüğünü ifade eder.⁶⁴⁰ Bilinç hallerinin akışı arasında, mesafeler yer almamaktadır. Bir bilinç halinden diğerine, fark edilemez bir yavaşlıkta geçilir. Bu açıdan, bilinç hallerinin başlangıcını ve bitişini belirlemek oldukça güçtür. Her bilinç hali, geçmişin yoğunlaşmış şiddetini içerir. O halde saf sürenin kendisi aynı zamanda, bilinç halleridir.⁶⁴¹ Bilinç saf sürede, geçmiş anları unutmaz ve bunları hatırlarken bile, iki noktanın birbiri üzerine katılması gibi değil, birbiriyle organikleşen, iç içe girip kaynaşan bir melodinin notaları gibi hatırlar.⁶⁴² Bu nedenle bilinç üzerinde yani bilinç halleri üzerinde parçalama yapmaya çalışmak, tutarsızlığa yol açar. Çünkü bilinç, niteliklerle örülü bir “*çokluk*” ve sonsuz bir akıştır.⁶⁴³

Bergson bilimin, art ardalık ve zamandaşlığı birbirine karıştırdığını ileri sürer.⁶⁴⁴ Ona göre bilim, dış dünyadaki şeyleri incelerken, saf süreyi ve bu süredeki yayılımı, asıl manasının dışına çıkarır. Saf süre ve zamandaşlığı, birbirinin yerine

⁶³⁹ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 46

⁶⁴⁰ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 13

⁶⁴¹ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf: 8

⁶⁴² (Bkz.) Henri Bergson, “Değişikliğin Kavranılışı 2” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1959, sf: 201-202

⁶⁴³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 15

⁶⁴⁴ Henri Bergson, *Zaman ve Özgür İstenç*, çev: Alp Tümertekin, Cogito dergisi, sayı 11, 1997, sf:

koymaktadır. Sürenin gerçek manasının kendisinden koparılması, Bergson'a göre sürenin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bergson'a göre bilinçte, birbirini peş peşe izleyen haller çokluğu ile karşılaşırız. Mekanda ise peş peşelik değil, birbirinden ayırt ediliş vardır. Yani mekanda Bergson'un deyimiyle, zamandaşlıklarla karşılaşırız.⁶⁴⁵ Yukarıda da belirtildiği gibi, içimizdeki bilinç halleri peş peşe birikerek ilerlerler. Buna karşın dışımızda yani mekandaki nesneler, birbirinden ayrı halde bulunurlar. Dışımızdaki nesnelerin ayrı halde ama aynı anda (saatin gösterdiği zaman) bulunmalarını Bergson, *zamandaşlık* kavramıyla ifade eder. Mekandaki zamandaşlığı ve içimizdeki peş peşeliği Bergson, bir örnekle açıklar:

“Bir nehrin kenarına oturduğumuzda, suyun akışı, bir geminin kayıp gidişi ya da bir kuşun uçuşu, içsel yaşamımızın kesintisiz fısıltısı, bizim için isteğimize göre üç farklı şey ya da bir tek şeydir.”⁶⁴⁶

Burada Bergson, geçen zamana kendi saf süresini nasıl dahil ettiğini açıklamaya çalışır. Mekan üzerinden düşünüldüğünde; nehir kenarı, suyun akışı, geminin gidişi, kuşun uçuşu ve kendi bedenim olmak üzere, beş hatta daha fazla unsurun orada bulunduğunu söyleyebiliriz. Kendi bedenimizi hareketsiz olarak ele alıp (nehir, suyu içine aldığından, onu su ile birlikte düşünüyoruz) su, gemi ve kuşu hareketli olarak düşünürsek, bunların saat üzerinden bir dakika sonunda ne kadar ilerlediklerini ölçümleyebiliriz. Bu hesaplama tamamen bölünme ve parçalanma kabul eden mekan dahilinde gerçekleşmektedir. Bu nesneler, aynı matematik süre içinde aynı yerde bulunup hareket etmişlerdir. Bergson'a göre bu durum ancak, zamandaşlıkla ifade edilebilmektedir. Peki bu tablonun içerisine kendimizi (saf süreyi) yerleştirdiğimizde ne olur? Mekanda yer kaplayan bedenimizden ziyade, bilincimizi ve saf süreyi bu tabloya yerleştirdiğimizde, durum bizim açımızdan farklı bir hal alır. Kendi saf süremizi, örnekteki suyun akışına, geminin gidişine ve kuşun uçuşuna dahil ettiğimizde; bu akışlar ve gidişler bizim içsel akışımızla birlik oluştururlar.

⁶⁴⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 9-10

⁶⁴⁶ Henri Bergson, *Duration and Simultaneity*, translated by Leon Jacobson, Manchester Clinamen Press, NewYork, 1999, sf:

Doğadaki akışa ve harekete, kendimizi kattığımız zaman; doğadaki süreklilik de, bizim saf süremize dahil olur. Dışımızdaki süre ile içimizdeki süre, bu şekilde bir arada oluş halindedirler.⁶⁴⁷ Bizler bir yandan içimizdeki saf süreyi hissederken, diğer yandan kendimizi dışımızdaki akışlara dahil ederek bir birlik oluştururuz. Dışımızdaki akışlarla birlik oluşturmayı, kendi benliğimiz gerçekleştiriyorsa; dışımızdaki akışları da ayrı ayrı görebilmeyi, yine kendi benliğimizle gerçekleştiririz.

Bergson'un çokluk tartışmasıyla vardığı sonuç; dış dünyadaki fiziksel çokluk ile saf süredeki ideal (virtüel) çokluğun, birbirinden ayrı şey ifade etmeleridir. Bergson, bilimin yalnızca fiziksel çokluk ile uğraştığını, saf süredeki çokluğu ihmal ettiğini belirtir.⁶⁴⁸ Ona göre bilinçte hatırlama gerçekleşirken, saf süredeki anların çokluğu; bellekteki geçmiş anılar ile şimdinin algısı eş zamanlı (zamandaş) olarak kurulur. Burada dikkat edilecek nokta, saf süredeki anların hem peş peşe hem de eş zamanlı olabileceği meselesidir. Dış dünyadaki eş zamanlılık ise, tamamen ayrı bir konudur. Çünkü dışımızdaki zamandaşlıkta sadece anlık bulunuşlar vardır. Bilinçte ise birikimli bir ilerleme söz konusudur. Şuanın anıları, geçmiş anılarla her an, zamandaş olarak bir araya gelir ve ardından da oluşan her anı, peş peşe olarak bellekte yer alır.

Saf süre fikrinin Bergson'a göre özellikle de bilimde, dikkate alınmamasının temel nedeni, mekanın fikre dahil edilmesidir. Bilinç halleri mekan fikriyle peş peşe ve iç içe olarak anlamlandırılmazlar. Bu durum Bergson'un deyimiyle bilinç hallerini, iç içe girmeyen sadece yan yana birbirine dokunan iki zincir halkasına benzetmektedir.⁶⁴⁹ Bilinç halleri saf sürede, sadece nitelikler olarak bulunmak ister, çünkü saf süre nicelik değildir, saf süreyi mekan ile aynı özelliklerle düşünülemez.⁶⁵⁰ Niceliksel anlama sahip, hesaplanabilir matematik zaman, mekan ile ilişkilidir. Matematik zamanı, tıpkı mekan gibi parçalarla düşünülmemelidir. Parça

⁶⁴⁷ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 103

⁶⁴⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 149

⁶⁴⁹ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 96

⁶⁵⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 101

ve uzunluklara sayılar atfederiz. Bu sayede zamanı bundan ibaretmiş gibi görür ve saf süre fikri de, zaman anlayışı içinde kaybolup gider.⁶⁵¹ Saf süreyi, değişikliğin bölünmez sürekliliği meydana getirir. Bilimin çoğu zaman unuttuğu, kavranılması ve açıklanması zor olan saf süre, sadece hissedilir ve yaşanılır.⁶⁵² Yaşam içerisindeki ruhsal durumumuzu sayıyla değil, sürekli akışta olan nitelik çokluğu ile ifade edebiliriz. Bu da ancak saf sürede mümkündür.

Bergson, saf süre fikrinin kendisini bir örnekle göstermeye çalışır: Su dolu bir bardağa bir küp şeker atıldığını farz ettiğimizde, Bergson bu şekerin erimesini beklememiz gerektiğini belirtir.⁶⁵³ Bu ne anlama gelmektedir? Biz, bardaktaki şekerin erimesini neden beklemek zorunda bırakıyoruz? Normal şartlarda bir küp şekerin su dolu bir bardakta eridiğini yani olayı düşünce olarak olmuş bitmiş olarak farz edebiliriz. Fakat burada önemli olan önümüze somut şekilde konulan bardak ve şekerin gerçekleştirdiği durumdur. Bizim, şekerin erimesini beklemeye mecbur eden nedir? Bergson bu soruya, zamanın atlanılamayacağını, onu yaşamamız gerektiği şeklinde yanıt verir. Çünkü karşımızda eriyen şekerin değişim sürecini ve saf süremizin dahil olduğu bu bekleme durumunu yok sayamayız. Şekerin geçirdiği başkalaşımın süresini tecrübeleyen saf süremizin akışının uzunluğunu ya da kısalığını değiştiremeyiz. Çünkü o süre Bergson'a göre, *yaratmadaki* zorunluluktan kaynaklanan *mutlak* bir süreçtir.⁶⁵⁴ Bu nedenle bu süre, bilinç için mutlaklıktır. Şekerin erimesini beklemek, zamansal hareketin yok edilemeyeceğini, atlanamayacağını hiçbir biçimde aşamayacağını gösterir. Bilincin hayat verdiği bu süre, nicelikler değil, yoğunluklar alanıdır. Yaşanmışlık ancak, yoğunlukla ilgilidir.⁶⁵⁵ Bergson'a göre bizim gibi bilinçli varlıklar için asıl olan şey, zaman vakitlerinin kendileridir. Çünkü insan, zaman aralıklarının sadece başı ve

⁶⁵¹ Roger Pol Droit, 20. yy'a Yön Veren 20 Büyük Filozof, çev: İsmail Yerguz, Say yayınları, İstanbul, 2013, sf: 22

⁶⁵² Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 201

⁶⁵³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 433

⁶⁵⁴ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 436-437

⁶⁵⁵ Roger Pol Droit, 20. yy'a Yön Veren 20 Büyük Filozof, çev: İsmail Yerguz, Say yayınları, İstanbul, 2013, sf: 23

sonuna bakmaz. İnsan zamanın kendisini duyar, hisseder ve yaşar.⁶⁵⁶ Bu açıdan saf sürenin varlığı inkar edilemez bir gerçeklik olarak karşımıza durmaktadır.

Saf süreyi mekan ile kıyaslayarak düşülen yanlışlığa, Bergson'a göre günlük hayatta dili kullanırken de düşülmektedir. Fikirleri dilin donuk kavram ve kelimeleriyle sınırlandırmak, mekanın kalıplarıyla ilerlemek ile aynı anlamı taşır.⁶⁵⁷ Bu nedenle, saf süre fikri için mekana değil; Bergson' a göre *sezgiye* yönelmek gerekir. Bergson'a göre saf süreyi ancak, sezgi ile yani doğrudan ve kavramsal olmayan bir kavrayışla fark edebiliriz. Çünkü aklın aksine sezgi, bilen insanı bilinen şeyden ayırmaz ya da tecrübelerini sayılabilir parçalara bölmez. Onun yerine bilinen şeyle insanı örtüştürür. Ancak bu şekilde hayat ve saf süre kavranılabilir. Saf süre; "ben" in kendi kendini yaşamaya bıraktığı zamanlardır, zamanın bütünlüğü içinde parçalanmaz bir akış ile aktığı anlardır.⁶⁵⁸ Bergson meseleye bir örnekle açıklık getirir: Bizim dışımızda mekan içindeki saatin akrep ve yelkovanının tek bir durumu vardır. Saat geçmiş durumları, yani yelkovan dokuzun üzerinde iken, sekizin üzerinde olduğu durumu içinde barındıramaz. Buna karşın içimizde, bilinç hallerinin bir organizasyonu vardır. Bilinç halleri, karşılıklı olarak birbirleriyle kaynaşırlar. Bilinç bu şekilde ilerlediği için, yelkovanın geçmiş durum ve hareketleri bellekte rahatlıkla tutulabilir.⁶⁵⁹ Eğer "*ben*" ortadan kalkarsa, saf süre de yok olur ve geriye sadece yelkovanın anlık hareketleri kalır. Eğer yelkovan ve hareketini ortadan kaldırırsak; geriye sadece sayı ve nicelikten uzak, "ben" in saf süresi kalır.

Genel olarak süre fikriyle ilgili bahsedilenler çerçevesinde şunlar söylenebilir: Süre, bilincin yani bilinç hallerinin sürekli bir akışıdır; aynı zamanda da yaşanan somut bir gerçekliktir. Bilinç halleri, iç içe geçmiş haldedirler. İç içe geçip, birbirleri arasında, akışın sürekliliğinde kaynaşırlar. Bu nedenle anları sadece dış dünyanın zamandaşlığı olarak düşünmek, önemli bir eksikliktir. Bergson'a göre bu yanılgı yüzünden bilinç üzerinde bölünme olağan görülmekte ve saf süre fikri

⁶⁵⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 433

⁶⁵⁷ Ziya Somar, *Bergson*, Semih Lütfi kitabevi, İstanbul, 1939, sf: 98

⁶⁵⁸ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 77-78

⁶⁵⁹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 101

kavranılamadan yok sayılmaktadır. Saf süre fikri anlaşılmadan zaman, hareket, bilinç konularını ve daha da önemlisi, kendi varlığımız anlamlandırılmamaktadır. Süre fikri Bergson'da, içsel bir hareket, süreklilik, evrim, değişme ve yaşanmakta olunan zamansal yapının kendisi demektir. Sürenin bütünlüklü yapısı, değişimin ve hareketin göstergesidir. Evrimdeki yaratma hareketi, değişim ve gelişmeler de, ancak insanın süre fikrinden yola çıkarak ulaşılabilir. Zaman da bu durumda, hem süreyi hem de evrimdeki süreci bütünleştiren temel yapı niteliğinde olmaktadır.

Buraya kadar sürenin gerçek manasının (saf sürenin) ne olduğu incelenmiştir. Bergson'un üzerinde durduğu zaman sorunu, sadece süre anlayışıyla ilişkili değildir. Sürenin kavranılışı, bizlere hareketin de asıl manasını verecektir. Yaratıcı evrimdeki oluş hareketi de, anlamını burada bulacaktır. Bu açıdan şimdi, hareket konusunun asıl manası, yine Bergson felsefesi çerçevesinde ele alınacaktır.

4.3.2. Zaman ve Hareket

Saf süre kavramının temelini oluşturduğu insan bilinci, her zaman birikimli olarak ilerleyen psikolojik hallerin değişimi ve gelişimi içindedir. Psikolojik hayata yön veren unsurun, tıpkı gelişen haller gibi, durağan değil ilerleyen bir yapıya sahip olması gerekir. Bu nedenle Bergson, özünde ilerlemeyi barındıran saf süreyi, gerçek zaman olarak ele almıştır. Saf süre yaşanan zamandır ve bilinç hallerinin akışını anlatır.⁶⁶⁰ Bergson, sürenin bu daimi akış ve gelişim halinde olmasından yola çıkarak, devinim yani hareket meselesini incelemeye almıştır.

Hareket meselesi, felsefe tarihi boyunca üzerinde durulmuş, önemli bir sorundur. Bunun asıl nedeni, hem değişim ve gelişimin hem de bilincin yapısının, hareketin varlığına bağlı olmasıdır.⁶⁶¹ Hareket, hayatın devamlı ve gerekli bir ihtiyacıdır. Hatta hareket kavramının manasını bilmeden, insanın yapısını anlamak dahi oldukça güçtür. Hareket meselesinde iki temel unsur karşımıza çıkar: Bunlardan biri, hareketi yapan, diğeri de hareketi seyredendir ya da gözlemleyendir. Bergson özellikle bu iki unsurun ayırımına dikkat çeker. Bilinçli bir seyirci için hareket, yalnızca bir ilerlemenin ifadesidir. Bir noktadan diğerine *geçiş*, Bergson'a göre zihinsel bir sentez ve ruhsal bir süreçtir.⁶⁶² Bu süreç, mekan ile ilişkisi olmayan bir oluştur. Bergson'a göre hareket, süreklilik gösteren bir yapıdır. Bu sürekliliğin gelişimini sağlayan da, bizde yer alan zaman bilincidir yani saf süredir. Az önce sözü edilen, bir yerden bir yere geçişin süreci, bizim zihinsel algılamamızdır. Bunu gerçekleştiren, saf sürenin diğer sürelerle dahil olduğu, zaman algısıdır. Mekanda hareket eden kişi için sadece, kat ettiği noktalardan söz edilebilir. Dolayısıyla hareket, bilinçte bir nitelik ya da şiddet olarak yer alırken, mekanda bir nicelik ifade eder. Peki bu tam olarak ne anlama gelmektedir?

Bergson her ne kadar sürecin algılanmasını zihne bağlasa da, mekanı dışarıda bırakmaz. Çünkü hareket, mekanda gerçekleşir ve biz de bu hareketi

⁶⁶⁰ Levent Bayraktar, *Bergson' da Ruh ve Beden İlişkisi*, Dergah yayınları, İstanbul, 2010, sf: 31

⁶⁶¹ Nurettin Topçu, *Hareket Felsefesi*, Dergah yayınları, İstanbul, 2011, sf: 50

⁶⁶² Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 104

gözlemleriz.⁶⁶³ Fakat mekanda gerçekleşen hareketin her “an”ı, o hareketi izleyen “ben”in zihninde bir sürece dönüşür. Diğer bir ifadeyle, hareketin ilerleme ve oluş fikri, mekanda değil; bizim zihnimizde gerçekleşir. Peki zihin derken neyi kastediyoruz? Bergson hareketin sürecinin her anını birbiriyle kaynaştıran şeyin, saf süre olduğunu belirtir.⁶⁶⁴ “Ben”in saf süresi, kendi dışında gerçekleşen hareketin süresi ile zamandaş⁶⁶⁵ olarak kaynaşır ve mekanda bir görünüp bir kaybolan hareketin anılarını, süreç dahilinde toplar. Böylece mekanda hareketten söz edemeyiz. Mekanda yalnızca, hareket etmiş olan hareketli yani nesnenin ya da genel anlamda maddenin kendisi kalır. Nesnenin hareketi de, mekanda değil aslında zamanda toplanmaktadır.

İlkçağlardan beri süre gelen bilimin⁶⁶⁶ ve Bergson döneminin modern biliminde de devam eden bir düşünce yapısı vardır. Bu düşünce yapısına göre, gerçekleşen her şey mekan dahilinde düşünülmüştür. Mekanın varlığı inkar edilemez fakat, bir şeyin olup bitmesi Bergson’a göre mekanda değildir.⁶⁶⁷ Bir şeyin olup bitmesi, bir oluşu yani devinimi anlatır. Bergson’a göre oluş ve devinimin yeri, **hayattadır**.⁶⁶⁸ Mekanda bulunan yalnızca maddedir. Harekete bağlı değişim ve gelişim, hayatın oluş fikrinde yatar. Bunun gerçekleştiği durum da, zamandır. **Hareket**, zamandadır; mekanda değildir.⁶⁶⁹ Madde, sabit ve durağan olanı anlattığı için, onun yeri mekandır. Bu açıdan sadece madde ve mekanı ele alarak devinimi açıklamak, Bergson’a göre eksikliklidir. Peki madde mekanda, hayat zamanda ise; hareket nasıl açıklanmalıdır?

⁶⁶³ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 103

⁶⁶⁴ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 102-103

⁶⁶⁵ (Bkz.) Henri Bergson, *a.e.*, sf: 103 ve (Ayrıca Bkz.) bu çalışmanın “*Zaman ve Süre Fikri*” bölümü

⁶⁶⁶ Henri Bergson, “**Değişikliğin Kavranılışı 1**” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev:

Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 188

⁶⁶⁷ Ali Osman Gündoğan, “**Bergson: Metafizğe Yeniden Dönüş**” adlı konuşma, *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* eserinden, Küre yayınları, İstanbul, 2012, sf: 295

⁶⁶⁸ Henri Bergson, “**Şuur ve Hayat**” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 31

⁶⁶⁹ Henri Bergson, “**Değişikliğin Kavranılışı 2**” makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 201

Bergson'a göre maddenin yer aldığı mekan, bizim dışımızda yer almaktadır. Burada önemli bir nokta vardır. Maddenin kendisi mekanda olmasına karşın, aslında mekandan bağımsızdır. Aynı şekilde maddenin hareketi de, mekandan bağımsızdır. Meseleyi, Bergson' un eserlerinde sık sık ele aldığı (Elealı) Zenon'un paradokslarıyla⁶⁷⁰ açıklamaya çalışacağız: Zenon'a göre, "*Hareket eden şey, ne bulunduğu yerde hareket eder, ne de bulunmadığı yerde hareket eder.*"⁶⁷¹ Dolayısıyla kendi verdiği örnekte olduğu gibi; hareket eden bir ok olmadığı için Zenon, hareketi de ortadan kaldırır. ⁶⁷²Ok paradoksuna bakıldığında; okun hem kendisi hem de onun hareketi, mekandan bağımsızdır.⁶⁷³ Bu açıdan Zenon'un bahsettiği gibi, mekanda duran bir oktan söz edilemez. Mekanı ele almadığımızda Bergson, Zenon'un görüşlerinin temelden sarsıldığını görür. Bunun nedeni okun, geçtiği yerlerin hiçbir noktasında bulunmamasıdır. Ok, bu noktalar üzerinden yalnızca, *geçer*.

Bergson'a göre bir ok, B noktasına düşmek üzere A noktasından hareket ederse; okun AB hareketi, hareket olarak kendisini fırlatan yayın gerginliği kadar basit ve *bölünmez bir harekettir*.⁶⁷⁴ Bergson, Zenon'un ok örneğine, bir başka örnek ile ekleme yapar: Yine A noktasından B noktasına doğru çekilen bir lastik düşünüldüğünde, bu lastiğin açılışını bölünememektedir. Okun fırlayarak gidişi gibi, lastiğin açılışı da bölünmez bir şeydir ve sadece tek bir sıçrayıştan ibarettir. AB arasında bir C noktası tespit edilip, okun bu C noktasında bulunduğunu belirtmek demek, Bergson'a göre okun tek ve bölünmez hareketinden söz etmemek demektir.⁶⁷⁵ Böylece A' dan C' ye; C' den de B' ye giden iki ayrı bölünmez hareketten söz etmemiz gerekmektedir. Halbuki A ve B arasına bir C noktası

⁶⁷⁰ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 105

⁶⁷¹ (Bkz.) Zenon, *Fragmanlar*, 4D- K. Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev: Candan Şentuna, YKY, İstanbul, 2007, sf: 450

⁶⁷² Jonathan Barnes, *Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, çev: Hüsen Portakal, Cem yayınevi, İstanbul, 2004, sf: 166

⁶⁷³ "*Bir takım değişiklikler vardır, fakat değişikliğin altında değişen şeyler yoktur: değişikliğin bir dayanağa ihtiyacı yoktur. Bir takım anlar vardır; fakat, hareket eden, değişmez nesne yoktur: hareket bir devingeni gerekli kılmaz.*" (Bkz.) Henri Bergson, "*Değişikliğin Kavranılışı 2*" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 198

⁶⁷⁴ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 395

⁶⁷⁵ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 396

koymak, hareketin kendisini bölemez. Sadece tek ve basit olan hareketin yerine, iki ayrı tek ve basit geçiş durumu koyulmaktadır. Bahsedilen ok önce, A noktasından C noktasına kesintisiz bir hareket geçişi yapar, sonrasında da C noktasından B noktasına kesintisiz bir geçiş yapar. Mekanı noktalara ya da hareketi anlara bölmek ile, hareketin kendisini bölmüş olmayız. Hareketin kendisini mekan gibi düşünmek, bizi Zenon'un düştüğü çıkmaza götürür. Çünkü iki nokta arasında kat edilen yol, hareket ile birlikte bölünemez tek bir çizgidir.⁶⁷⁶

Bergson test etmek için Zenon'un düşüncelerini, *canlı evrimi* meselesine uygular. Bergson'a göre bir insanı çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi olası noktalara ya da bölümlere ayırdığımızda, evrimin kendisini açıklamak güçleşmektedir. Şöyle ki; insan sadece çocukluk dönemine sahipken, birden gençliğe keskin bir geçiş nasıl yapacaktır? Ya da çocukluktan geçmesine karşın, gençlik döneminde yer alırken; sadece o an bulunduğu gençlik dönemiyle yetişkinliğe nasıl geçecektir? Bergson'a göre bölmeler ve kesintilerle evrim meselesini açıklayamayız.⁶⁷⁷ Çünkü evrim fikri, eğer tek bir insanın gelişiminden söz ediyorsak, insanın doğumundan ölümüne kadar ilerleyen daimi bir akışı ve geçişi ifade eder. Aynı şekilde Zenon'un okunda olduğu gibi AB mesafesi de parçalı düşünüldüğünde, hareket konusu da anlaşılamamaktadır.

O halde hareketi nasıl açıklayacağız? Bergson'a göre her şeyden önce, parçalanabilir bir devinimden söz edemeyiz.⁶⁷⁸ Parçalara ayırdığımızı zannettiğimiz şey; devinim değildir, mekanın kendisidir. Çünkü az önce de belirtildiği gibi, aslında ele alınan nesne (okun kendisi) ve o nesnenin hareketi (okun devinimi), mekandan bağımsızdır. Peki hareket nerededir? Hareket, Bergson'un belirttiği üzere, *zamandadır*. Zaman, süreklidir ve daimi bir oluşturmaktır. Hareket yani devinim, bu süreklilikte gerçekleşir. Dolayısıyla Bergson, önceki anlayışlardan ayrı bir noktaya varır: "*Zaman, bizim dışımızda olan bir şey değildir; zaman, bize bağlı olan bir şeydir*". Mekan ise bizim dışımızdadır. Maddenin hareketini mekan ile birlikte

⁶⁷⁶ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 397

⁶⁷⁷ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 399-400

⁶⁷⁸ Henri Bergson, "*Değişikliğin Kavranılışı 2*" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katircioğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 191

düşünülmesine rağmen; hareketi parçalara ayırmak, bu hareketi kesintiye uğratmamaktadır. Çünkü bölmeye çalışılan, mekanda olup biten şey (okun devinimi) değil; yalnızca, mekanın kendisidir. Bu nedenle maddenin hareketi mekandan bağımsız olduğu için, Zenon'un iddia ettiği gibi duran bir ok da olmayacaktır. Meseleyi bu şekilde düşünebilmek için, *oluş* fikrinin zihne katılması gerekir.⁶⁷⁹

Bergson'a göre, hareketin asıl manasını kavrayabilmek için, meseleyi süre ve oluş fikriyle birlikte düşünmek gerekmektedir. Hareket bir mekan içerisinde gerçekleşse de, ortada sadece kat edilmiş bir mekan yoktur. Bir yerden bir yere geçerken o hareket, bir süre ifade eder. Bilince sahip bir izleyici, izlediği hareketin sadece mekanda gördüğü bir yer değiştirme olmadığını farkındadır. Bilinç, bunun *zihinsel bir sentez*⁶⁸⁰, beraberinde ruhsal bir süreç ve mekanla ilgisi olmayan bir oluş olduğunu idrak eder.⁶⁸¹ Bergson için hareketin asıl manası saf sürede yatar, saf süre de mekan dışında bir gerçekliktir. Hareket mekan ile birliktedir fakat aynı zamanda sürededir. Saf süre, bir nicelik değil bir niteliktir, hatta nitelik değişmesidir. Bu nedenle saf süre ölçülemez. Hareket ölçülmeye çalışılsa bile, bu durum bize hareketin gerçek manasını verememektedir. Hareketi ölçmek demek Bergson'a göre; zamandan saf süreyi, hareketten hareketliliği çıkarmak demektir.⁶⁸² Bu da elimizde bir tek, mekanın kalması anlamına gelmektedir.

Bergson, Antikçağ' dan bu yana, hareket konusunun doğru anlaşılmadığını belirtir. Ona göre asıl hata, Elea okulunda, mekan konusu ile hareketin bugüne kadar karıştırılmış olmasıdır.⁶⁸³ İki noktayı birbirinden ayıran bir aralık düşünüldüğünde, bu aralık mekan üzerinde istenildiği gibi bölünebilmektedir. Çoğu zaman hareket de, bu şekilde düşünülmüş, onun da parçalardan oluştuğu (Zenon paradoksları) iddia edilmiştir.⁶⁸⁴ Bu şekilde ele alındığında, iki nokta arasındaki zaman, hiçbir zaman aşılamamaktadır. Bergson'a göre her değişikliği, her

⁶⁷⁹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 401

⁶⁸⁰ Henri Bergson, *Suurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 111

⁶⁸¹ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 103- 104

⁶⁸² Henri Bergson, *a.e.*, sf: 108

⁶⁸³ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 105

⁶⁸⁴ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 105-106

hareketi mutlak olarak bölünmez olarak tasarlamamız gerekir.⁶⁸⁵ Hareketin çoğu zaman bölünebilir olarak tasarlanmasının nedeni, hareketin kendisinden ziyade, mekandaki konumların önemsenmesinden ileri gelmektedir. Hareket eden, gerçekte o konumların herhangi birinde değildir; hareketli, o konumlardan sadece geçer.⁶⁸⁶ Hareketin kendisi olan *geçiş*⁶⁸⁷ ile, hareketsiz olarak bulunan konumlar arasında ortak bir yan yoktur. Gerçekliğin kendisi, harekettir ve hareketin manasını unutup, çoğu zaman hareketsizliği öne çıkarılmaktadır. Bergson'a göre asıl olan yani saf süredeki akış, hiçbir zaman donmuş, sabit ve hareketsiz olarak düşünülmemelidir.⁶⁸⁸

Hareketin hareketsizlik ile karıştırılmasına Bergson, örnek olarak yine Elealı Zenon'un paradokslarını gösterir. Bergson'a göre Zenon'un değişiklik ve hareket diye adlandırdığı şey, Platon dahil birçok düşünürü⁶⁸⁹, gerçekliği değişmeyende ve hareketsiz olanda aramaya sürüklemiştir.⁶⁹⁰ Bununla birlikte etki, Kant'a kadar gelmiş ve görüşlerini etkilemiştir. Bergson'a göre Kant'ın zaman olarak ifade ettiği şey de; değişen, akan, sürüp giden bir zaman anlayışından uzak kalmıştır. Çünkü Bergson'a göre Kant, hem zamanı hem de mekanı bir arada insan zihninin apriori formları olarak ele almıştır.⁶⁹¹ Zaman ve mekan aynı şey olarak düşünülemeyeceği gibi; mekansallaştırılmış bir zaman anlayışı da, zamanın asıl manasından uzak kalmıştır.⁶⁹² Bergson zamanın ve mekanın temelde bulundukları yer bakımından ayrıldıklarını belirtir. Mekan insanın dışındadır, zaman ise insanın içerisinde. Hareket bu açıdan zamana, hareketsizlik ise, mekana karşılık gelmektedir. Peki Zenon'un iddia ettiği şey nedir, etkisi neden sürmüştür ve Bergson'a göre paradokslardaki hata nedir?

⁶⁸⁵ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 191

⁶⁸⁶ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 66

⁶⁸⁷ (Bkz.) Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 195

⁶⁸⁸ Roger Pol Droit, *20. yy'a Yön Veren 20 Büyük Filozof*, çev: İsmail Yerguz, Say yayınları, İstanbul, 2013, sf: 21

⁶⁸⁹ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 1" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 185-186

⁶⁹⁰ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 188-189

⁶⁹¹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 266

⁶⁹² Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 462

Bergson öncelikle Zenon'un Achile [Ahileus] ve kaplumbağa paradoksunu incelemeye alır. Paradoksu Bergson şöyle anlatır:

"Bizlere deniliyor ki, Achile ardına düştüğü kaplumbağaya hiçbir zaman ulaşamayacaktır. Çünkü kaplumbağanın bulunmuş olduğu noktaya kendisi varınca, kaplumbağanın yürütecek bir zamanı olmuş bulunacak ve durum sonuna kadar sürüp gidecektir."⁶⁹³

Zenon'un paradoksuna göre, Achile ve kaplumbağa arasında bir koşu yarışı yapılmaktadır. Kaplumbağa yarışa biraz önde başlar ve Zenon'un iddiasına göre Achile, kaplumbağaya hiçbir zaman yetişememektedir. Gerekçe olarak da Zenon, Achile kaplumbağanın yarışa başladığı A noktasına geldiğinde, kaplumbağanın B noktasına ilerlediği sonucunu gösterir. Buna göre, Achile B' ye vardığında kaplumbağa C' ye ilerlemiş olacaktır. Bunun bu şekilde devam ettiğini düşünürsek; aralarındaki mesafe küçülse bile, hiçbir zaman sıfırlanmayacağından, Achile kaplumbağayı yakalayamayacaktır.

Burada düşünülen ilizyon, mekan ile hareketin birbirine karıştırılmadından kaynaklanmaktadır. Bu karıştırma şu anlama gelir: Yapılan hareket (paradokstaki koşu eylemi) belli sıralı aralıklardan yapılan bir şey değildir. Buna karşın mekan, istenildiği kadar parçalara ayrılmaya ve bölünmeye müsaittir. Achile ve kaplumbağanın adımları, hareket olarak, mekan gibi bölünemezler. Achile'in her adımı basit, parçalanmaz bir eylemdir ve bu eylemin belli bir müddeti sonrasında, Achile'in kaplumbağayı geçmesi gerekmektedir.⁶⁹⁴ Meseleyi şu şekilde de açıklamak mümkündür: Hareketi deneyimlerken iki unsur karşımıza çıkar; bunlardan biri görme duyumuzla algıladığımız durum, diğeri de bilincimizin kavradığıdır. Örneğin Achile'in hareketini, görme duyumuz ile AB doğrusu üzerinde (mekan dahilinde) koşuyor olarak görürüz. Bu doğru parçası mekan üzerinde olduğu için,

⁶⁹³ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katircioğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 194

⁶⁹⁴ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 105-106

sonsuzla dek bölünebilmektedir. Fakat bilincimizle kavradığımız, Achile'in tek ve bölünmez olan koşusudur. Bölünme kabul etmeyen bu kavrayış, Bergson'a göre bir *geçiş* ve geçişin algılanışı, bir *zihin sentezidir*.⁶⁹⁵ Bergson bunu şöyle açıklar:

"Hareket bizler için bir konum, sonra yine yeni bir konumdur. Ve bu sonsuzla kadar sürüp gider. Bizim kendi kendimize; bunda başka bir şey olsa gerekir ve bir konumdan bir başka konuma geçilirken, aralığın aşp geçtiği bir *geçiş* vardır, dememiz doğrudur"⁶⁹⁶

Burada ifade edilen geçiş, *harekettir*. Durmak ise hareketsizliktir. Durmak, hareketi kesintiye uğratar; geçiş ise, hareketle birlik içindedir ve aynı zamanda bizzat hareketin kendisidir.⁶⁹⁷ Zenon' un diğer bir paradoksunda da (atılan ok paradoksu) yine, hareketin varlığı yadsınmıştır. Halbuki okun duruyormuş gibi görünen yanı, bizim kendi tasarımıdır. Ok ise bizzat, hareket halindeki nesnenin kendisidir. Mekan bölünebilir ama hareket halindeki nesneyi bölemeyiz. Bölünemez olduğu içindir ki; hareket vardır, ok atıldığında durmamakta ve atıldığı sürede her daim hareket halinde olmaktadır. Akış, oluş ya da Bergson'un deyişiyle geçişin kendisi, bu paradokslarda yok sayılmıştır. Yani hareket, gidilen yol tarafından; zaman da (süre) mekan tarafından yutulup yok edilmiştir.⁶⁹⁸

Bergson'a göre hareketin ve saf sürenin kavranılması, bilince bağlıdır. Bilinç; gerçeklik ile aramıza giren mekan sembollerini ayrıştırır, saf süreyi kavramamızı sağlar. Bu da Bergson'un ifadesiyle bilincin, eşyayı içten tecrübe edebilmesiyle mümkündür.⁶⁹⁹ Sadece dıştan, duyu algısıyla yapılan deneyim, mekanın ölçüsünde gerçekleşir ve bize hareketin kendisini gösterememektedir. Zenon'un paradoksları bu açıdan, saf süreyi ve hareketi yok sayar.

⁶⁹⁵ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1990, sf: 104

⁶⁹⁶ Henri Bergson, "Değişikliğin Kavranılışı 2" makalesi, *Düşünce ve Devingen* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, sf: 195

⁶⁹⁷ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 193

⁶⁹⁸ Dinçer Yıldız, *Henri Bergson' un Felsefesi*, Bağlam yayınları, İstanbul, 2006, sf: 64

⁶⁹⁹ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 334

Bergson'a göre bilim de çoğu zaman bu hataya düşmektedir. Bilim, bilinen şeyin etrafında dolaşır, mekan ve sembollerle bir bakıma görelî bir bilgiye ulaşır.⁷⁰⁰ Halbuki Bergson'a göre mutlak olana erişmek ancak, o şeyin içine girerek (eylem anlamında değil; derinliğin manasını çıkarmak, kavramak, bir şeyi bizzat tecrübe etme anlamındadır) mümkündür.⁷⁰¹ Çünkü ölçme yani sayma işi ancak mekanda mümkündür. Mekanda saf süre ve süreklilikten söz edilemez. Bu nedenle de bilim, zaman konusunda saf süre fikrini hep dışarıda bırakmaktadır. Saf süre fikri, bir nitelikler yumağıdır ve sayı ile ilişkisi yoktur.⁷⁰²

Bergson'a göre bilimin ele alıp incelediği zaman anlayışı, yalnızca matematiksel zamandan ibarettir. Matematiksel zamanın, içsel yaşamın sürekliliği ile bir ilgisi yoktur. İçsel yaşam, kesintisiz bir akış halindedir. Bunun anlamı da, saf süre fikridir. Saf sürenin kendisini, bizzat yaşarız. Süre, içsel yaşamın bütününe geçmiş, şimdi ve geleceğin her bir noktasına nüfuz etmiştir. İçsel yaşamın içindeki canlı akışın bilincine süre ile varırız. Bilinç halleri arasındaki geçiş ve devamlılığı sağlayan da, bellektir. Bu akış içindeki yolculuk da, bellek sayesinde. Dolayısıyla Bergson'a göre psikolojik hayatı dokuyan kumaş, zamandır.

Ruhsal bir süreç olan içsel zaman, anların birbirini takip etmesi değildir. İçsel zaman, geçmişî şuanda yaşamayı sağlayan bilinci kurar.⁷⁰³ Bellek sayesinde de bu yapıyı ayakta tutarız. İçsel zaman ve bilinç hallerindeki akış; her daim süren oluşu ve dinamizmi besleyen temel dayanaklardır. Bergson'a göre saf süre, geleceği kemiren ve ilerledikçe büyüyen geçmişin daimi bir ilerlemesidir.⁷⁰⁴ Geçmiş, hiç durmadan büyüdükçe, kendisini aynı ölçüde hiç durmadan da ileriye uzatmaktadır.

Bergson'un hareket konusuna önem vermesinin temel nedeni, öncelikle yaratıcı evrimdeki sürekli yaratımın devamlılığını gösterebilmektir. Çünkü ona göre evrimdeki yaratma ve gelişimin kaynağı, devinimde yatmaktadır.

⁷⁰⁰ Henri Bergson, "**Hayalet Diriler ve Ruh Araştırmaları**" makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 103-105

⁷⁰¹ Henri Bergson, **Metafizik Giriş**, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 40

⁷⁰² Ali Osman Gündoğan, **Bergson**, Say yayınları, İstanbul, 2010, sf: 79

⁷⁰³ Henri Bergson, **Yaratıcı Tekamül**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 16

⁷⁰⁴ Henri Bergson, **a.g.e.**, sf: 16

Bu devinin ileriye doğru uzandığı yer de, zamanın kendisidir. Bu nedenle Bergson yaratımın, yani yaratıcı evrimin manasını hep zamanda ve zamanla birlikte, hayatta görmüştür.⁷⁰⁵ Hayatın ve evrimin manasını kavrayabilmek, hareketin doğru şekilde anlaşılmasından geçer. Bergson' a göre genelde üzerinde durduğumuz şey, hareketin kendisinden çok, hareketin duraklarıdır. Basit bir hareket düşünülse bile, öncelikle o hareketin yönünün neresi olduğu merak edilmektedir. Çünkü hareketin kendisinden çok, onun istikametiyle ilgileniriz. Böyle bir düşüncede, değişim fikri de göz ardı edilmektedir. Merak edilen genelde, yapılmak istenen eylemin sabit amacıdır.⁷⁰⁶ Bu yanlış bir tutum değildir fakat Bergson'a göre hareketin kendisini (daha doğrusu hareketin saf süredeki geçişi) göz ardı etmek doğru değildir. Hareket fikrini, mekan ile birlikte düşünmek; hareketin kendisini mekanın özellikleriyle düşünmek anlamını vermemelidir. Bu yüzden çoğu zaman, hem bilinç hallerindeki süre fikri, hem hareketin daimi geçişi, hem de yaratıcı evrimin ileriye doğru olan kesintisiz akışının gerçek manası kavranılamamıştır. İşte Bergson'un özellikle de hareket konusuna verdiği önem, buradan kaynaklanmaktadır.

Buraya kadar gerek süre fikri gerekse hareket konusuyla; Bergson'un zaman anlayışını incelemeye çalıştık. Bergson'un ele aldığı zaman, insanın sahip olduğu zaman anlayışlarının içinde; dışsal yani matematiksel zamana değil, bilinç halleri ile örülü bilincin doğrudan kavradığı zamanı anlatmaktadır. Bu zaman anlayışı, Bergson felsefesinde süre fikriyle ifade edilmiştir. *Süre fikri*; geçmişten geleceğe uzanan bilinçli varlığımızı, akış halinde tutmamızı sağladığı için; hem bilinç hem de zaman meselesi açısından önemli bir noktayı oluşturmuştur. Bergson'un önemle vurguladığı oluş fikrinin, bütünlüğün ve parçalanamazlığın göstergesi olan süre fikri; bu özelliklerinden dolayı, hareketin de gerçek manasını kavramakta bizlere yardımcı olmaktadır. Ona göre yaşam içerisinde, bilinç halleri nasıl ki durmadan geleceğe doğru, bir bütünlük içinde akarak değişim gösteriyorsa; hareketin kendisi de parçalı ve kesintili şekilde değil, daimi bir oluş halinde ilerleme ifade etmektedir.

⁷⁰⁵ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 383- 387

⁷⁰⁶ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 388

Kısaca konunun üzerinden geçmek gerekirse, şunları söyleyebiliriz: Zaman sorunu, Bergson felsefesinde, bilinç sorunuyla birlikte aynı değere ve öneme sahiptir. “Ben” fikri ve “ben”in evren ile olan ilişkisinden başka; evrimin kendisinin ne anlama geldiği meselesi, Bergson’ un üzerinde durduğu üç ana sorudur. Bergson’a göre evrim, iki temel ayak üzerine kuruludur. Bunlar; bilinç ve zamandır. Ona göre bitki, hayvan ve insan olarak öne çıkan canlı türleri, aynı evrimin üç ayrı derecesi değildir. Bitki, hayvan ve insanın özünde bulunan bilinç hayatı⁷⁰⁷, büyüdükçe ayrılan tek bir evrimin üç farklı yönüdür.⁷⁰⁸ Dolayısıyla türler arasında keskin ayrımlardan söz edilemez. Tanrı’ nın sahip olduğu yaratma isteği yani üst-bilinç, içerisindeki yaratma enerjisiyle (*hayat hamlesi*⁷⁰⁹) dolu olduğundan, potansiyel olarak büyümeye ve açılmaya yatkındır.

Yaratıcı evrim, sadece ileriye giden bir hareket değildir. Evrim sırasında birçok sapmalar, duraklamalar ve gerilemeler gerçekleşir. Bu duraklama ve sapmalar, yaratma enerjisi olan hayat hamlesinin hareketiyle doludur. Birçok karmaşık ve yüksek şekilli canlı türlerinin yaratımı, bu duraklama ve sapmalara bağlı olmuştur. Bergson’a göre hayat evriminin önü açıktır. Gelişme ve değişme devam etmektedir. Ona göre evrim hareketi, sonsuz bir yaratıştır.⁷¹⁰

Yaratma isteği ve süreci, zamanda gerçekleşmektedir. Zaman kavramı, yaratma ve gelişmedeki zorunlu unsurdur. Çünkü yaratmanın gerçekleştiği süre Bergson’a göre, yok sayılamayacak kadar önemlidir. Yaratma zorunlu olarak gerçekleştiğinden evrim, özünde yaratma ile vardır. Zaman da bu yaratmayı beslediği için Bergson; hem yaratıcı evrim ifadesini kullanmıştır hem de zamanın kendisini bir yaratma olarak nitelemiştir. Yaratıcı evrim o halde, özünde bilince bağlı iken; yaratmanın gerçekleşme süreci, değişim, gelişim ve en önemlisi hareket için zamana bağlıdır.

⁷⁰⁷ Gerçek değişim ve süreklilik, hayatın kendisidir. (Bkz.) Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, 2. bölüm

⁷⁰⁸ Henri Bergson, *a.g.e.*, sf: 180

⁷⁰⁹ Hayat hamlesi, töz değildir. Tüm canlılarda bulunan, yaratıcı evrimin temel ilkesidir. Hayat hamlesi, bir tür yaratma enerjisi ya da içsel itmedir. (Bkz.) Henri Bergson, *a.e.*, sf: 122

⁷¹⁰ Henri Bergson, *a.e.*, sf: 143

Bergson'da zaman sorununu irdelediğimizde, karşımıza çıkanları şöyle sıralayabiliriz: 1- Zaman konusu öncelikle, yaratıcı evrimin kendisine hizmet etmektedir. Aynı zamanda da, yine yaratıcı evrimin manasını kavrayabilecek potansiyele sahip olan insan bilincinin parçalanmaz, **bütünsel akışını** anlatmaktadır. 2- Bergson felsefesinde tartışılan zaman düşüncesini kavrayabilmek için, günlük yaşamda kullandığımız zaman fikrinden uzaklaşmak gerekmektedir. Bergson'da zaman fikri, bölünmez bir bütünlüğü anlatır. Bu nedenle de içerisinde **oluşu** barındırır. Zamanın bir yaratma olduğu düşüncesi, bu görüşten ileri gelmektedir. 3- Süre fikri ile kastedilen, yaşanan içsel zamandır. Bilinç hallerinin akış bütünlüğü, bizlere saf süre fikrini vermektedir. İçsel zaman olarak da ifade edilen saf süre, **bilinç hallerinin çokluğu** ile dolu haldedir. 4- İnsanın kendi içerisindeki zaman akışı, saf süre ile anlatılır. Bu nedenle saf süre hissedilen, duyulan ve bizzat **yaşanan** bir zamandır. Bilinç süreyi, doğrudan yani **sezgisel** olarak bilir. 5- Genel olarak olup biten her şey ani gelip geçen her şey, zamanda gerçekleşmektedir. Bizzat insanın kendisi bu zamanı deneyimlediği için Bergson, zamanın dışımızda değil, **içimizde** bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre hem içimizdeki saf sürenin hareketini hem de evrimdeki yaratıcı hareketi anlamlandırabilmek için zihne, **oluş fikrinin** yerleştirilmesi gerekmektedir. 6- Bergson'un öne sürdüğü süre fikri, bilinç hallerinin akışını, yaşanan zamanı anlatabilmek için ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla süre fikrinin varlığı, **"ben"** in varlığıyla mümkündür. "Ben" bilinci ortadan kalktığında, **"süre"** de yok olmaktadır. Çünkü yaşanan ve deneyimlenen "süre"nin farkında olabilmek ancak, "ben" in var olmasıyla mümkün olmaktadır. Buradan da, hem insan zihni hem de evrim meselesi açısından, bilinç ve zamanın birbiriyle yakın ilişki içinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

5. BÖLÜM

BERGSON'DA BİLİNÇ VE ZAMAN İLİŞKİSİNİN BİR DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmanın bu son bölümündeki amaç, önceki bölümlerde ayrı başlıklar altında incelenmiş olan bilinç ve zaman kavramlarının, birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarını daha iyi anlayabilmek için, Bergson yorumcularından da yararlanarak genel bir başlık altında bir değerlendirmesini yapmaktır.

Bergson'un görüşleri üzerinden incelenmiş olan bilinç ve zaman sorunu, işaret ettiği konuyla birlikte gelişmiş bir sorundur. Bilinç ve zaman sorununun işaret ettiği bu konu, evrim konusudur. Bergson'un böyle bir sorunu evrim konusuyla birlikte ele almış olması, temel bir nedene dayanır. Bu neden Bergson'un, varlığın madde yanının dışında, varlığın hayat yanına dikkat çekmiş olmasıdır. Varlığın hayat yanı, karşımıza doğrudan canlı sorununu getirmektedir. Canlı sorunu, temelde iki yapı üzerine kuruludur⁷¹¹: İlki canlının var olması, ikincisi de yine canlının sahip olduğu bilme şeklidir. İşte bilinç ve zaman kavramları Bergson'da, canlı varlığın bu iki yapısını şekillendirdiği gibi; aynı zamanda canlının etkin rol oynadığı evrim sürecinin de, temelinde yer alan iki unsur olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla bilinç ve zaman sorununun, Bergson felsefesinin omurgasını oluşturduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Bilinç ve zaman sorununun aydınlatılması, diğer bir ifadeyle bilinç ve zaman arasındaki ilişkinin kurulması, yukarıda belirtilen konulara da kaynaklık edecek ipuçları verir. Her şeyden önce Bergson'da bilinç ve zaman ilişkisinin işaret ettiği iki ana mesele, bu ilişkinin evrimdeki anlamı ve yine bu ilişkinin, insan üzerindeki anlamıdır. Eğer insan üzerindeki bilinç ve zaman ilişkisi anlaşılabilirse; buradan yola çıkarak, evrimin bu ilişkiyle olan bağına anlayabilmek de mümkün olacaktır.

⁷¹¹ (Bkz.) Bu çalışmanın 2. bölümünde ele alınıp incelenmiştir.

Bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinin işaret ettiği ilk konu, insanın bilinci ile kurduğu zaman algısı ve bilincin bu algıyla anlamaya çalıştığı yaşam akışının yani evrim sürecindeki yaratmanın manası üzerinedir. Bergson'a göre bilinç insan için öncelikle, yaşamın farkındalığını sağlaması ve evrim sürecini anlamlandırmasını sağlayan bir unsurdur. Yani bilinç, insanın yaşadığının farkında olmasını ona gösterir. Bilincin yapısını, bilinç halleri diğer bir ifadeyle psikolojik haller oluşturur. Bilinç hallerinin temel özelliği, onların birikimli olarak ilerlemesidir. Bilinç hallerinin bu özelliği "süre" fikrini doğururken, aynı zamanda şuan ki bir bilinç halinin meydana gelmesini sağlayan, geçmiş hallerin varlığının göstergesi de bellektir. Bilinç halleri ve beraberinde belleğin varlığı, zaman kavramını ortaya çıkarmıştır. Bilinç hallerinin bir akış içerisinde değişmesi ve bu değişimin bir önceki hali de içerisinde bulundurarak gerçekleşmesi, insan bilincinde geçmiş, şuan ve gelecek algısı meydana getirmiştir. Bilinç, geçmişle bağlantılı olarak gelecek için her an adım atar. Bergson bu nedenle, şuanı yakaladığımızı sandığımız an, onun çoktan bizden uzaklaşmış olduğunu ifade eder.⁷¹²

Bilinç sürekli olarak geçmişten aldıklarını, geleceğe uzatmak ister. Bunun nedeni bilincin, seçim yapma ve karar verme yetisinden kaynaklanır. Bilinç, bir eylemin etrafında bulunan imkanları araştırır ve yapılanla yapılması gerekeni gösterir. Seçmek, Bergson'un da deyimiyle, ağır ve çaba isteyen bir iştir.⁷¹³ Seçmek, her "an"ı ve genel olarak geleceği yaratmak demektir. Yaratmak da bir çabadır. Bu çaba en kuvvetli şeklini insanda gösterir. Üst-bilincin⁷¹⁴ yani Tanrı'nın, örneğin hayvanlara sunduğu hür bilinç, içgüdü vasıtasıyla işlediği için seçim yapmaz. Hür bilinç, sürekli bir düzenlilik gösterir. Hayvanlar soylarını devam ettirmek için, bireysel eylemde bulunup eşlerini kendileri seçseler bile soy devamı (bu seçim, yaratma meselesine karşılık geldiğinde), üst-bilinçten doğan içgüdüye bağlı olarak gelişir. İçgüdü, önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu gibi, üst-bilinçten gelen bir

⁷¹² Henri Bergson, "Şuur ve Hayat" makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14-15

⁷¹³ (Bkz.) Nurettin Topçu, *Bergson*, Dergah yayınları, İstanbul, 2006, sf: 88-89

⁷¹⁴ Üst-bilinç konusu bu çalışmanın, "Yaratıcı Evrim ve Hayat Hamlesi" bölümünde ele alınmıştır.

var olma ve bilme şeklidir. Dolayısıyla canlı hayatının üç ana kolundan ikisi olan hayvanlar ve bitkilerin seçimleri ve eylemleri, içgüdüyle işler. İçgüdünün de bağlı olduğu hayat hamlesi, üst-bilinçtir.

Canlı hayatının üçüncü ana kolu olan insan, hür ve iradeli bilinciyle var olduğundan, seçimlerini ve eylemlerini, kendi isteği ile gerçekleştirir. Bu durum insanda, üst-bilinçten ayrı hareket ettiği sonucunu vermez. Çünkü Bergson'a göre insan içgüdü, zeka ve aklının dışında; kendisini yaratıcı hamleye yani Tanrı' ya, tüm canlılarla birlikte içten bağlı olduğunu ona bildirecek sezgi bilme yetisine sahiptir. Sezgi yetisiyle insan, hem var olmanın hem de bilebilmenin kaynağının, üst-bilinçten geldiğini doğrudan bilir ve kavrar. İnsan, aynı zamanda, bir yaşama sahip olduğunun da farkındadır. Bu nedenle tüm canlı türleri içerisinde, yalnızca insan yaratıcı evrimi anlamlandırabilecek bilince sahiptir. Önemli bir Türk düşünürü olan Mehmet Saffet' in belirttiği gibi, *"Hayvanlar ancak bağlı olduğu zinciri gerer; insan bilinci ise, otomatizm zincirini kırmıştır."*⁷¹⁵

İnsan bilincinin seçim yaparken ya da bir şeye karar verirken kavradığı şey, iki kısım arasında işleyen bir süre yoğunluğudur.⁷¹⁶ Bu iki kısım, insanın kendisinin doğrudan doğruya geçmiş ve az sonra gerçekleşecek olan geleceğidir. O halde Bergson' un deyimiyle bilinç, *"Var olmuş bulunan şey ile, var olacak şey arasında bir bağlantı çizgisidir; geçmiş ile gelecek arasında atılmış bir köprüdür."*⁷¹⁷ Bilinç bu açıdan zaman algısını kendisi kurar ve bunu da bellek sayesinde gerçekleştirir. Bilinç seçim yaparken, bu seçimleri geçmiş anıların muhakemesini yaparak, onları yorumlayarak yapar. Bilinç, bu muhakemeyi yapacak akli insana sunmuştur. Buradan, Bergson'un da vurguladığı önemli bir nokta doğar. Bilinç, zamanla kurduğu bu ilişkide, insanın hem var olma hem de onun bilme şeklini belirlemiştir. Yine burada Bergson'un üzerinde durduğu diğer bir nokta, bilinç ve zaman arasındaki ilişkinin sadece insanın değil, tüm canlı varlıkların var olma bilme şekillerini belirlemiş olmasıdır. Dolayısıyla insanın bilinç ve zaman anlayışının

⁷¹⁵ Mehmet Saffet, **Muası Avrupa Felsefesi**, Ahmet Halit Kitabevi, Ankara, 1933, sf: 134

⁷¹⁶ Henri Bergson, **"Şuur ve Hayat"** makalesi, **Zihin Kudreti** eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 15

⁷¹⁷ Henri Bergson, **a.g.e.**, sf: 15. ve (Bkz.) Bu çalışmanın **"Bilinç Tanımlaması"** bölümü.

yanında, tüm evrim sürecini kucaklayan bir bilinç ve zaman ilişkisi vardır.

Bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinin işaret ettiği ikinci konu ise, evrimdeki oluş ve geleceğin kurulması yani yaratma meselesi üzerinedir. Yaratıcı evrimde Bergson bilinci, yaratıcı hamle yani Tanrı' nın yaratma isteği (üst-bilinç) olarak ifade etmiştir. Üst-bilinç, tüm canlı alemine uzanan bilincin en mükemmel halidir. Bu bilinç, evrim sürecinin her noktasına yayılmıştır. Bergson'a göre yaratma sürecinde Tanrı yani üst-bilinç, her varlığın içlerinden geçerek, onlara hem madde hem de hayat özelliği katmıştır. Tanrı' nın üst-bilinci, canlılarda bıraktığı bilinçle, aynı zamanda canlıların var olma ve bilme şekillerini belirlemiştir.⁷¹⁸

Bergson'un özellikle bu noktada üzerinde durduğu konu, üst-bilincin bir anda tüm canlı alemini yaratıp, evrimi tamamladığı ve bu alemini uzaktan idare ettiği şeklinde bir düşünce olmadığıdır. Bergson felsefesinde üst-bilinç yani Tanrı, evrimin dışında bulunan bir güç değil, bizzat evrimin içinde etkin rol oynayan bir yaratıcı hamle olarak ifade edilir. Tanrı' nın yaratma enerjisi yani hayat hamlesi, her canlı varlığa içkin bir enerjidir. Evrim sürecinde sonsuz yaratmayı sürdüren de, her canlının içerisinde bir sonraki canlıyı doğuran da yine, Tanrı' nın varlığıdır. Bu enerji, canlıyı büyüten ve yükselten hayati bir hamledir. Tüm evreni sonsuz bir yaratma sahnesi haline getiren de yine bu hamledir. Fransız düşünür Jacques Chevalier, Bergson'un bu konudaki düşüncesini şu cümle ile özetlemiştir: "*Bergson' un asıl isteği, bütüncül ve birlik anlamı içeren bir bilinç yapısı ve genel bir panteizme dayalı bir yaratılış yani evrim fikri oluşturmaktır.*"⁷¹⁹

Tıpkı insanda bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinde olduğu gibi, tüm bu yaratma sürecinde üst-bilinç, geçmiş ve gelecek bağı oluşturmuştur. Bu bağı ifade eden zaman kavramı, yaratıcı evrimdeki sürekli yaratmanın bir ifadesi olarak gelişmiştir. Yani Bergson'a göre zaman, üst-bilincin yaratmalarıyla gelişen sürecin anlamı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla evrimdeki zaman fikri, genel olarak bilince bağlı bir ifadedir. Tanrı' nın canlılara sunduğu hayat içerisinde, canlının her

⁷¹⁸ (Bkz.) Henri Bergson, **Yaratıcı Tekamül**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, 2. bölüm

⁷¹⁹ Jacques Chevalier, **Henri Bergson**, translated by Lillian A. Clare, Rider And Co, London, 1928, sf: 36

yeni hareketi onu biraz daha değişmeye yöneltir. Bergson yorumcusu ve Türk düşünürü olan Mustafa şekip Tunç, bu konuda, “*Hayatın kendisinin, sürekli bir bırakma ve seçme uğraşısı olduğunu ve zaman üzerinde alınan yolun, olmak üzere bulunan ve olabilecek şeylerin malzemeleriyle dolu olduğunu*” belirtmiştir.⁷²⁰ Canlı, hayattaki seçimleriyle edindiği malzemelerle, geleceği oluşturmaktadır. “*Gelecek geçmişte gizlidir. Gelecek bizi her an kendisine doğru çeker. Zaman yolundaki ilerleyişimiz, geleceğin bizi çekmesi, devamlı eylemde bulunmamızı sağlar. Bu nedenle her eylem, gelecek üzerine bir bindiriştir.*”⁷²¹ Zamandaki “*gelecek*” ifadesi o halde Bergson’ a göre, gerek evrim süreci için olsun, gerekse sadece insan için olsun; önceden belirlenmiş bir zaman bölümünü anlatmaz. Nasıl ki insan hayatta her “an”ı yaşayarak ve yaptığı seçimlerle geleceği kuruyorsa; evrim sürecinde de Tanrı, yarattığđ tüm canlılara içkin halde bulunarak, tüm canlı türlerindeki ilerleyişi ve gelişimi sürekli kılar. Böylece evrim sürecindeki gelecek, tüm canlıların içerindeki yaratıcı hamle (Tanrı’ nın yaratma enerjisi) ile birlikte, hayattaki etkinlikleriyle belirlenmiş olmaktadır.

Bilinç ve zaman arasındaki ilişki, yukarıda da belirtildiği gibi, tüm evrim sürecinde etkili olduğu kadar, en başta da belirtildiği gibi, bu süreci anlamlandırabilen insan için de önemli bir yere sahiptir. İnsan bilinci yapısı gereği, bilinç hallerinin sürekli değişimiyle şekillenen bir özellik gösterir. Bilinç hallerindeki süreklilik, bellekle işlediği için, insanın zaman algısını da buna göre şekillendirmesine olanak sağlamıştır. Bergson insan bilincinin kendi işleyişiyle gelişen bu zaman algısını, “süre” fikriyle anlatmaya çalışmıştır. “Süre” fikrinin temel özelliği, onun yaşanarak meydana gelmesidir. İnsanın kendi dışında var olan başka süreleri de anlamlandırabilmesi, ancak o sürenin yaşanmasıyla mümkün olmaktadır.⁷²² Buradan gelişen sonuç, bir şeyin yaşanmadan daha doğrusu bir şeye tam olarak nüfuz edip onu deneyimlemeden, o şey hakkında kesin bilgi

⁷²⁰ Mustafa şekip Tunç, *Yaratıcı Tekaml’ e nsz*, MEB, Ankara, 1947, sf: XXXVII

⁷²¹ Henri Bergson, “*şuur ve Hayat*” makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, ev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14

⁷²² Henri Bergson, *Yaratıcı Tekaml*, ev: M. şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 15-18 ve (Bkz.) Bu alışmanın “*Zaman Tanımlaması*” bölümü.

edinilemeyeceğidir. Yaşanan ve deneyimlenen zaman, beraberinde değişmeyi ve yaratmayı da kendiliğinden ortaya çıkaracaktır.

Nasıl ki her bilinçli varlık zaman içinde yaşıyorsa, evrenin işleyişi de kendi bütünlüğünde bilinç gibi işler. Bilinç ile zaman arasındaki ilişkinin Bergson, evrim sürecindeki yaratmalar için de geçerli olduğunu savunur. Evrimdeki yaratmanın sonsuz olduğunu vurgulayan Bergson' a göre, gelecekte hangi türde canlıların meydana geleceği önceden planlı değildir. Evrim sürdüğü her an, evrim süreci de kendisini o ölçüde anlamlandırılmaktadır. Her canlı türü, kendi türünün birikimini kendisinde bulundurur. Evrimi meydana getiren de, zaman üzerinde bu birikimlerle açığa çıkan değişimdir. Bergson konuyu şu cümleyle özetler: *"Yaşayan her varlığın bir tarafında, zamanın yazıldığı bir defter vardır."*⁷²³

Bergson yukarıdaki bu ifadesiyle aslında, evrim sürecindeki zaman fikrinde yer alan *"geçmiş"* algısına da bir gönderme yapmaktadır. Geleceğin varlığı, geçmişte sahip olunan donanımına dayanmaktadır. Geçmiş, bu noktada arkada kalan olarak nitelendirilemez. Geçmiş bütün birikimiyle, şuanda yani halde mevcuttur.⁷²⁴ İnsanın kendi istek ve iradesiyle gerçekleştirdiği eylemler ve evrimdeki etkinliklerin hepsi, tüm geçmişin etkisiyle meydana gelmektedir. Zaman sürecinde gelecek hiçbir zaman, yoktan ortaya çıkmaz. Zaman bir birikme olduğuna göre, geçmişe her an yeni bir şey eklemeye devam eder ve gelecek anında geçmiş halini alır. Bu nedenle şunu söylemek yerinde olacaktır: Bergson düşüncesinde zaman öncelikle, geçmişin varlığını temele alır. Gelecek, yeniliğin ve ilerlemenin göstergesi olsa da; bunların gerçekleşebilmesi için geçmişin varlığı burada önem taşır.⁷²⁵ Aynı zamanda yine Bergson düşüncesinde geçmiş, her an geleceği inşa ederken etkisiz değildir. Bu durum geçmişin aynı şekilde tekrar yaşandığı anlamını vermez. Geçmiş şuan ile ilişkide olarak, üzerine ekledikleriyle değişerek yeni olanı yani geleceği kurmaktadır. Dolayısıyla zaman sürecinde geçmiş her zaman, şuanda etkin halde olarak bulunur.

⁷²³ Henri Bergson, *Yaratıcı Tekamül*, çev: M. Şekip Tunç, MEB, İstanbul, 1947, sf: 31

⁷²⁴ Henri Bergson, *"Şuur ve Hayat"* makalesi, *Zihin Kudreti* eserinden, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1989, sf: 14

⁷²⁵ Mehmet Saffet, *Muasıf Avrupa Felsefesi*, Ahmet Halit Kitabevi, Ankara, 1933, sf: 131-132

Geçmişin etkin oluşu, sadece evrim sürecinde değil, insanın kendi geleceğini kurması konusunda geçerlidir.

Bergson geçmiş algısına verdiği önemi, insan bilincinin bellek ile olan bağını vurgulayarak göstermiştir: “Geçmişimiz bizi izler, yolu üstünden topladığı şimdiyle durmaksızın büyür; ve bilinç bir ölçüde bellekle anlam kazanır. (...) Bilinçli bir varlıkta aynı iki “an” yoktur. İkinci “an”, önceki “an” a ilaveten bir de onun bıraktığı hatırayı içereceğinden, o hisse eşlik edecek bilinç, birbirini izleyen iki “an” boyunca kendisiyle aynı kalamayacaktır. Birbiriyle aynı iki “an” a sahip olacak bir bilinç, ancak belleksiz bir bilinç olacaktır. Bu da bilinçsizlik demektir.”⁷²⁶ Bilinci bilinç yapan, yine kendisinin ortaya koyduğu zamandır. O halde Bergson’da, hem insanın düşünsel yaratmalarında ya da üretmelerinde, hem de tüm evrim sürecindeki yaratmalar ve ilerlemelerin kaynağı (insanın sahip olduğu bilinç ve zaman ile evrimin temel unsurları olan üst-bilinç ve zamandan kaynaklanan); genel olarak bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisine bağlıdır. Bu meselede bilinç, bir kaynaktır; zaman ise, bilincin bu kaynağından doğanları ileriye götürecek, onları geliştirip dönüştürecek ortam; diğer bir deyişle, bir oluş sürecidir.

Buraya kadar Bergson’da bilinç ve zaman ilişkisinin bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinden genel bir çıkarım yapmak istenilirse, çalışma konusu çerçevesinde şunları öne çıkarmak mümkündür: 1- Bergson’ a göre bilinç ve zaman ilişkisi, evrim sürecindeki canlıların hem *var olma* hem de *bilme* şekillerini belirler. Bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisi, canlı hayatında *yaratmayı ve sürekliliği* sağlamaktadır. 2- Bilinç ve zaman ilişkisi aynı zamanda, yaratma ve süreklilikle bağlantılı olarak; *gelecek* kavramını evrim sürecinde ve insan zihninde meydana getirir. 3- Hem insan hem de genel olarak evrim sürecinin bütünü için geçerli olduğundan yaratma süreci; hem insanın “*süre*” fikrinde, hem de evrimin yaratıcı hamlesi olan *üst-bilincin* kendisinde içkindir. 4- Canlı türleri içerisinde yalnızca insan, kendi zihninde *zaman algısı* (süre) kurabilmektedir. Ve yine yalnızca insan bu zaman algısı içerisinde üretkenliğini

⁷²⁶ Henri Bergson, *Metafiziğe Giriş*, çev: Atakan Altınörs, İstanbul, 2011, sf: 46

ortaya koyar. İnsanın kendi bilinci ve zamanla kurduğu ilişki onun, evrimdeki yaratmalarda etkili olan üst-bilinç ve zaman arasında bağ kurabilmesini ve bu bağı anlamlandırabilmesini sağlamaktadır.

Bergson döneminin düşünsel atmosferine hakim olan düşünür Mehmet Saffet' in de deyimiyle Bergson, büyük bir felsefi sistem mucidi değildir fakat felsefesinde özellikle iki fikir, yaşadığı dönemde onun ayrı bir yere ve öneme sahip olmasını sağlamıştır.⁷²⁷ Bu fikirlerden biri kuşkusuz ki, çalışmada da ele alındığı gibi, zaman konusudur. Zamandaki süreklilik ve hareket, varlığın içerisine bir iç dinamizm ve değişme özelliği sunar. Canlı, değişimini ya da evrimini, zaman süreci içerisinde gerçekleştirir. Dolayısıyla zaman ve zamanı ortaya koyan üst-bilinç, canlı hayatını akışta yani yaşanılır tutmaktadır.

Bergson ile öne çıkan ikinci fikir ise, onun canlı hayatına dikkat çekmesidir. Bu iki fikir bir bütün olarak Bergson için şunu gösterir: Hayat meselesi ve canlı sorununu ele almada, materyalizm yerine daha spiritüel bir bakış; mekanist düşünceler yerine içerisinde dinamizmi barındıran düşüncelerden yola çıkılmalıdır.⁷²⁸ Bu şekliyle Bergson, materyalizme veya mekanizme tamamen karşı olan bir düşünür değildir. Onun isteği, bu öğretilerin madde alemi için uygun olduğunu; maneviyat, hürriyet ve duygu alemi için uygun olmadığını gösterebilmektir.

Her düşünürü kuşkusuz ki, içinde bulunduğu dönem yetiştirir. Bu açıdan Kant nasıl ki aklın deneyüstü meseleleri anlamada sınırlı ve yetersiz olduğunu göstermişse; Bergson'da hayat konusuna, materyalizmin uygulanamayacağını göstermiş ve hayattaki oluş fikrini anlamada, mekan yerine zamanı ele almanın gerekliliğini savunmuştur. Çünkü hayat öncelikle canlı sorununa işaret etmektedir. Canlıyı var olma ve bilme yetileriyle yaşanılır kılan da, üst-bilinç ve zamandır. Eğer hayatın yaşanılabilirliği canlıdan uzak düşünülürse, o zaman canlı, canlı olma özelliğini kaybeder. Böyle bir varlık da ancak, materyalist açıklamalarla ifade edilir olur.

⁷²⁷ (Bkz.) Mehmet Saffet, **Muasıır Avrupa Felsefesi**, Ahmet Halit Kitabevi, Ankara, 1933, sf: 143

⁷²⁸ Rıza Tevfik, **Bergson Hakkında**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, sf: 76

Bu açıdan, canlı hayatı bir makine değildir. Canlı hayatı, ona hareket ve hür olmayı sunan Tanrı' nın (üst-bilinç) varlığıyla büyüyen, kendisini tamamlayan ve yönünü kendi isteğine göre belirleyen bir hayattır. Bu hayatın tamamı da, bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisiyle örülüdür. İnsan da, bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinden doğan evrim sürecinin bir ürünü iken; diğer yandan da, bu süreci anlamlandırabilen tek canlı türü olması konusunda büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmanın yapılma amacı, insanın sahip olduğu bilinç ve zamanın birbiriyle olan ilişkisinden yola çıkarak, evrim konusunun açıklanıp açıklanamayacağını anlamaktı. Bununla beraber, bilincin mi zamana yoksa zamanın mı bilince bağlı olduğu sorusuna, nasıl yanıt verilebileceğini anlamaya çalışmaktı. Bu istekler çerçevesinde incelemenin çıkış noktası, insanın bilinci ve onun içsel zaman algısı olmuştur. Burada karşılaşılan “ben” fikri ve belleğin varlığının, bilinç ve zaman kavramlarının birbiriyle olan ilişkisinde, nasıl bir rol oynadığı da incelenmiştir.

İçsel zaman hakkında yaygın olan görüş, bu zamanın nesnel değil, daha çok öznel zamana karşılık geldiği düşüncesidir. Bu düşünceden çıkan ve çalışmanın bütününe yayılmış olan, önemli bir soru vardır: İçsel zamandan yola çıkarak, bütünlüklü bir yapıya örneğin bir varlık öğretisine ya da bir evrim anlayışına ulaşılabilir mi? İşte Bergson, bu konuyla bağlantılı olarak bilinç ve zaman kavramlarına, yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bilinç ve zaman sorunu, Bergson tarafından özellikle yaşam ve evrim konuları çerçevesinde ele alınmıştır. Bergson’ un buradaki temel özelliği, bilinci ve zamanı canlı evriminin temelinde yer alan iki unsur olarak belirlemesidir. Aynı zamanda canlı evriminin temelinde yatan bu kavramların manasını anlayabilmenin yolunun, insanın kendi bilinci ve zaman algılaması üzerinden geliştiğini öne sürmesidir.

Bergson’un görüşleri üzerinden ele alınan bilinç ve zaman sorununun incelenmesinden ilk olarak; zamanın ve mekanın ayrı mahiyetlerde olduğu ve bunların iki ayrı şeye, yani zamanın insan bilincinin bir verisi, mekanın ise insana dışarıdan verili olduğu sonucu çıkmıştır. Bergson’un da ifade etmeye çalıştığı gibi, zaman fikrinde içsel zamanı dikkate almayıp; zamanı sadece mekanın durağanlık özellikleri ile düşünmek, insanın bilinç hallerindeki hareketi ve akışı karşılamamaktadır. Bilinç hallerinin birikimli akışının üzerinde ilerlediği yol, içsel zamandır yani Bergson’un deyimiyle “süre” fikridir. Bilinç, kendi içerisinde kurduğu süre algısıyla, doğadaki ilerleyişe ve değişime de, yönelebilmektedir.

Bilinç hallerindeki bu ilerleme, içsel zamanı meydana getirerek; dışımızdaki yani doğadaki değişime de ayak uydurabilmemizi sağlamaktadır. O halde buradan, insanın zaman fikrinin, onun bilincine bağlı olarak geliştiği sonucu doğmaktadır. Eğer zaman tamamıyla bizim dışımızda yer alan bir yapı olsaydı, insan bilinç düzeyinde evren ile olan bağını kuramadığı gibi; evrim süreci ile kendisi arasındaki ilişkiyi de anlamlandıramazdı.

“Ben” fikri ve belleğin varlığı, insan bilincinin zamanı anlamlandırmasında önem taşımaktadır. Çalışmadaki incelemeye göre ikinci olarak, insan bilincinin zamanla olan ilişkisini kuran yapının, **bellek** olduğu sonucuna varılmıştır. Belleğin varlığı, zamanın da varlığının kanıtı niteliğindedir. Bu fikre göre bellek olmadığında, daha doğrusu bilincin yokluğunda, hem “ben” fikri hem de zaman algısı kaybolmaktadır. Çünkü zamanın anlamlandırılması, sadece “süre” ve “ben” fikrine sahip olan insana aittir. Dolayısıyla gerçek zaman yani içsel zaman, **yaşanan** ve bizzat deneyimlenen zaman anlamına gelmektedir. Bu açıdan dışsal zaman, geçmiş anıların ve bilinç hallerinin içerisinde olduğu bir yapı olmadığı için, gerçek zaman olarak nitelendirilemez. Dışsal zaman, insanın diğer insanlarla ve doğayla olan ortak yaşamasında ortaya koyduğu bir zaman fikrinden ibarettir. İçsel zamanın yapısını ortaya koyan, bilinç ve bellektir. O halde bilinç mi zamana yoksa zaman mı bilince bağlı olduğu sorusu yinelendiğinde, zaman denilen şey aslında, bilince bağlı bir yapı olmaktadır. Bilinç halleri, bellekte anılar halinde birikirken, bir yandan geleceğe doğru da uzanır. Zaman bu açıdan, bilincin kendisini üzerinde kurduğu bir süreç algısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın başında belirtilen sorulardan biri olan, insanın bilinç ve zaman algısından, bir evrim konusuna varılıp varılamayacağı da bu noktada gelişmektedir. Bu konudaki incelemenin gösterdiği sonuç, evrim sürecinde bilinç ve zamanın önemli bir rol oynadığıdır. Burada bahsedilen bilinç ve zaman, insanın bilinç ve zaman algısı değil, evrim olayını başlatan yaratıcı hamlenin sahip olduğu bilinç ve zamandır. İnsanın ve diğer canlıların sahip olduğu bilincin en mükemmel şekline, Tanrı’nın sahip olduğunu belirten Bergson, bu bilinci üst-bilinç şeklinde ifade etmiş ve onun bir tür yaratma isteği olduğunu belirtmiştir.

Tanrı'nın yaratma isteği, onun yaratıcı hamlesiyle yani hayat hamlesiyle birlikte, evrimi başlatan yapıyı oluşturur. Bu yaratma isteği yani üst-bilinç, evrim hareketini başlattıktan sonra, ilerleyişin üzerinde geliştiği yapıyı, yani zamanı ortaya çıkarmıştır. Evrim sürecindeki yaratma, gelişme ve değişimler, zaman üzerinde gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle Tanrı' nın üst bilinci, evrim sürecindeki gelişme ve değişimleri, zaman üzerinde gerçekleştirir. Bu açıdan Bergson' un zamanı, bir tür yaratma olarak ifade etmesi yerinde bir belirleme olmuştur.

Bilinç ve zaman, tüm canlıların var olma ve bilme şekillerini belirlemesinin yanında, zamanın bilinç tarafından anlamlandırılması sadece, insana özgü bir özelliktir. Bu yüzden evrimdeki yaratma gerçeğinin manasını kavrayabilen yine sadece insan olmaktadır. Bunu sağlayan temel unsur da, insanın hür ve iradeli bilincidir. İnsanın bilinç hallerindeki akış ve değişim fikri, evrimdeki oluş ve yaratma fikrine yakın durur. Hem insanın zaman anlayışı hem de evrimin zamanı, bu akış fikrinde gelişmektedir. Aynı zamanda insanın içsel zamanı ve evrim süreci, genel anlamda yaşama meselesini içlerinde barındırır. Bu açıdan gerek insan bilincindeki “süre” fikri; gerekse yaratıcı, dinamik evrim sürecinin bütünündeki ilerleme ve değişimle benzerlik taşımaktadır. Dolayısıyla insanın bilinç ve zaman ilişkisinden, evrimdeki yaratma konusuna varmak mümkün görünmektedir. İnsan, yaratıcı evrim sürecini kendi hür ve iradeli bilinciyle yaptığı seçimlerle, özellikle de sosyal anlamdaki yaratıcılığını devam ettirmektedir. Bunu sağlayan temel yapı da, süre fikrinin bilinç düzeyinde ortaya koyduğu oluş ve ilerlemenin etkisidir. İnsanın yaratıcı evrimin manasını anlamlandırması, varlığın hayat yanının kendisini gösterdiği gibi, canlı sorununa da ışık tutmaktadır.

Tüm bu ifade edilenlerden yola çıkarak, Bergson'un bilinç ve zaman kavramları üzerinden geliştirdiği varlık öğretisine getirdiği yeni bakış açısı özetlenecek olursa, şu noktaları öne çıkarmak mümkün olacaktır. 1- Bergson ile birlikte bilinç ve zaman kavramları, insandaki anlamının yanında tüm canlı varlıkların yaratılmasında, *evrimde* öne çıkan iki unsur olarak görülmeye başlanır. 2- İnsan bilincinin kurduğu içsel zaman fikri, yapısı gereği insanın kendisine, canlı

evrimindeki değişimi anlayabilecek özelliği katmaktadır. 3- Bunların yanında Bergson, metafiziğin varlığının ancak; bilimsel metotların dışında başka bir bilme şekliyle, yani *sezgiyle* mümkün olacağını belirterek, döneminde yeni bir görüş geliştirmiştir. Burada Bergson' un savunduğu nokta, sezginin sadece duyumsal ya da ilahi olarak değil, bizzat bilinçle işleyen *zihinsel* bir bilme yetisi olarak anlaşılması gerektiğidir. 4- Bergson bu görüşüyle, kendisinden önceki ampirist düşüncelerin dışında bir bakış açısı geliştirmiştir. Ampiristler, duyumların gerçekliği tanıtacağını öne sürmelerine karşın, Bergson'a göre duyumlar dağınık haldedir. Bu açıdan bizlere gerçekliğin bilgisini verecek olan, yalnızca *bilinçtir*. Çünkü bilinç, yapısı gereği birliği ve bütünlüğü ifade etmektedir. Bu nedenle Bergson, duyumsal bir sezgi yerine, bilinçle işleyen bir sezgiyi savunmuştur. Bilinçli sezgiyle, insan kendi "ben"inin ve içsel zamanının farkındalığına varabildiği gibi; buradan yola çıkarak, yaratıcı evrimin gerçek manasını (*yaşam akışını*) anlamlandırabilecek özelliğe de sahip olmaktadır. 5- Döneminin insan bedenine ve maddeye olan eğilim görüşlerine karşı Bergson, varlığın canlı olma yanına yani *hayat* yanına yönelerek, insanın *bilinçli* içsel yaşamasının önemine dikkat çekmiştir. Bu özelliği ile Bergson, bir yandan idealist bir yaşama felsefesi kurarken, aynı zamanda hür ve iradeli bir bilince sahip olan insana verdiği önemden dolayı, ileriki dönemde gelişen varoluşçu akımlara da belli ölçüde öncülük etmiştir.

Genel olarak çalışmanın başında da belirtildiği gibi; öncelikle yapılmak istenen, insan bilinci ve zaman algısının yapılarını inceleyip, birbirleri arasında nasıl bir ilişki olduğunu Bergson' un fikirlerinden yola çıkarak anlayabilmektir. Başta insan olmak üzere canlıların, var olma ve bilme şekline katkıda bulunan bilinç ve zaman; düşünce tarihinde geliştirilecek başka sorularla beslenerek, yine sorun olarak tartışılmaya devam edecektir. Bergson'un tüm evrim sürecinde ve insanın kendi içerisinde gördüğü temel yakınlık, yaratma meselesinde yatar. İnsanın önemi burada, hem yaratıcı evrimin bir ürünü olması, hem de bu süreci anlamlandırması bakımından ortaya çıkmaktadır. İnsanı anlamak, canlı sorununu anlamak demektir; canlı sorununu anlamak da, varlık sorununa açıklık getirebilmek demektir.

Bundan dolayı, insan yaşamının kendisini anlamaya çalışmak, bir başka çalışmanın hedefleri arasında olacaktır. Gerçekleştirilen bu çalışmanın başta insanın kendisi için olmak üzere, tüm canlılar üzerinde etkili olan bilinç ve zaman sorununun aydınlatılması açısından yararlı olmasını dileriz.

KAYNAKÇA

- Adam, Charles: **Descartes Hayatı ve Eserleri**, çev: Mehmet Karasan, MEB, İstanbul, 1991
- Akarsu, Bedia: **Çağdaş Felsefe**, İnkılap Kitabevi, 1994
İstanbul
- Akarsu, Bedia: **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İnkılap yayınları, 1998, İstanbul
- Alıcı, Tevfik: **Gerçek Bir Yanılsama Bilinç**, Metis Bilim yayınları, İstanbul, 2013
- Aristoteles: **Metafizik**, çev: Ahmet Arslan, Sosyal yayınlar, İstanbul, 1996
- Barnes, Jonathan: **Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi**, çev: Hüsen Portakal, Cem yayınevi, İstanbul, 2004
- Bayraktar, Levent: **Bergson' da Ruh-Beden İlişkisi**, Dergah yayınları, 2010, İstanbul
- Bergson, Henri: **Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri**, çev: M. Şekip Tunç, MEB, 1990, İstanbul
- Bergson, Henri: **Madde ve Bellek**, çev: Işık Ergüden, Dost yayınları, 2007, Ankara
- Bergson, Henri: **Yaratıcı Tekamül**, çev: M.Şekip Tunç, MEB, 1947, İstanbul
- Bergson, Henri: **Zihin Kudreti**, çev: Miraç Katırcıoğlu, MEB, 1989, İstanbul
- Bergson, Henri: **Düşünce ve Devingen**, çev: Miraç Katırcıoğlu, Maarif Basımevi,

- 1959, İstanbul
- Bergson, Henri: **Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı**,
çev: M.Mukadder Yakupoğlu,
DoğuBatı, 2004, Ankara
- Bergson, Henri: **Metafiziğe Giriş**, çev: Atakan Altınörs,
Paradigma, 2011, İstanbul
- Bergson, Henri: **An Introduction to Metaphysics**,
translated by T.E. Hulme,
Hackett Pub., Indianapolis, 1999
- Bergson, Henri: **Duration and Simultaneity**, trans. by.
Leon Jacobson, Manchester
Clinamen Press, 1999
- Bergson, Henri: **Mind Energy**, trans. by. H. Wildon Carr,
Henry Holt and Company, New York, 1920
- Bergson, Henri: **Zaman ve Özgür İstenç**, çev: Alp
Tümertekin, Cogito dergisi içinde,
sayı 11, 1997
- Bıçak, Ayhan: **Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin
Oluşumu**, Dergah yayınları,
2004, İstanbul
- Bıçak, Ayhan: **Evren Tasavvuru**, Dergah yayınları
İstanbul, 2012
- Cassirer, Ernest: **Kant' ın Yaşamı ve Öğretisi**,
çev: Doğan Özlem,
İnkılap yayınları, 2007, İstanbul
- Changeux, Jean Pierre
- Ricoeur, Paul: **Neden Nasıl Düşünüyoruz?**,
çev: İsmet Birkan,

- Chevalier, Jacques: **Henri Bergson**, trans. by. Lillian A. Clare, Rider and Co., London, 1928
- Comte, Auguste: **Pozitif Felsefe Kursları**,
çev: Erkan Ataçay,
Sosyal Yayınlar, 2001, İstanbul
- Copleston: **Kant**, çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2004
- Copleston: **Descartes**, çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları, İstanbul, 2010
- Çelik, Sara: **İlkçağdan Yeniçağa Bilgi Felsefesi**, Doruk yayınları, İstanbul, 2010
- Dennett, C. Daniel: **Aklın Türleri**, çev: Handan Balkara, Varlık Bilim yayınları, İstanbul, 1999
- Descartes, Rene: **Aklın İdaresi İçin Kurallar**,
çev: Mehmet Karasan
MEB, 1989, İstanbul
- Descartes, Rene: **İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar**,
çev: Aziz Yardımlı, İdea, 1997
- Descartes, Rene: **Metot Üzerine Konuşma**,
çev: Mehmet Karasan,
MEB, 1947, Ankara
- Descartes, Rene: **Felsefenin İlkeleri**, çev: Mehmet Karasan, MEB, 1946, Ankara
- Deleuze, Gilles: **Bergsonculuk**, çev: Hakan Yücefer, Otonom yayınları, 2005, İstanbul
- Droit, Roger Pol: **20. Yüzyıla Yön Veren 20 Büyük Filozof**
çev: İsmail Yerguz, Say yayınları,

- İstanbul, 2013
- Duralı, Ş., Teoman: **Aristoteles' te Bilim ve Canlılar Sorunu,**
Edebiyat Fakültesi Basımevi,
1995, İstanbul
- Duralı, Ş., Teoman: **Aklın Anatomisi,** Dergah yayınları,
İstanbul, 2010
- Elliot, Hugh: **Modern Science and Materialism,**
Longmans Green and Co., London, 1919
- Erhart, İtir: **Ben Neyim? Kişiler ve İnsanlar Üzerine**
Bir Çalışma, Boğaziçi Üniversitesi
Yayınları, 2009, İstanbul
- Ewald, Oskar: **Fransız Aydınlanma Felsefesi,**
çev: Gürsel Aytaç, Doğubatı,
2010, Ankara
- Fabiani, Jean Louis: **Fransız Filozofu Kimdir?,** çev: Alev Er,
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
İstanbul, 2013
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi,** Remzi Kitabevi,
1990 İstanbul
- Gündoğan, Ali Osman: **Bergson,** Fikir mimarları dizisi-10,
Say yayınları, 2007, İstanbul
- Gündoğan, Ali Osman: **Bergson: Metafiziğe Yeniden Dönüş"**
adlı konuşma, **Kant Sonrası Metafizik**
Üzerine Konuşmalar eseri içinden,
Haz. Erdal Yılmaz,
Küre yayınları, İstanbul, 2012

- Gunter, P.A.Y.: **“Bergson and The War Against Nature”, The New Bergson**, edited by. John Mullarkey, Manchester University Press, NewYork, 1999
- Herbert, Nick: **Temel Bilinç: İnsan Bilinci ve Yeni Fizik**, Ayna yayınevi, çev: Meltem Andırınç, 2007 İstanbul
- Heimsoeth, Heinz: **Kant’ ın Felsefesi**, çev: Takiyettin Mengüşoğlu, Doğubatı, 2007, Ankara
- James, William: **The Principles of Psychology**, Henry Holt and Company, NewYork, 1890, Vol 1
- Jung, Carl: **Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi**, çev: Engin Büyükinâl, Say yayınları, İstanbul, 1996
- Kambouchner, Denis: **Descartes Sözlüğü**, çev: Murat Erşen, Say yayınları, İstanbul, 2012
- Kant, Immanuel: **Prolegomena**, çev: İoanna Kuçuradi – Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu 2000, Ankara
- Kant, Immanuel: **Salt Aklın Eleştirisi**, çev: Aziz Yardımlı, İdea yayınları
- Kant, Immanuel: **Critique of Pure Reason**, çev: Norman Kemp Smith, Macmillan and Co., 1929 London

- Klein, Stefan: **Yaşamın Hammaddesi Zaman,**
çev: Mustafa Tüzel
Aylakkitap yayınları, 2011 İstanbul
- Kök, Mustafa: **Mistik Dünya Görüşü ve Bergson,**
Dergah yayınları, İstanbul, 2001
- Küken, Gülnihal: **“Gazzali, Descartes ve Cogito”**
makalesi, **Cogito** dergisi içinden,
YKY, İstanbul, 1997, sayı: 10
- La Mettrie, Julien Offray: **İnsan Bir Makine,** çev: Zehra
Bayramoğlu, Havass yayınları,
İstanbul, 1980
- La Mettrie, Julien Offray: **Ruhun Doğal Tarihi,** çev: Zehra
Bayramoğlu, Havass yayınları,
İstanbul, 1980
- Lange, F. Albert: **Materyalizmin Tarihi, 1. cilt,**
çev: Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi
yayınları, İzmir, 1982
- Laertios, Diogenes: **Ünlü Filozofların Yaşamları
ve Öğretileri,** çev: Candan Şentuna
YKY, İstanbul, 2007
- Le Roy, Edouard: **The New Philosophy of Henri Bergson**
translated by Wincent Benson,
Henry Holt and Company,
NewYork, 1913
- Locke, John: **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme,**
çev: Vehbi Hacıkadiroğlu,
Kabalıcı yayınları, 1996, İstanbul

- Locke, John: **An Essay Concerning Human Understanding,**
The Pennsylvania State University,
1999
- Lucretius: **Evrenin Yapısı,** çev: Tomris Uyar –
Turgur Uyar, Hürriyet Yayınları,
1974, İstanbul
- Lucretius: **Varlığın Yapısı,** 1 ve 2. cilt,
çev: İsmet Zeki Eyüboğlu,
Cumhuriyet Yayınları,
2001, İstanbul
- Mayer, Frederick: **Yirminci Asırda Felsefe,**
çev: Vahap Mutal
Dergah yayınları, 1992, İstanbul
- Mill, John Stuart: **Auguste Comte and Positivism,**
Kegan Paul Trench and Co.,
London, 1907
- Ott, Emil: **Henri Bergson,** çev: Sedat Umran,
Birey yayınları, İstanbul, 2005
- Platon: **Devlet,** çev: Sabahattin Eyüboğlu –
M. Ali Cimcoz,
T.İş Kültür yayınları, İstanbul, 1999
- Russell, Bertrand: **Batı Felsefesi Tarihi,**
çev: Muammer Sencer,
Say yayınları, İstanbul, 1983
- Russ, Jacqueline: **Avrupa Düşüncesinin Serüveni,**
çev: Özcan Doğan,

- Doğubatı, 2012, Ankara
- Renan, Ernest: **Bilimin Geleceği, 1. cilt,**
çev: Ziya İshan,
MEB, 1951, İstanbul
- Renan, Ernest: **Bilimin Geleceği, 2. cilt,**
çev: Ziya İshan,
MEB, 1951, İstanbul
- Taine, Hippolyte: **XIX. yüzyılda Fransa' da Klasik
Filozoflar,** çev: Miraç Katırcıoğlu,
MEB yayınları, İstanbul, 1951
- TDK: **TDK Türkçe Sözlük,**
Türk Dil Kurumu
Yayınları, Ankara, 2009
- Tevfik, Rıza: **Bergson Hakkında,** Çizgi kitabevi,
2005, Konya
- Timofeevich, Ivan Frolov: **Dictionary of Philosophy,**
edited by Murad Saifulin,
International Publishers,
New York, 1984
- Thomson, George: **İlk Filozoflar,** çev: Mehmet H. Doğan,
Payel yayınları, İstanbul, 1988
- Timuçin, Afşar: **Descartes Felsefesine Giriş,**
Bulut yayınları, İstanbul, 1999
- Topçu, Nurettin: **Bergson,** Dergah yayınları,
2006, İstanbul
- Topçu, Nurettin: **Psikoloji,** Dergah yayınları,
İstanbul, 2012
- Topçu, Nurettin: **Felsefe,** Dergah yayınları,

- 2006, İstanbul
- Topçu, Nurettin: **Hareket Felsefesi**, Dergah yayınları, 2011, İstanbul
- Tunç, Mustafa Şekip: **Yaratıcı Tekamül' e Önsöz**, MEB, İstanbul, 1947
- Ott, Emil: **Henri Bergson**, çev: Sedat Umran, Birey yayınları, 2005, İstanbul
- Saffet, Mehmet: **Muasıır Avrupa Felsefesi**, Ahmet Halit Kitabevi, Ankara, 1933
- Savran, Gülnur: **"Düşünüyorum öyleyse, varım"** makalesi, **Felsefe Arkivi** içerisinde Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, sayı: 21
- Searle, John: **Akıllar, Beyinler ve Bilim**, çev: Kemal Bek, Say yayınları, 1996, İstanbul
- Searle, John: **Zihin, Dil, Toplum**, çev: Alaattin Tural, Litera Yayınları, 2006, İstanbul
- Sena, Cemil: **Filozoflar Ansiklopedisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, cilt 1
- Solomon, Joseph: **Bergson**, Constable & Company Ltd, London, 1912
- Somar, Ziya: **Bergson: Hayatı, Felsefesi, İlk Eserleri**, Suhulet yayınları, 1939, İstanbul

Özügül, Oğuz:

Pozitivizm ya da Mantık

Olarak Felsefe, Us yayınları,

İstanbul, 1991

Wood, W. Allen:

Kant, çev: Aliye Kovanlıkaya,

Dost yayınları, Ankara, 2009

Yalçın, Şahabettin:

Modern Felsefede Benlik,

Boğaziçi Üniversitesi

Yayınları, 2010, İstanbul

Yıldız, Dinçer:

Henri Bergson' un Felsefesi,

Bağlam yayınları, 2006, İstanbul

Ural, Şafak:

Pozitivist Felsefe, Say yayınları,

İstanbul, 2006

Ülken, Hilmi Ziya:

Yirminci Asır Filozofları,

Kanaat kitabevi, 1936

Zelyut, Solmaz:

Dört Adah, DoğuBatı yayınları

Ankara, 2012